

T.C.
GEBZE YÜKSEK TEKNOLOJİ ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HAZAR DENİZİ'NİN STRATEJİK ANALİZİ

Meftun METİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

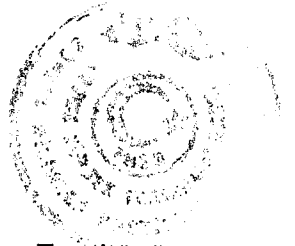
STRATEJİ BİLİMİ ANABİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI

Prof.Dr.Abdülkadir AKÇİN

GEBZE

2003

Meftun METİN'in Yüksek Lisans tez çalışması, G.Y.T.E. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ~~17.1.04~~ **2003** tarih ve **2003/15** sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından Strateji Anabilim Dalı'nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

JÜRİ

ÜYE(Danışman)

: Prof. Dr. Abdülkadir AKÇİN

ÜYE

: Prof. Dr. İ. Yavuz SEZEN

ÜYE

: Yard. Doç. Dr. Halit KESKİN

ONAY

GYTE Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun **21.12.2003** tarih ve **2003/12** sayılı kararı.

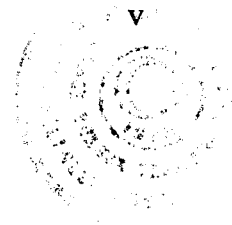
Ö Z E T

Hazar Denizi; Kuzeybatı Asya'da, Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan arasında kalan bölgede, günümüz enerji kaynaklarının temelini teşkil eden fosil enerji rezervlerinin merkezinde bulunmakta ve önemi her geçen gün biraz daha artmaktadır. Dünyanın en büyük kapalı su kütlesi olan Hazar, coğrafi tanım gereği bir göl niteliğinde olmasına karşın büyüklüğü nedeniyle deniz olarak isimlendirilmektedir.

Hazar, son yıllarda bölgesel güçlerin, uluslararası ve hükümet dışı aktörlerin politikalarının bulunduğu bir yer haline gelmiştir. Hazar Denizi'nin Basra Körfezi ve Sibirya'daki rezervlerden sonra en büyük petrol ve gaz rezervlerine sahip olduğu tahmin edilmektedir.

Bugün dünya jeopolitiğinde gittikçe artan bir öneme sahip olan Hazar Denizi; bulunduğu konum, çıkarılan yeraltı kaynaklarının taşıma şeklinin Türkiye'yi yakından ilgilendirmesi (Bakü-Ceyhan Boru Hattı veya Türk Boğazlarının Kullanımı), bölgedeki kültürel ve tarihsel yapının, etnik özelliklerin Türkiye ile olan yakınlığı çerçevesinde ülkemiz için hayati öneme haizdir.

Bu çalışmada; öncelikle Hazar'a coğrafi özellikleri açısından bakılmış, dünyanın en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapan bir bölge olması nedeniyle tarihi gelişim süreci irdelenmiş, etrafını çevrelemekte olan ülkelerin siyasi ve ekonomik yapıları incelenmiş, bölgeye yönelik jeopolitik yaklaşımlar ele alınmış, enerji kaynakları ile taşıma yöntemleri değerlendirilmiş ve dünyanın ilgi odağı haline gelen bölgedeki dış müdahaleler ile büyük paylaşım hesapları çerçevesinde geliştirilmesi gereken stratejiler belirlenmeye çalışılmıştır.

S U M M A R Y

Caspian Sea, bounded by Azerbaijan, Iran, Kazakhstan, Russia and Turkmenistan in Northwest Asia, lies in the center of fossil energy reserves, which are vital to world's energy resources and its importance is growing day by day. Being the world's largest closed water area, Caspian is a lake by geographical means, but it is referred as a sea due to its size.

In the recent years Caspian has been the area of importance where the regional powers, international and non-governmental organizations' interests intersect. It is predicted that Caspian Sea has world's third largest petroleum and gas reserves after Persian Gulf and Siberia.

Caspian Sea has a vital importance for Turkey due to its growing geopolitical importance, the means of transportation of its natural resources (Baku – Ceyhan Pipe Line and the usage of Turkish Straits) and the cultural, historical and ethnic background of the region.

In this study the following areas of interest have been examined: Caspian Sea's geography; its historical development, since the region has been the center of many civilizations; Political and economical structures of its neighbors; different geopolitical approaches; means of transportation for its natural resources; necessary strategies that have to be developed within the context of the region's growing importance in the world geopolitics and the external interferences with competing interests.

TEŞEKKÜR

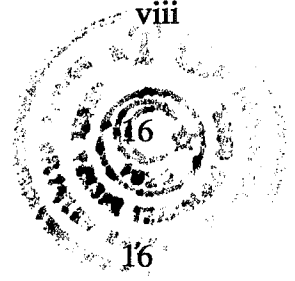

Tez konumu belirlememde, çalışmalarım esnasında, öncesinde ve devamında, her türlü yönlendirme ve desteğini benden esirgemeyen, tecrübeleriyle bana yol gösteren saygıdeğer Hocam Prof.Dr.Abdülkadir AKÇİN'e; kaynaklara ulaşmamda ve kullandığım araştırma yöntemlerini belirlememde büyük çaba ve özveri gösteren, konu ile ilgili kişiler ile irtibat kurmamı sağlayan, hafta sonlarının en güzel saatlerini bizlere ayırma cömertliğini gösteren ve "Modern Jeopolitikte Fırsatlar ve Riskler" ile "Türkiye-Rusya İlişkileri" derslerinden istifade ettiğim değerli Hocam Doç.Dr.Mesut Hakkı CAŞIN'a; "Milli Yenilik Sistemleri" ve "Cumhuriyet Döneminde Bilim ve Teknoloji" derslerini aldığım sayın Hocam Prof. Dr. Ahmet AYHAN'a, "Türk Cumhuriyet ve Topluluklarının Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Yapıları" dersi için yoğun programına rağmen bizlere vakit ayıran sayın Hocam Prof.Dr.Turan YAZGAN'a; "Tarihi Belgelerin Değerlendirilmesi" derslerindeki sabır ve gayretinden dolayı sayın Hocam Prof.Dr.Salih AYNURAL'a, "Türkiye ile Türk Cumhuriyet ve Toplulukları Açısından Kafkasya'nın Önemi" dersinden istifade ettiğim sayın Hocam Dr.Bnb.Rasim ÜNLÜ'ye; "Atatürk'ün Komşu Ülkelerle Geliştirdiği Temel Politikalar" dersindeki yönlendirme ve gayretlerinden dolayı Araştırma Görevlisi Sayın Ercan KARAKOÇ'a; çalışmalarım için her türlü yönlendirme ve desteği veren, zaman ayırabilmemi sağlayan değerli büyüklerime; Harp Akademileri'nde görevli personele, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi çalışanlarına ve emeği geçen herkese en içten saygı ve şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	iv
SUMMARY	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER DİZİNİ	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xv
ÇİZELGELER DİZİNİ	xvii
1. GİRİŞ	1
2. HAZAR BÖLGESİNE GENEL COĞRAFİ BAKIŞ	5
2.1. Genel Coğrafi Bilgiler	5
2.2. Tuzluluk Oranı, Nedenleri ve Tarihi Gelişim	6
2.3. Hazar Denizi'nin Genel Bölümleri	6
2.4. Akarsu Kaynakları	7
2.5. Deltalar ve Körfezler	8
2.6. Deniz Seviyesinde Meydana Gelen Değişmeler	9
2.7. Sahillerin Yapısı	10
2.8. İklim Koşulları	10
2.9. Deniz Canlıları	11
2.10. Ekonomik ve Çevresel Meseleler	12

3.	HAZAR DENİZİ VE ÇEVRELEYEN BÖLGELERİN TARİHİ GELİŞİMİ	
3.1.	10. Yüzyıl Öncesinde Hazar Bölgesi (İlk Medeniyetler ve İmparatorluklar)	
3.2.	10 ve 17. Yüzyıllar Arasında Hazar Bölgesi (Türk Boyları ve Ruslar'ın Bölgedeki Hakimiyetleri)	20
3.3.	17. Yüzyıl ve Sonrasında Hazar Bölgesi'ndeki Gelişmeler	27
3.4.	I.Dünya Savaşı ve Bolşevik Devrimi Sırasındaki Gelişmeler	38
3.5.	II.Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş Dönemi	43
3.6.	Soğuk Savaş Sonrası Dönem	45
4.	HAZAR DENİZİNİ ÇEVRELEYEN ÜLKELER	50
4.1.	Rusya Federasyonu	50
4.2.	Azerbaycan Cumhuriyeti	56
4.3.	İran İslam Cumhuriyeti	79
4.4.	Kazakistan Cumhuriyeti	83
4.5.	Türkmenistan Cumhuriyeti	101
5.	HAZAR DENİZİ'NİN HUKUKİ STATÜSÜ	119
5.1.	Genel Bakış	119
5.2.	Hazar Denizi'nin Tanımlanması	131
5.3.	Hazar Denizi'ne Kıyısı Olan Ülkelerin Görüşleri	133
5.3.1.	Rusya Federasyonu	133
5.3.2.	İran	136
5.3.3.	Azerbaycan	137
5.3.4.	Türkmenistan	140
5.3.5.	Kazakistan	141
5.4.	Statüsü Sorununda Meydana Gelen Gelişmeler	142
6.	HAZAR HAVZASINA JEOPOLİTİK AÇIDAN BAKIŞ	148
6.1.	Avrasya, Avrasyacılık ve Büyük Güçlerin Avrasya Stratejileri	148
6.1.1.	Rusya'nın Avrasya Politikaları	149
6.1.2.	Çin'in Avrasya Politikaları	154
6.1.3.	İran'ın Avrasya Politikaları	156

6.1.4. Türkiye'nin Avrasya Politikaları	157
6.1.5. Avrasya Jeopolitiği Üzerine Genel Değerlendirme	160
6.2. Hazar Bölgesi	162
7. HAZAR DENİZİ İLE AVRASYA ENERJİ KAYNAKLARININ YERİ VE ÖNEMİ	167
8. KAFKASYA, HAZAR PETROLLERİ VE DOĞAL GAZLARI İLE İLGİLİ PROJELERİN DURUMLARI VE TÜRK EKONOMİSİNE ETKİLERİ	184
8.1. Petrol Boru Hatları	190
8.1.1. CNPC Petrol Boru Hattı	191
8.1.2. Rusya-Baltık Denizi Hattı	191
8.1.3. Bakü-Supsa ve Bakü-Novorossysk Boru Hatları	191
8.1.4. CPC Petrol Boru Hattı	192
8.1.5. Trans-Caspian Boru Hattı	192
8.1.6. Trans İran Hattı	193
8.1.7. Orta Asya Boru Hattı	193
8.1.8. Taşıma İran ile Swap(Takas) Yoluyla	193
8.2. Doğal Gaz Boru Hatları	194
8.2.1. Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı	194
8.2.2. Türkmenistan-İran Doğal Gaz Boru Hattı	194
8.2.3. Trans-Caspian Doğal Gaz Boru Hattı	194
8.2.4. Türkmenistan-Afganistan-Pakistan Doğal Gaz Boru Hattı	195
8.2.5. Türkmenistan –Çin Doğal Gaz Boru Hattı	195
8.3. Hazar Petrolleri ve Doğal Gazlarının Türk Ekonomisine Etkileri	195
8.3.1. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı Projesi	198
8.3.2. Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi	209
9. SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER	216
9.1. Hazar Bölgesindeki Doğal Kaynaklar ve Kullanımına İlişkin Yaklaşımlar	216
9.2. Türkiye Açısından Çıkarılması Gereken Sonuçlar ve Geliştirilmesi Gereken Stratejiler	223

9.2.1. Çıkarılan Sonuçlar	223
9.2.2. Geliştirilebilecek Stratejiler	227
KAYNAKLAR	232
ÖZGEÇMİŞ	239

SİMGELER-KISALTMALAR DİZİNİ

<u>Kısaltma</u>	<u>Anlamı</u>	:
ABD	Amerika Birleşik Devletleri	
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı	
AIOC	Azerbaijan International Organization Company (Azerbaycan Uluslararası (Petrol Organizyonu Şirketi))	
APEC	Asia Pasific Economic Cooperation (Asya Pasifik Ekonomik Birliği)	
ARF	Animal Rescue Foundation (Hayvanları Kurtarma Fonu)	
ASEAN	Association Of South East Asia Nations (Güney Doğu Asya Ülkeleri Birliği)	
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu	
BIS	Bank Of International Settlements (Uluslararası Uzlaşma Bankası)	
BM	Birleşmiş Milletler	
BSEC	Black Sea Economic Cooperation (Karadeniz Ekonomik İşbirliği)	
BTC	Bakü-Tiflis-Ceyhan (Boru Hattı)	
CBSS	Council of The Baltic Sea States (Baltık Devletleri Konseyi)	
CCC	Commodity Credit Corporation (Ürün Kredisi Kurumu)	
CE	Council of Europe (Avrupa Konseyi)	
CERN	Conseil Eurapeen Pour La Recherche Nucleaire (Avrupa Nükleer Araştırmalar Konseyi)	
CIS	Commonwealth of Independent States (Bağımsız Devletler Topluluğu)	
CP	Internatioanl Conference on Principles and Practice of Constraint Programming (Uluslararası Kaynak ve Kısıt Uygulamaları Programı Konferansı)	
EAPC	European Assosication of The Political Consultants (Avrupa Siyasi Uzmanlar Birliği)	
EBRD	European Bank for Reconstruction and Development (Avrupa Kalkınma ve Yeniden Yapılandırma Bankası)	
ECE	Economic Commission of Europe (Avrupa Ekonomik Topluluğu)	

ECO	:	Environmental Careers Organization (Profesyonel Çevreciler Organizasyonu)
ESCAP	:	Economic and Social Commission for Asia and The Pasific (Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu)
FAO	:	Food and Agriculture Organization (Tarım ve Gıda Organizasyonu)
G-8	:	Group of Eight (ABD, Japonya, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Kanada ve Rusya)
GEF	:	Global Environmental Facilitiy (Dünya Çevre Örgütü)
GSMH	:	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	:	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
IAEA	:	International Atomic Agency (Uluslararası Atom Ajansı)
IBRD	:	International Bank for Reconstruction and Development (Uluslararası Kalkınma ve Yeniden Yapılandırma Bankası)
ICAO	:	International Civil Aviation Organization (Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü)
ICC	:	Interstate Commerce Commission (Ülkeler Arası Ticaret Komisyonu)
ICFTU	:	International Confederation of The Free Trade Unions (Uluslararası Serbest Ticaret Birlikleri Konfederasyonu)
ICRM	:	International Committee for Radionuclide Metrology (Uluslararası Atomik Madencilik Araştırma Komitesi)
IDA	:	International Development Assosication (Uluslararası Kalkınma Birliği)
IDB	:	International Data Base (Uluslararası Bilgi Bankası)
IFAD	:	International Fund of Agricultural Development (Uluslararası Tarımsal Gelişme Fonu)
IFC	:	International Finance Corporation (Uluslararası Finans Kurumu)
IFRCs	:	International Federation of Red Cross and Red Crescent Societes (Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Dernekleri Federasyonu)
ILO	:	International Labour Organization (Uluslararası İşçilik Kurumu)
IMF	:	International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
IMO	:	International Maritime Organization (Uluslararası Denizcilik Örgütü)
INTELSAT	:	International Telecommunications Satellite Consortiom (Uluslararası Uydu Haberleşme Konsorsiyumu)
INTERPOL	:	International Criminal Police Organization (Uluslararası Polis Örgütü)

IOC	:	International Olympic Committee (Uluslararası Olimpiyat Komitesi)
ISO	:	International Standart Organization (Uluslararası Standartlar Organizasyonu)
ITU	:	International Telecommunications Union (Uluslararası Haberleşme Birliği)
MINURSO	:	United Nations Mission for The Referendum In Western Sahara (Birleşmiş Milletler Batı Sahra Görev Birliği)
NACC	:	The North Atlantic Cooperation Council (NATO Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi)
OIC	:	Organization of Islamic Conference (İslam Konferansı)
OPCW	:	Organization for The Prohibition of The Chemical Weapons (Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü)
OPEC	:	Organization of Petroleum-Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler Organizasyonu)
OSCE	:	Office of Child Support Enforcement (Çocuklara Yardım Kuruluşu)
PCA	:	Partnership For Climate Action (Hava Hareketleri Ortaklığı)
PFP	:	NATO Partnership For Peace (NATO Barış İçin Ortaklık Programı)
TPAO	:	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
UN	:	Unites Nations (BM : Birleşmiş Milletler)
UNCTAD	:	United Nations Commission on Trade and Development (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Komisyonu)
UNDP	:	United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)
UNESCO	:	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu)
UNHCR	:	United Nations High Commission for Refugee (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komisyonu)
UNIDO	:	United Nations Industrial Development Organization (Birleşmiş Milletler Endüstriyel Kalkınma Organizasyonu)
UNITAR	:	United Nations Institute For Training and Research (Birleşmiş Milletler Eğitim ve Araştırma Enstitüsü)
UNMOVIC	:	United Nations Monitoring, Verification and Inspection Commission (Birleşmiş Milletler Denetleme, Değerlendirme ve İnceleme Komisyonu)
UNTSO	:	United Nations Truce Supervision Organization (Birleşmiş Milletler Ateşkes Denetim Organizasyonu)
UPU	:	Universal Postal Union (Genel Posta Birliği)

USD	:	U.S. Dolar (ADD Doları)
WCL	:	World Confederation of Labour (Dünya İşçi Konfederasyonu)
WFTU	:	World Federation of Trade Unions (Dünya Ticaret Birlikleri Federasyonu)
WHO	:	World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)
WIPO	:	World Intellectual Property Organization (Dünya Entellektüel Mülkiyet Organizasyonu)
WMO	:	World Meteorological Organization (Dünya Meteoroloji Örgütü)
WToO	:	World Tourism Organization (Dünya Terörizm Organizasyonu)
WTrO	:	World Trade Organization (Dünya Ticaret Organizasyonu)
a.g.e.	:	Adı geçen eser
s.	:	Sayfa

ŞEKİLLER DİZİNİ

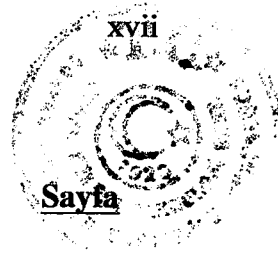

<u>Şekil</u>		<u>Sayfa</u>
2.1	Hazar Denizi ve Bölgesi Haritası	5
2.2	Hazar Denizi Fiziki Haritası	7
2.3	Hazar Havzası ve Deltalar Haritası	8
3.1	Hazar Bölgesi Güneyindeki Pers Kırallığı'nın Sınırları	17
3.2	Hazar Denizi Güneyinde Kurulan Büyük İskender İmparatorluğu	18
3.3	Büyük İskender İmparatorluğu Topraklarının Bölüşülmesi ve Türkmenistan (Part Ülkesi)'in Durumu	19
3.4	15. Yüzyılda Asya	24
3.5	Sovyetler Birliği'nin Tarihinde Önemli Rol Oynayan Liderler	45
4.1	Hazar Denizi'ni Çevreleyen Ülkeler	50
4.2	Rusya Federasyonu ve Hazar Denizi	52
4.3	Rusya Federasyonu	54
4.4	Azerbaycan Cumhuriyeti	57
4.5	İran İslam Cumhuriyeti	79
4.6	Kazakistan	95
4.7	Türkmenistan	103
5.1	Göl Yaklaşımı	120
5.2	Deniz Yaklaşımı	120
5.3	Hazar Denizi'nin Sektörel Paylaşımı	131
6.1	Bölge Haritası	163
8.1	Hazar Bölgesi Petrol Boru Hatları	190
8.2	Hazar Bölgesi Doğal Gaz Rezervleri ve Boru Hatları	195

- 8.3 Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı Projesi
- 8.4 Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi
- 8.5 Mavi Akım Projesi

ÇİZELGELER DİZİNİ

Çizelge

2.1	Hazar Denizi Kıyılarının İklimsel İstatistikleri	11
2.2	Hazar Denizi'ndeki Çevre ile İlgili Temel Meseleler	15
4.1	Demografik Göstergeler (Azerbaycan)	59
4.2	Arbaycan'ın Üye Olduğu Uluslararası Teşkilatlar ve Üyelik Tarihleri	61
4.3	Azerbaycan'da Temel Ekonomik Göstergeler	62
4.4	Azerbaycan'da Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) ve Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın Sektörel Dağılımı	64
4.5	GSYİH'nin Sektörel Dağılımı (Azerbaycan)	64
4.6	Bitkisel Üretim (Azerbaycan)	64
4.7	Tahıl Üretimi (Azerbaycan)	65
4.8	Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Sayısı (Azerbaycan)	65
4.9	Hayvansal Ürünlerin Üretim Miktarları (Azerbaycan)	66
4.10	Fert Başına Düşen Gıda Miktarı (Azerbaycan)	66
4.11	Temel Sanayi Ürünlerinin Üretimi (Azerbaycan)	67
4.12	Telekomünikasyon Göstergeleri (Azerbaycan)	68
4.13	Enerji Üretimi (Azerbaycan)	71
4.14	Petrol Sektöründeki Yabancı Yatırımların Dağılımı	71
4.15	Azerbaycan'ın 1995-1999 Yılları Arasındaki Dış Ticareti	75
4.16	Azerbaycan'ın İhracatının Başlıca Mal Gruplarına Göre Dağılımı	76
4.17	Azerbaycan'ın İthalatının Başlıca Mal Gruplarına Göre Dağılımı	77
4.18	İhracat Yapılan Başlıca Ülkeler (Azerbaycan)	77
4.19	İthalat Yapılan Başlıca Ülkeler (Azerbaycan)	78
4.20	Resmi Tatil Günleri (Azerbaycan)	78

4.21	Kazakistan'ın Demografik Yapısı	84
4.22	Ticaret Göstergeleri (Kazakistan)	84
4.23	Üye Olduğu Bazı Uluslararası Kuruluşlar ve Üyelik Tarihleri	85
4.24	Kazakistan'da İşgücü Yapısı	89
4.25	Kazakistan'da Temel Eğitim Göstergeleri	90
4.26	Kazakistan'da Tarım Sektörünün GSYİH'daki Payı	90
4.27	Kazakistan'da Başlıca Bitkisel Ürünler Üretimi	91
4.28	Kazakistan'da Tarım	91
4.29	Madencilik Sektörüne Yapılan Yatırımların Ülkeler İtibariyle Dağılımı	92
4.30	Kazakistan'ın Dış Ticaret Göstergeleri	96
4.31	Kazakistan'da İhracatın Yapısı	97
4.32	Kazakistan'da İthalatın Yapısı	97
4.33	Kazakistan ile Türkiye Dış Ticareti Seyri	98
4.34	Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatı	98
4.35	Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatı	99
4.36	Kazakistan'ın İhracat Ve İthalat Yaptığı Ülkeler	100
4.37	Ekonomik Göstergeler (Türkmenistan)	104
4.38	Türkmenistan'da Yıllar İtibariyle Temel Tarım Ürünleri Üretim Miktarları	107
4.39	Türkmenistan'da Belli Başlı Hayvan Sayısı	108
4.40	Türkmenistan'da Enerji Üretimi ve İhracatı	112
4.41	Türkmenistan'da Yıllara Göre İthalat ve İhracatı	115
4.42	1999 Yılı Verilerine Göre Başlıca İhraç ve İthal Ürünlerinin Toplam İthalat ve İhracat İçindeki Payı	117
4.43	Türkmenistan'ın İhracat ve İthalat Yaptığı Başlıca Ülkeler	117
7.1	Avrupa'nın Petrol, Gaz ve Kömür Üretim ve Tüketimi	170
7.2	ABD'nin Petrol, Gaz ve Kömür Üretim ve Tüketimi	170

7.3	Hazar Bölgesi Ülkeleri'nin İspatlanmış, Olası, Toplam Petrol ve Gaz rezervleri	173
8.1	Kafkasya ve Orta Asya Ülkelerinde Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri	186
8.2	Kafkas ülkeleri Orta Asya Devletlerinin Petrol Üretimleri	187
8.3	Bölge Ülkelerinin Petrol Üretim ve İhracat Projeksiyonu	187
8.4	Hazar Doğal Gazının Üretim ve İhracat Projeksiyonu	188
8.5	Hazar Bölgesi Petrollerinin Taşıma Alternatif Güzergahları	205
8.6	Projenin Türkiye Kısmı İçin Hazırlanan Tarife Tablosu	208
8.7	Mavi Akım Projesi Maliyetleri	214

1. GİRİŞ

“Hazar Denizi” ismi, 5. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında Kafkasya ve Ukrayna bölgesinde kurulmuş olan Hazara Türk Devleti’nin isminden gelmektedir. 550-630 yılları arasında Batı Göktürk Devleti’nin hakimiyeti altında bulunan Hazara Türkleri, Göktürk Devleti’nin dağılmasının ardından 7. yüzyıldan itibaren bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Hazara ülkesi en geniş topraklara sahip olduğu 9. yüzyılda; Güney Rusya, Kuzey Kafkasya, Doğu Ukrayna, Batı Kazakistan, Kuzeybatı Özbekistan üzerinde hakimiyet kurmuştur. Bölgedeki hakim konumları nedeniyle çevreledikleri büyük su kütlesi bugün Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Arapça ve Fars dillerinde “Hazar Denizi, Bahr-ül Hazar, Deryay-ı Hazar” olarak geçmektedir. Batı dillerinde ise “Caspian Sea vs.” olarak isimlendirilmektedir.¹

Hazar Denizi, Asya’nın Avrupa ile birleştiği önemli bir mevkide, normal deniz seviyesinden 27 m daha alçak seviyede oluşmuş, diğer okyanus ve denizlerle bağlantısı olmayan dünyadaki en büyük su kütlesidir (78.000 km³’lük su miktarına sahiptir)²

Hazar Denizi’ni diğer iç denizlerden ayıran en büyük özelliği meridyen olarak bulunduğu mevki ve uzunluğudur (1210 km)³ Bu özelliğinin sonucu olarak büyük iklim değişikliklerine sahne olmaktadır; kuzey kıyılarında karasal iklim, güney ve güneybatısında subtropikal iklim özellikleri görülmektedir. Güneyden sahile yakın dağlarla çevrilmiştir. Güneydeki iklimin kuru olması nedeniyle bu dağlardan Hazar Denizi’ne dökülen gözle görülür bir akarsu mevcut değildir. Batısından akarsular Kafkas Dağları’ndan süzülerek gelirler. Hazar’ı besleyen temel akarsu kaynağı kuzeyde Ural Dağları’ndan gelen Volga Nehri’dir. Bu nehir Rusya’nın Avrupa’daki topraklarının yarısına yakın bir bölümünden akarak 62

¹ BROOK, Keven Alan. *An Introduction To The History Of Khazaria*, 1996

² *State and Challenges of the Marine and Coastal Environment of the Caspian Sea (Transboundary Diagnostic Analysis) December 2001*

³ LESZEK A. Kosinski, "Caspian Sea," *Discovery Channel School*, original content provided by World Book Online

derece kuzey enlemine kadar uzanmaktadır. Hazar Denizi, az miktarda da olsa yer altı kaynaklarından çıkan su ile beslenmektedir. Su çıkışı sadece deniz yüzeyinden buharlaşma ile olmaktadır. Doğusunda yer alan Kara Boğaz Gölü, her ne kadar ayrı bir su kütlesi olarak kabul edilse de Hazar'dan buraya olan su akıntısı sonucu oluştuğu değerlendirilmektedir.⁴

Hazar Denizi, fiziksel niteliklerine göre; kuzey sığlığı, kısmen derin merkez havzası ve güney havzası olarak isimlendirilen üç ayrı havzadan oluşmaktadır.

Hazar, son yıllarda bölgesel güçlerin, uluslararası ve hükümet dışı aktörlerin politikalarının bulunduğu bir yer haline gelmiştir. Hazar Denizi'nin Basra Körfezi ve Sibirya'daki rezervlere kıyasla en büyük petrol ve gaz rezervlerine sahip olduğu tahmin edilmektedir. 1991 öncesi dönemde kadar iki devletin kıyısının bulunduğu güneyde İran küçük bir kıyıya-geri kalanına da SSCB sahiptir.⁵ 1991 öncesi dönemde Hazar petrolü Sovyet kontrolü altındaydı. Denizin statüsü SSCB ve İran arasında 1921 ve 1940 yılları arasında imzalanan iki anlaşmayla düzenlenmiş ve deniz üzerinde nispeten istikrarlı bir güç paylaşımı sağlanmıştır. Bu statü denize kıyısı olan iki devlet yerine dört devletin ortaya çıkmasına yol açan SSCB'nin dağıldığı 1991 yılından sonra önemli ölçüde değişmiştir. Kıyı devletlerinin çoğalması Hazarla ilgili ulusal sorunların da artmasına neden olmuştur. Ayrıca uluslararası petrol şirketlerinin deniz projelerine katılımının yollarını açmıştır. Petrol zengini yeni bağımsız bu cumhuriyetlere ABD, İngiltere, Fransa ve diğer güçlerin ilgisini çekmiştir. Üstelik üç kıyı devletinin (Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan) birer kara devleti olması ve böylece komşu ülkelerin petrol taşıma hizmetlerine ihtiyaç duymaları Hazar Denizi sorununa uluslararası aktörlerin daha fazla yönelmesini sağlamıştır.⁶

Dünya'da enerji ihtiyacı her geçen gün artmaktadır. Uluslararası Enerji Komisyonu'nun araştırmalarına göre yalnızca Çin Halk Cumhuriyeti'nin petrol

⁴ *State and Challenges of the Marine and Coastal Environment of the Caspian Sea (Transboundary Diagnostic Analysis) December 2001*

⁵ *Bu dönemde Sovyeter Birliği petrol çıkarımında aslan payına sahiptir.*

⁶ *NUĞMAN, Gülnar. (JELMAYA, Türkiye'deki Kazakistan Gençlerinin Sosyo-Kültürel ve Bilimsel Dergisi)*

ihtiyacı 2010 senesine kadar senelik % 5'lik bir hızla artacaktır. Son yirmi sene içinde yeni petrol rezervleri keşfedilmiş olsa bile Hazar Denizi ve Orta Asya petrolünün önemi coğrafi konumu itibariyle tartışılmaz. Çünkü Orta Asya ve Transkafkasya yeniden canlanan eski ticaret yollarının kavşak noktasındadır.

Türkiye'nin gerek petrol ve doğalgaz boru hatları konusunda gerekse genel olarak bir Orta Asya stratejisi oluşturmak aşamasında pek çok parametreyi göz önüne alması gerekmektedir. Bakü Ceyhan'ın Azerbaycan ve Kazakistan için Rusya'ya bağımlı olmayan bir seçenek olarak bu ülkeler üzerindeki Rus baskısını azaltacağı bir gerçektir. Bununla birlikte Rusya ve İran'ın ekonomik açıdan daha uygun seçenekler sunması göz ardı edilemez. Bakü-Ceyhan'ın yapımı Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Gürcistan için olumlu olacaktır.

Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ile olan kültürel ve ekonomik ilişkilerini geliştirmenin kendisine getireceği yararların farkındadır. Kurulan ikili iyi ilişkiler;

- a. Türkiye'nin ekonomisine büyük fayda sağlayarak,
- b. Türkiye'nin Doğu'ya olan köprü olma görevini ve de gerekliliğini yeniden kanıtlayarak,
- c. Eğer başarabilirse bu oyundaki tarihi rakibi Rusya'yı devre dışı bırakarak bölgesel liderliğini ilan etmesine yardım edecektir. Türkiye uluslararası platformlarda petrolün Rusya üzerinden boru hatlarıyla taşınmasının kendi ekolojik çevresine de zarar verdiğini savunmaktadır. Orta Asya ve Transkafkasya petrollerinin Rusya'dan geçmesi Türkiye'de boğazlar deniz trafiğinin artması anlamına gelmektedir.

Türkiye'ye bu tarihi oyun içinde zor görevler düşmektedir. Bir taraftan doğusundaki Türk milletleri ile yüzyıllar sonraki bu tarihi karşılaşmayı iyi değerlendirmek ve ilişkilerinde karşılıklı güven ortamını yaratmak zorundadır. Diğer taraftan da Türk Cumhuriyetleri ile arasındaki coğrafi engelleri de hesaba katarak hareket etmek durumundadır. Türk Dünyası tarihinde yapılan diplomatik hatalar

yüzünden coğrafi olarak bir bütün değildir. Rusya, İran ve diğer Kafkasya ülkeleri bu coğrafi bütünlüğün arasındadırlar. Türkiye bu tarihi oyunu diğer bölgesel güçlerle iyi ilişkiler içinde akıllı diplomatik taktikler ve uluslararası ilişkilerinde tutarlı bir çizgi tutturarak oynarsa çok uzun yollar katedecektir.

Bu çalışma ile; gelecekteki menfaatlerimiz için hayati öneme haiz olduğu değerlendirilen Hazar Denizi'nin genel coğrafi yapısı, tarihi süreçte aldığı roller, etrafındaki ülkelerin siyasi ve coğrafi özellikleri, Avrasya'nın jeopolitik yapısı, bölgede bulunan ve inşası planlanan boru hatları ve ülkelerin muhtemel hedefleri incelenmiş olup; bunlar 21. yüzyılda Türkiye'nin bölgeye yönelik olarak geliştireceği stratejiler için temel teşkil edecek konulardır.

2. HAZAR BÖLGESİNE GENEL COĞRAFI BAKIŞ

2.1. Genel Coğrafi Bilgiler :

Şekil-2.1 : Hazar Denizi ve Bölgesi

Hazar Denizi dünyadaki kapalı olan en büyük su kütesidir (Amerika'daki büyük göllerden ve Doğu Afrika'daki Victoria Gölü'nden de büyüktür). Güney Doğu Avrupa'nın Asya kıtası ile birleştiği 47° 07'-36° 33' Kuzey enlemleri ile 045° 43'-054° 20' Doğu boylamları arasındaki mevkide bulunmaktadır. Ortalama 1.030 km uzunluğa, 196 ile 435 km arası genişliğe sahiptir. Deniz seviyesinin 27 m altında bulunmakta olup, toplam kıyı uzunluğu 7.000 km, su yüzey alanı 423.300 km², toplam su kütlesi yaklaşık 78.700 km³ tür.⁷

⁷ "Environmental Issues of Caspian Sea" (Caspian Environment Online Dergisi). December 2002

2.2. Tuzluluk Oranı ve Denizin Tarihi Gelişimi :

Hazar Denizi'nin suyu hafif tuzlu olup, tuzluluk miktarı okyanus suları ile karşılaştırıldığında 1/3 oranındadır.

Hazar Denizi'nin suyu neden tuzludur? Hazar Denizi "Tethis" olarak bilinen eski bir okyanusun kalıntısı, daha doğrusu onun "Paratethis" olarak isimlendirilen körfezidir. 50-60 milyon yıl önce Tethis Okyanusu Atlantik ve Pasifik Okyanusları ile birleşmiştir. Kara parçalarının zamanla yükselmesi ile birlikte önce Pasifik Okyanusu sonra da Atlantik Okyanusu ile olan bağı kesilmiştir. Sonuç olarak bu su kütlesi dünya okyanuslarından ayrılmıştır. Bu nedenle Hazar Denizi'nin tuzluluğunun okyanus kökenli olmasından kaynaklandığı kabul edilebilir.⁸

Hazar Denizi'nin tuzluluğunun diğer denizlere göre 1/3 oranında olmasının nedenleri ne olabilir? Sıcak ve kurak iklim şartları Paratethis'in kuruyarak parçalara ayrılmasına neden olmuştur. Su miktarının azalması ve parçacıklara ayrılması ile Paratethis tuzlanmaya başlamıştır. Daha sonraki dönemlerdeki serin ve nemli iklim koşulları ile meydana gelen yağışlar Paratethis'in su miktarını artırarak diğer su kütleleri ile birleşmesine neden olmuş, bunun sonucu olarak da tuzluluk oranı azalmıştır. Buzların eriyerek Paratethis'in sularına karışması da tuzluluk oranını azaltan diğer bir etken olmuştur.

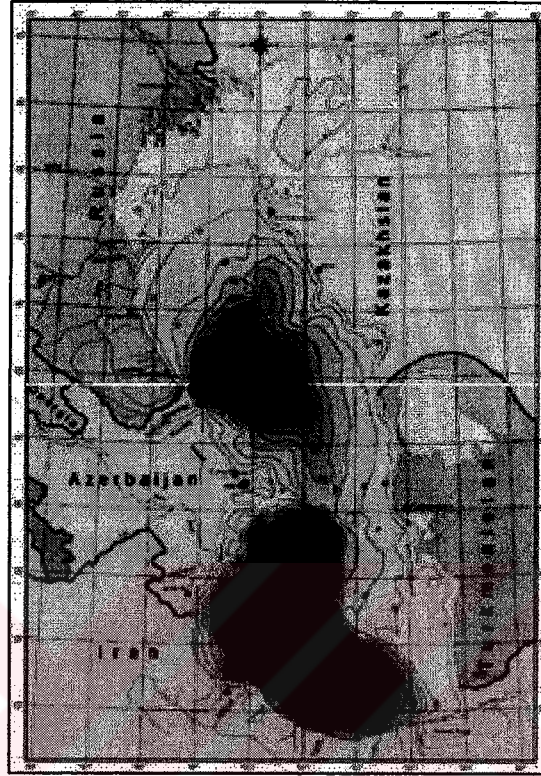
2.3. Hazar Denizi'nin Genel Bölümleri :

Hazar Denizi, fiziksel niteliklerine göre üç ayrı havzadan oluşmaktadır:

- a. Düzgün dip yapısına, %26'lık deniz alanı ve %0.6'lık su kütlesine sahip olan Kuzey Sığılığı (ortalama derinliği 5 m),
- b. Çeçen Adası ile Karağan Burnu arasındaki hattın güneyinde, Kafkas Dağlarının sualtı uzantısı olan Apşeron Eşiği'nden Ziloyi (Zhiloi) Adası ile Kuuli

⁸ "Environmental Issues of Caspian Sea" (Caspian Environment Online Dergisi). December 2002

Burnu (Türkmenbaşı'nın kuzeyi)'na uzanan hattın kuzeyinde, %38'lik deniz alanı ve %36'luk su kütlesine sahip olan, kısmen derin (500 m ve daha derin) Orta Havza,

Şekil 2.2 : Hazar Denizi (Fiziki)

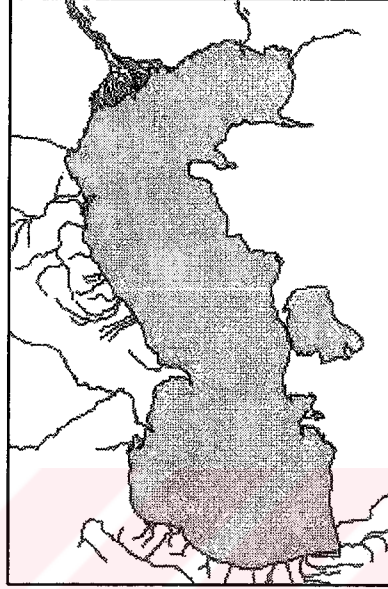
c. Yanardağ püskürmeleri ve depremlerle oluşmuş çamur zeminli, çok derin (maksimum 1.025 metreye ulaşan derinlikte), % 39'luk deniz alanı ve % 63'lük su kütlesine sahip olan Güney Havzası.

2.4. Akarsu Kaynakları :

Hemen hemen tamamı kuzey ve batı sahillerinden denize dökülen yaklaşık 130 adet irili ufaklı akarsu/nehir bulunmaktadır. Bunların arasında en büyüğü Volga Nehri olup, Hazar'ın kuzeyinde 1.400.000 km²'lik bir alan boyunca akmaktadır. Hazar Denizi'ne akan su miktarının % 90'lık bölümünü en büyük 5 nehir oluşturmaktadır; Volga - 241 km³ , Kura - 13 km³ , Terek 8.5 km³ , Ural - 8.1 km³ ve

Sulak - 4 km³. İran kaynaklı dereler sürekli akışı olmayan diğer beslenme kaynaklarıdır.⁹

2.5. Deltalar ve Körfezler :

Şekil 2.3: Hazar Havzası ve Deltalar

Kuzeydeki geniş sığlıklar haricinde, Hazar Denizi'nin fiziksel karakteristiklerini belirleyen diğer iki coğrafi unsur Volga Nehri ve Kara Göl Körfezi'dir.

Volga Deltası, 10.000 km²'lik bir alanı kaplamakta olup genişliği 200 km'yi bulmaktadır. Deltanın bir özelliği; Bayer (Baer) Tepeleri olarak adlandırılan, nehir ağzındaki kil tortuları üzerinde rüzgar etkisiyle oluşmuş 3-20 m yüksekliklerindeki tepeciklere sahip olmasıdır.

Yılda 8 milyon ton tortu kütlesi oluşmaktadır. Bu şekilde, tepecikler arasında çok sayıda küçük göller meydana gelmekte ve birçok adacık arasındaki kanallardan oluşan tarihi bir yapı meydana getirmektedir. Volga-Hazar gemi kanalı deltada bir

⁹ GOLUBTSOV V. V. *Proposal for Improving the Water Balance of the Caspian Sea* CCWLF 01.12.98 by State and Challenges of the Marine and Coastal Environment of the Caspian Sea (Transboundary Diagnostic Analysis) December 2001.

uçtan diğerine uzanır ve derinliğin 2 m'den daha az olmaması için ağıllı kepçeler kullanılır.¹⁰

Kara Boğaz Gölü, Hazar Denizi'nin doğusunda yer alır ve kara içlerine doğru sokulmuştur. Dünyadaki denize bağlı en büyük göl olduğu kabul edilebilir; kum tepelikleri ile denizden ayrılmaktadır.

2.6. Deniz Seviyesinde Meydana Gelen Değişmeler :

1980'lere kadar Kara Boğaz Gölü etkili bir buharlaşıcı bataklıktı.¹¹ 1900-1979 yılları arasında Hazar Denizi'nden Kara Boğaz Gölü'ne akıntı miktarı yıllık ortalama 15 km^3 (yaklaşık 4 cm.)'tür. 10. yüzyılın başlarında su seviyesi daha yüksek iken Hazar Denizi ile Kara Boğaz Gölü arasındaki geçiş o zaman daha küçük olan havzaya yılda 30 km^3 akışa imkan sağlıyordu. Daha sonraki yıllarda, Hazar Denizi'ne dökülen akarsuların debilerindeki düşme ve su seviyesindeki azalmaya paralel olarak akış hızı da sabit bir şekilde yavaşlamaya devam etmiştir. Deniz seviyesindeki azalmaları engellemek amacıyla Mart 1980'de geçiş ağzına bir set inşa edilmiştir. Bu set, körfeze daha fazla akışı engelleyecek şekilde Kara Boğaz Gölü'nü Hazar Havzasından ayırmıştır. Bu set 40 km^3 'lük su kütlesinin Hazar Denizi'nde kalmasını sağlamış, su seviyesinde 11 cm'lik bir yükselme meydana gelmiştir. Sonuç olarak, yılda ortalama yükselme seviyesi 2.5-2.7 cm'yi bulmaktadır (1933-1941 yılları arasında 170 cm ve 1978-1994 yılları arasında 225cm).¹² Eylül 1984'te, set üzerine Kara Boğaz Gölü'ne akışa imkan sağlayan bir akarsu yolu

¹⁰ GOLUBTSOV V., Lee V. *Influence of Antropogenic Climate Changes on Caspian Sea Level CCWLF 01.12.99 by State and Challenges of the Marine and Coastal Environment of the Caspian Sea (Transboundary Diagnostic Analysis, December 2001.)*

¹¹ SHIVAREVA S. S., IVKINA N., STROYEVA T. *Review of Hydrometeorological Data Collecting Stations Adjacent to the Caspian Sea CCWLF 01.02.99 by State and Challenges of the Marine and Coastal Environment of the Caspian Sea (Transboundary Diagnostic Analysis, December 2001.)*

¹² GEORGIEVSKIY, V.Y. *A Review and critical analysis of the methods and results of the Caspian Sea level predictions developed for 5 to 10 years and 20 to 100 years time horizons CCWLF April 2001 by State and Challenges of the Marine and Coastal Environment of the Caspian Sea (Transboundary Diagnostic Analysis, December 2001.)*

açılmıştır. Haziran 1992’de set tamamıyla kaldırılmıştır.¹³ 1978’lerden itibaren su seviyesinde gözlemlenen yükselme hareketleri, denize kıyısı olan ülkeleri, sahilde bulunan petrol ve doğal gaz kaynakları ile büyük şehirlerin akıbeti konusunda endişelendirmeye başlamıştır.¹⁴

2.7. Sahillerin Yapısı :

Hazar Denizi sahilleri; binalar ve diğer endüstriyel yapılar, yollar, plajlar ve çoğunlukla tarımsal arazilerin etkisiyle bozulmuş veya zarar görmüştür. Bozulmalar fırtınalarla meydana gelen dalgaların etkisiyle artmıştır. Petrol yataklarının karşı karşıya olduğu tehlikeye ek olarak (Azerbaycan ve Kazakistan’da olduğu gibi) su seviyesindeki artış su rejimlerinde, akarsu ağzlarının kimyasal yapılarında, yeraltı sularının hareketlerinde ve kimyasal bileşimlerinde, akarsu havzalarındaki biyolojik yaşamın yapısında ve verimliliğinde, çamur tortularının birikmesinde, ağır metal kirlilik oranlarında, petrol ürünlerinde, sentetik organik cisimlerde, radyoaktif izotop ve diğer maddelerde değişmelere neden olmaktadır.

2.8. İklim Koşulları :

Hazar Bölgesi, “Palartik Coğrafi Alan”ın¹⁵ tam ortasında yer almaktadır. Bu alanın etkisiyle küçük sayılabilecek bir coğrafyada çok farklı iklim koşulları görülebilmektedir.

Kuzeydeki soğuk, karasal çöllerle kuzey ve doğudaki yarı çöller; güney ve güney batıdaki daha ılıman dağlarla kompleks yapıya sahip yükseltiler iki farklı temel coğrafi sistemin bu bölgede gözlemlenmesine imkan vermektedir. Batıda Volga Deltası civarında meraların yer aldığı küçük bir alan da bulunmaktadır. Hazar Denizi ve çevresindeki mevcut iklim koşulları önemli derecede biyolojik çeşitliliğe

¹³ PANIN G. N. *Weather Systems Related to the Caspian Basin Precipitation and Evaporation from the Caspian Sea* CCWLF 01.05.99

¹⁴ Dr.A.Tolkatchev, *Senior Assistant Secretary IOC Secretariat UNESCO*

¹⁵ “Environmental Issues of Caspian Sea” (Caspian Environment Online Dergisi). December 2002

imkan sağlamaktadır. Volga, Ural ve Kura nehirlerinin deltaları ile aşırı tuzlu Kara Boğaz Gölü'ndeki nemli sistemler de bu çeşitliliğin artmasına katkıda bulunmaktadır.

Hazar Denizi kıyılarının iklimsel istatistikleri Çizelge 1.1'de sunulmuştur.

Çizelge 2.1: Hazar Denizi Kıyılarının İklimsel İstatistikleri

BÖLGELER VE YERLEŞİM YERLERİ	ORTALAMA YAĞIŞ (mm/yıl)	İKLİM
Azerbaycan Sahilleri	110-1000	kurak-ılıman, yer yer nemli
Kaçmaz-Deveci Bölgesi	100-250	kurak-yarı kurak
Abşeron Yarımadası	110	kurak
Kuban	100-250	kurak
Lenkaran-Astara	800-1000	nemli
Rusya Sahilleri	200-400	Kurak-yarı kurak
Astrahan	208	kurak
Derbent-Maçkakale	400	yarı kurak
Kazakistan Sahilleri	200-140	kurak
Türkmenistan Sahilleri	70-210	kurak
Kara Boğaz Gölü Havzası	70	kurak
Türkmenbaşı	78	kurak
Esengöl	196	kurak
İran Sahilleri	200-2000	yarı kurak-nemli

2.9. Deniz Canlıları :

Hazar Denizi'nin sahip olduğu uzun tarihi geçmişi ve sularının zamanla diğer denizlerden ayrılması denizdeki canlıların çeşitliliği üzerinde farklılıklara neden olmuştur. Hazar Denizi havzasındaki 400'ün üzerindeki türü barındıran bitki örtüsü oldukça etkileyicidir. 115 tür balık yaşamaktadır. Bunlardan bir kısmı nehir ağızlarına ve nehir boyunca yumurta bırakmaktadırlar.

Balık türlerinden en çok bilinenleri yüz yılı aşkın süredir değerli bir ekonomik kaynak olan ve yumurtalarından havyar elde edilen “akbalık”ın (mersin balığı, sturgeon, asetrin) yedi türü ve alt türleridir. Hazar Foku, dünyada yaşayan sadece iki tatlı su foku türünden birisidir (diğeri Baykal Gölü’nde yaşamaktadır).

Son yıllarda, Karadeniz akbalıkları ile Hazar akbalıkları arasında bir melezleme meydana gelmiştir. Bu durum Don-Volga Kanalı vasıtasıyla iki deniz arasındaki bağlantı ile açıklanabilir. Bu doğal melezlemenin gelecekte akbalık türlerinde meydana gelecek olan azalma sebebiyle Hazar ekolojik dengesini korumak, özellikle deniz koruması ile ilgili olarak konuya ciddiyetle yaklaşmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Sahildeki çoğu tuzlu nemli sığ havzalar, çok sayıda ve çeşitte kuşun ilgisini çekmektedir. Yıl boyunca Hazar Denizi ve çevresinde verimli olan kuşların özellikle göç mevsimlerinde delta, nemli havza ve sahilleri benimseyip yerleşmeleriyle sayıları giderek artmaktadır. Bu zamanlarda, ekolojik gözlem ve araştırma yapan meraklıların eşsiz doğal güzellikleri gözlemlemeleri mümkün olmaktadır.

2.10. Ekonomik ve Çevresel Problemler:

Hazar Havzasının dünyadaki birçok insan için çok büyük öneme sahip olduğu inkar edilemez. Dünyanın karalarla çevrili en büyük su kütlesinin sahip olduğu doğal kaynaklar, petrol ve doğal gaz endüstrisi, zengin balık çeşitleri ve havyar potansiyeli, ekolojik güzellikler ve biyolojik çeşitlilik açısından zenginlik bu önemin gittikçe artmasına ve bölgenin dünya dengelerinde önemli roller oynamasına neden olmaktadır. Ancak bölgenin karşı karşıya olduğu çevresel sorunlar, bu kaynaklardan uzun süre faydalanılamamasına neden olabilecektir.

Bölgedeki ekolojik durum tam bir felaketin eşiğine gelmiştir. Hazar Denizi’nin yükselen su seviyesi, Rusya’nın Astrahan şehrinin su altında kalan bölgeleri, başarısız arazi kurtarma politikaları ve Azerbaycan petrol kaynakları bölgelerin kirlenmesi, durumu iyice kötüleştirmektedirler.

Tahminlere göre :

a. 2010 yılına kadar Hazar'ın su seviyesi 26 metreye kadar yükselecektir.

b. Azerbaycan'da 800 kilometrelik sahil şeridi su altında kalma tehlikesi ile yüzyüze kalacaktır .

c. Su altında kalacak maksimum alanın genişliği 25-30 km, daha az tehlikede olan alan ise 35-40 km'dir. Lenkaran-Astrahan bölgesindeki bazı arazilerin şu anda bile ciddi su altında kalma tehlikesi mevcuttur. Bu bölgede 700 bin insan yaşamaktadır. Bununla birlikte Dağıstan'dan Astrahan'a kadar yolların yeniden düzenlenmesi, su altında kalan araziden ve tehlikeli bölgelerden 200 km'lik enerji hattının kaydırılması gerekmektedir. Bakü'deki evler ve liman tesisleri gibi yapılar da sular altında kalma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Meydana gelmesi muhtemel hasarın 2 milyar ABD doları olması beklenmektedir.

Diğer bir ekolojik görüş de kıta sahanlığı dahilindeki istismarların meydana getirdiği kirliliktir. Bu kirlilik akbalıklar ve diğer canlılarının deniz hayatı için büyük bir tehlike olarak görülmektedir.

Dünyada akbalık ve havyar üretiminin % 80'i Hazar Denizi ve Volga nehri bölgesinden sağlanmaktadır. Akbalıklar açık denizde yapılan petrol üretimi çalışmalarının getirebileceği tehlikeler altındadır. Tehlike Azerbaycan için de farklı değildir.

Rusya, Hazar'ın bölünmesine karşı çıkmasının bir önemli nedenini de ekolojik kirlenme olarak göstermektedir. Ancak Rusya, şimdiye kadar Hazar Denizi'nin ekolojik dengesini değiştirmek suretiyle deniz kirliliğine neden olan kendisi değilmiş gibi, durumu görmezlikten gelip, Hazar'da kirliliğin aşırı seviyeye ulaştığından şikayet etmekte, ancak 1992'den sonra durumun değişmediğinden ve hatta biraz iyi olduğundan bahsetmemektedir.

Denizdeki petrol yataklarının işletmesinde meydana gelen hidrokarbon atığı litrede 45-50 mg civarında standartlar içinde kabul edilmektedir. Ancak bu oran,

Sovyet döneminde % 15 artış göstermiş olup, deniz yüzünde yağ filmi oluşmasına ve yavru akbalıkların ölümüne sebep olmaktadır.

Azerbaycan Hükümeti bu problemi 30 yıl önce de yaşamış ve balık bölgelerinin korunmasına karar verilerek, Hazar Denizi'nde 12 tane yeni balık çiftliği açılmıştır. Başlangıçta 120 milyon yavru balık üretimi düşünülmekteyken, bu sayı sonradan 20 milyon olarak gerçekleşmiştir.

Şu anki görünümüyle Hazar'daki problem sadece hidrokarbon fazlalığı ve suların artması değildir. Bu bölgede kontrol ve düzenleme yapabilecek, koruyucu tedbirler alabilecek uluslararası bir otoriteye de ihtiyaç duyulmaktadır.

Hazar Denizindeki çevresel meseleler temel olarak:

Mevcut Problemler :

- a. Önemli bir geçim kaynağı olan, ticari değere sahip balık türlerindeki azalma,
- b. Çevresel kalite düzeyinin azalması,
- c. Kıyı kesimlerde meydana gelen bozulmanın yaşam alanlarına etkileri,
- ç. Biyolojik çeşitliliğin karşı karşıya olduğu tehditler,
- d. İnsan sağlığını tehdit eden faktörler,
- e. Doğal güzelliklerin zarar görmesi,

Beklenen Problemler :

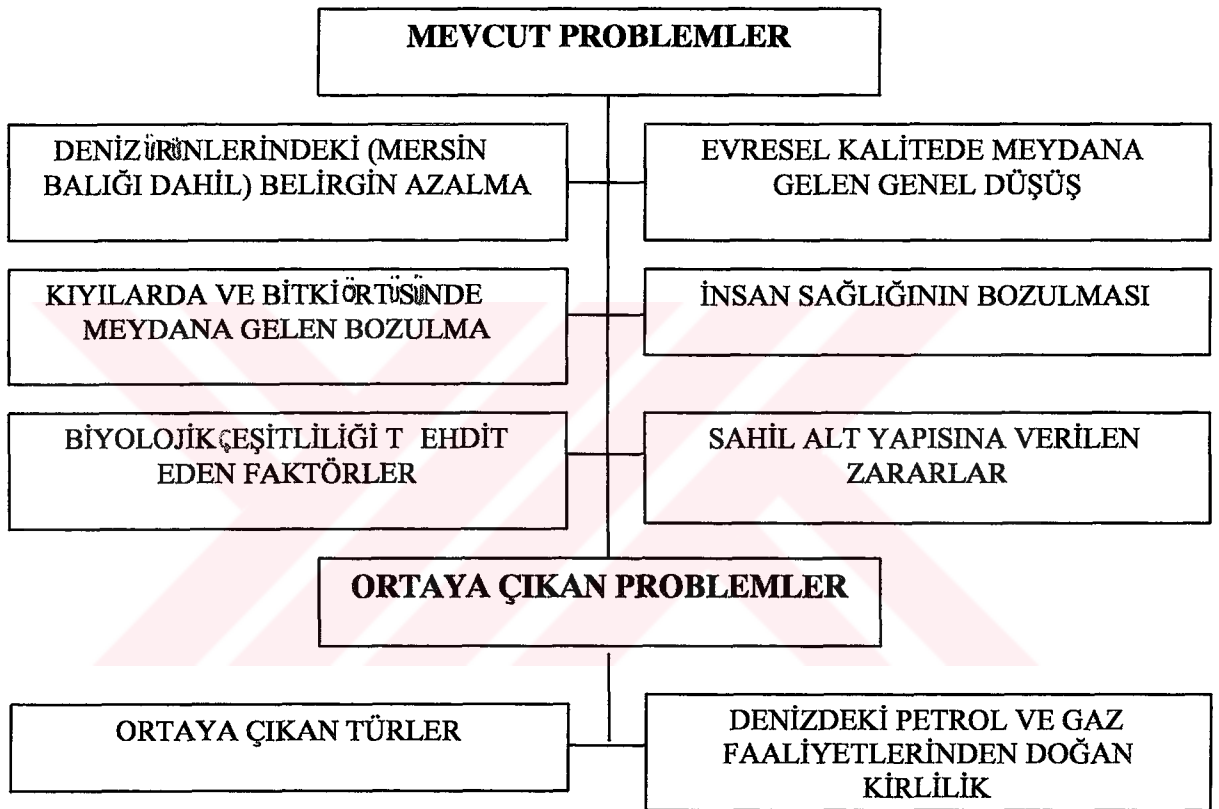
- a. Yeni türlerin meydana gelmesi, (Karadeniz türleri ile melezleme)
- b. Kıyı güzelliklerinin zarar görmesi şeklinde özetlenebilir.

(Çizelge 1.2)

Bölgede üretilen gaz ve petrolün uluslararası piyasaya ulaştırılması için izlenecek boru hatları güzergahı, tanker, demiryolu gibi enerji yatırımları konusunda bölgede bulunan güçler arasındaki rekabet ile ABD'nin jeopolitik çıkarları ile diğer Avrupa ülkelerin bu bölgede pay sahibi olmak istemeleri ile çok geniş kapsamlı bir işbirliği ve ticaretin oluşmasına neden olmuştur. ABD, eski Sovyet cumhuriyetlerindeki hammaddelere ulaşmak ve bu ülkeler üzerinde etkili olmak için

Rusya'yı mümkün olduğu kadar daha az pay sahibi yapabilecek konsorsiyumlara girişmektedir. Başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin Hazar Bölgesinde Rusya'yı daha az pay sahibi yapmak stratejik hedeflerini asla terk etmemeleri, NATO'nun doğuya doğru genişleme çabaları Moskova tarafından çok geniş kapsamlı olarak izlenmektedir. Kısaca söylemek gerekirse Rusya Hazar Bölgesi üzerindeki etkinliğini kaybedebilecek gibi görünmemektedirler.

Çizelge 2.2 : Hazar Denizinde Çevre ile İlgili Temel Meseleler

Burada önemli olan sadece petrol pompalayarak veya transit geçirerek para kazanmak değil, aynı zamanda, bu petrol boru hatlarını kontrol etme avantajını elde tutarak Transkafkasya ve Orta Asya cumhuriyetleri üzerinde jeopolitik bir etki yaratma düşüncesidir.

3. HAZAR DENİZİ VE ÇEVRELEYEN BÖLGELERİN TARİHİ GELİŞİMİ

3.1. 10. Yüzyıl Öncesinde Hazar Bölgesi (İlk Medeniyetler ve İmparatorluklar) :

Hazar Denizi'nin kuzeybatısında bulunan bölge bugün Kafkasya (Caucasus) olarak bilinmektedir. Mitolojide Kafkasya Prometheus'un hapsedildiği yer olarak anlatılır. Prometheus Jupiter'e karşı gelmiş, Jupiter de ilk kadın olan Pandora'yı kilden yaratmak için Vulcan'a emir vererek Pandora'yı, cazibesiyle aldatmak üzere bir sandık dolusu hediye ile Mercury eşliğinde Prometheus'a göndermiştir. Prometheus oynanan oyunun farkına varmış, fakat kardeşi Epimetheus Pandora ile evlenmiş ve sandığı açtığı anda bir çok şeytan çıkararak tüm dünyaya yayılmıştır. Bunun üzerine Jüpiter Vulcano'yu, Prometheus'u Kafkaslarda akbabaların saldırılarına açık bir kayaya bağlamak üzere görevlendirmiştir. Prometheus daha sonra Hercules tarafından kurtarılmıştır.

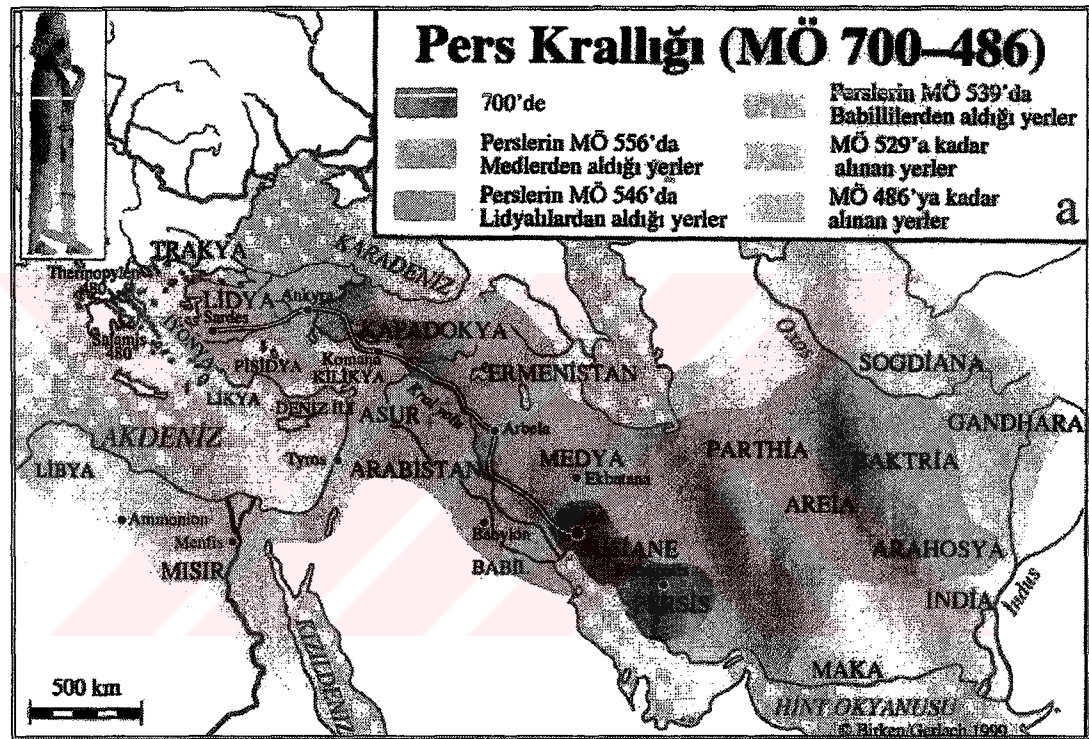
Burton'ın "Arabian Nights" isimli tercümesinde Kafkaslardan mucizelerle dolu Kaf Dağı olarak bahsedilmektedir. Büyük tarihçi Heredot, Kafkasları Pers İmparatorluğu'nun sınırı olarak belirtmiştir.

Roma İmparatorluğu'nun Revan Bölgesi'ni bir sınır olarak belirlenmesine rağmen, Kafkasya ile ilgili olarak o zamanlardan günümüze sadece, İmparator Hadrian'ın Strobilus isimli Kafkasya kıyılarından da bahseden Karadeniz hakkındaki çalışması gelebilmiştir. Bu çalışmada Prometheus'un belli bir süre hapsedildiğinden bahsedilmektedir.

Hazar Denizi'nin kuzeybatısında - Kafkasya'da - yaşayan Çerkeslerin ilk ataları Kimmerlerin M.Ö. 3000 yıllarında tarih sahnesine çıktıkları görülmektedir. 4. yüzyılda Hristiyan dini Kafkasya'da yayılmaya başlamış, 374 yılında Çerkesler Hun saldırılarına uğramışlardır. 5. yüzyılda Adigelerin ataları olan Sindler Gorgippa kenti başkent olmak üzere Cite Devleti'ni kurmuşlar ve "ADIGE" adı ilk defa ortaya

çıkıştır. 6. yüzyılda Abhazya Bizans'a bağlanmıştır. 7. yüzyılda klasik eski çağda adı Pagry olan bugünkü Gagra kentinin Bizanslılar tarafından kurulmuştur. 746 yılında II. Anshabadze Lewan Abhaz-Gürcü krallığını kurmuş, 780 yılında Abhaz lideri olan II. Tatas Bizans'tan ayrılarak Abhaz krallığını yeniden kurmuştur.

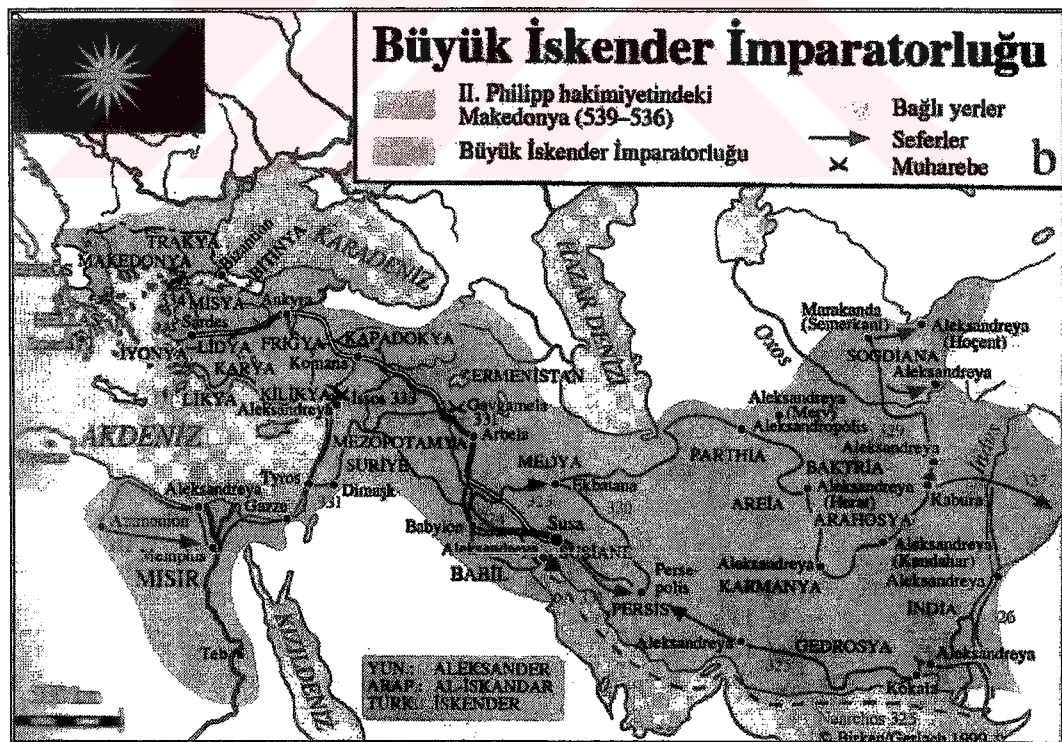
Hazar Denizi'nin batısında yer alan Türkmenistan'da ilk insan yerleşiminin M.Ö. 7000 ile 5000 yıllarında gerçekleştiği; Toğalaktepe, Çobantepe ve Göktepe bölgelerinde bulunan kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Şekil 3.1 : Hazar Bölgesi Güneyindeki Pers Krallığı'nın Sınırları

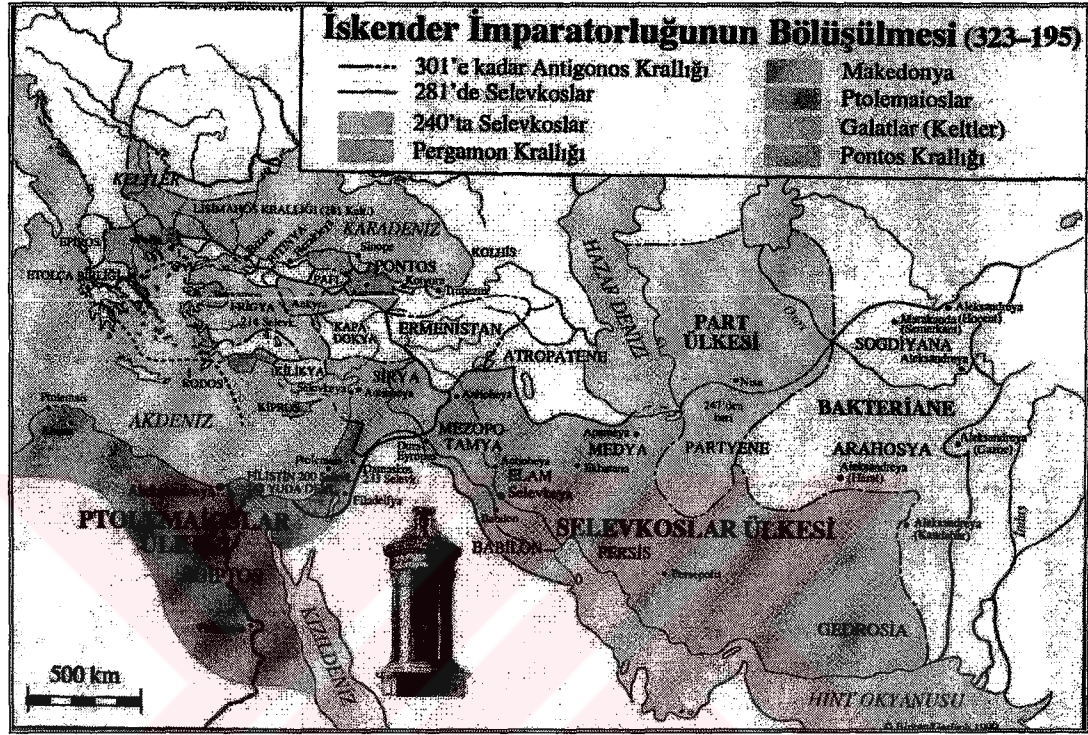
M.Ö. 8-6. yüzyıllarda Güneybatı Türkmenistan'da Hazar ve Dah kabileleri, Kuzeydoğu'da Massagitler, Amuderya'nın aşağı kısımlarında Harezmliler, Murgap vadisinde ise Partlar yaşamışlardır. Makedon İmparatoru bu topraklara gelerek, o günlerde hüküm sürmekte olan Ahemeniler devletini yıkıp, M.Ö. 330-329 yıllarında Batı Türkmenistan ve Part bölgesini ele geçirmiştir. Bu coğrafyada pek çok yeri işgal eden Büyük İskender, o günkü şartlar içinde Kuzey Türkmenistan ve Harezm bölgesini işgale teşebbüs etmemiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra

imparatorluğu dağılınca, Türkmenistan topraklarındaki hakimiyeti sona ermekle beraber İskender'in komutanlarından Selevk, bir süre daha Türkmenistan hakimiyetini sürdürmüştür. Gerek İskender gerekse Selevk'in buralarda Makedon kültürünü yayma isteği yerli halk tarafında hoşnutsuzlukla karşılandığı için, M.Ö. 3. Yüzyılın ortalarında Makedon egemenliği sona ermiş ve M.Ö. 247 yılında Part devleti ortaya çıkmıştır. Part'ın başkenti bugünkü Aşgabat'a 15 km. uzakta yer alan Bağır Köyü yakınlarındaki Nusay Kalesi'dir. Partlar Hazar'ın güneydoğusunu, Suriye ve Filistin'in de içinde olduğu toprakları işgal etmişlerdir. Partlar, Türkmenistan'ın ipek yolu üzerinde yerleşik konumlarını değerlendirerek gelişmiş bir ekonomik ve ticarî hayata sahip olmuş, yerleşik şehirler kumuşlardır. Kral I. Mitrodat zamanında, "Drahma" adı verilen, gümüşten ilk Part parası basılmıştır. Eski Nusay Kalesi'nde bulunan fildişi boynuz biçimli bardaklar, Part sanatçılarının yaptıkları ritonlar o dönemde büyük ilgi gördükleri gibi, motifleri ile günümüze kadar taşınmışlardır. Part döneminde ciddi biçimde gelişen tarımcılık çerçevesinde buğday, arpa, mısır, pirinç, pamuk ve çeşitli meyveler yetiştirilmiştir. Part devrinin önemli özelliklerinden birisi de, Arami yazısının kullanılmasıdır. 470 yıl yaşayan Part devleti M.S. 224 yılında yıkılmıştır.

Şekil 3.2 : Hazar Denizi Güneyinde Kurulan Büyük İskender İmparatorluğu

Türkmenistan topraklarında gelişen kültürlerden bir diğeri ise, Harezm bölgesinde ortaya çıkmıştır. Harezm ile Part'ın hakimiyetleri yaklaşık aynı zamanlara rastlamaktadır. Kuzey Türkmenistan'da yerleşen Eski Harezm; Kalalığır, Küzeyligir, Toprakkale, Akçagelin, Şahsanem ve eski Vas gibi önemli ekonomik ve kültürel merkezlere sahip olmuştur.

Şekil 3.3 :Büyük İskender İmparatorluğu Topraklarının Bölüşülmesi ve Türkmenistan (Part Ülkesi)'in Durumu

Harezmli, Çermenıap ve Dovdan isimli gelişmiş su kanalları kurarak, tarımda ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Harezmli de Partlar gibi kendi paralarını basıp, "Ganlı" adı verilen kendi yazılarını kullanmışlardır.

Güney Türkmenistan'da, 3. yüzyılda Part devletinin sona ermesi üzerine, bölgede uzun sürmeyen bir Sasani hakimiyeti başlamıştır. 5. yüzyılın ikinci yarısında da Türkmenistan, Eftalitlerin (şimdiki Türkmen boylarından biri olan abdallar) hakimiyetine geçmiştir. Bu dönem aynı zamanda Türk halklarının Türkmenistan'da hakimiyetinin başladığı dönemdir. Nitekim 6. yüzyıl Türkmenistan'da Türk Hakanlığı asrı olarak anılmaktadır.

Arapların Türkmenistan'a gelmesi 7. yüzyıl ortalarına doğru olmuştur. Dönemin Merv (Marı), Abivert ve Nusay Hakimleri Araplara direnmeden İslamiyeti kabul etmişlerdir. Arapların yönetiminde önceleri Müslüman olan halktan vergi alınmamış, ancak daha sonra bütün halktan vergi alınmaya başlanmıştır. Asya ile Avrupa arasındaki “ipek yolu” bu dönemde açılmıştır.

9. yüzyılda Türkmenistan'daki Arap hakimiyetinin dağıldığı ve bu hakimiyetin Tahiriler ile Samanilere geçtiği görülmektedir.

Daha sonraki çağlarda Hazar'da söz sahibi olacak Ruslar'ın ataları olan Viking kabileleri 9. yüzyılda İskandinavya'dan güneye, Avrupa Rusyası'na doğru, Baltık ve Karadeniz'e bağlanan ana su yollarını takip ederek gelmişlerdir.

3.2. 10 ve 17. Yüzyıllar Arasında Hazar Bölgesi

(Türk Boyları ve Ruslar'ın Bölgedeki Hakimiyetleri) :

Batı Türklüğünün en kalabalık ve güçlü kesimi olan Oğuzlar, II. Göktürk Devleti ve Uygur Kağanlığı zamanında daha batıya göç etmek zorunda kalmışlar, 9-10. yüzyıllarda gerçekleşen ikinci göçte, Guz adıyla anılan bir kısım Oğuzlar Doğu Avrupa'ya kadar ilerlemiş, Oğuzlar'ın önemli bir kısmı ise Seyhun nehri civarında kalmıştır. Seyhun bölgesine gelen Oğuzlar, 10. yüzyılda kışlık merkezleri Yenikent olan ve sınırları Seyhun'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan bir siyasî teşkilât oluşturmuşlardır.

Bir Oğuz devleti olarak ortaya çıkan Selçukluların ilk başkenti Siriderya kıyısında kurulan Yenikent'tir. Oğuzların Kınık boyunu yöneten Tokak Bey'in oğlu Selçuk, 10. yüzyıl ortasında Cent bölgesine yerleşmiş ve bölgede İslamiyet'i kabul etmiştir. 10. yüzyılın sonlarında diğer Oğuz boyları ile birleşen Selçuk Bey güçlü bir devlet kurmuştur. 10. yüzyılda ortaya çıkan Gazneliler, Samani hakimiyetine son vererek kendi dönemlerini başlatmışlardır. Oğuzların giderek güçlenmesi üzerine, bölgede hakim olan Gazneliler (Türklerin Kayı boyu), Selçuk Bey'le savaşmaya

başlamıştır. Gazneliler ve Oğuzlar arasında yıllar süren savaş döneminin sonunda Selçuk Bey'in torunları Muhammet Tuğrul ve Davut Çağrı Beyler, Dandanakan'da Gaznelileri büyük bir yenilgiye uğratmışlardır. Dandanakan Savaşı'ndan sonra Oğuzlar, Oğuz ve Türkmen adı yerine Selçuk Bey'in ismine izafeten Selçuklu olarak anılmaya başlamışlardır. Gaznelileri yenen Selçuklular, topraklarını Maverâünnehir'den Harezm'e kadar genişletmişlerdir. 1054 yılında Tuğrul Bey Azerbaycan'daki mahallî hükümdarları itaat altına almıştır. Selçukluların genişlemesinden rahatsız olan Abbasiler ise 1055 yılında Selçuklulara saldırmışlar, Selçuklular Abbasileri yenmişlerdir. Selçuklu Devleti'nin asıl kurucuları Çağrı Bey 1059'da Merv'de, Tuğrul Bey ise 1063'te Rey kentinde vefat etmişlerdir. Tuğrul Bey, ölümünden önce kendisinin sultan olmasını sağlayan ağabeyi Çağrı Bey'in oğlu Alparslan'ı veliaht tayin etmiştir. Türk ve Türkmen tarihinin en vefalı örneklerinden biri olan bu gelişmenin ardından Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah, Orta Asya, Ön Asya ve Anadolu'yu kontrol altına alarak, Selçukluyu dünyanın güçlü devletlerinden biri haline getirmiştir.

Selçuklu Devleti 11. yüzyılın sonlarına doğru, Doğu ve Batı Selçukluları olarak ikiye bölünmüştür. Batı Selçukluları Anadolu, Irak ve Suriye'de, Doğu Selçukluları ise İran, Horasan, Türkmenistan, Maverâünnehir ve Afganistan'da hüküm sürmüşlerdir. Sultan Sancar zamanı Selçukluların son kuvvetli dönemidir. Sultan Sancar yönetiminin son zamanlarında Türkmenler arasında çıkan ihtilafların ardından 1157 yılında hükümdar da vefat edince, Selçuklular dağılmaya başlamıştır.

Irak Selçukluları (1092-1194), Azerbaycan'dan Fars bölgesine, Horasan Selçukluları ise Maverâünnehir'den Afganistan'a kadar uzanan bölgelerde hüküm sürmüşlerdir. Irak Selçuklularının son sultanı III. Tuğrul devrinde yönetim Atabeylerin eline geçmiştir. Sultan Tuğrul'un Harezmşah Tekiş'e yenilmesiyle Irak Selçuklularının toprakları Harzemşahlara geçmiştir (1194).

Selçuklularda, ülke idaresini öğrenmek için çeşitli bölgelere gönderilen şehzadeleri eğitmek ve onlara vekillik etmekle görevlendirilen tecrübeli komutanlara Atabey denilmektedir. Bu Atabeyliklerden İldenizliler veya Azerbaycan Atabeyliği (1146-1225) Hazar'ın doğu ve güneyinde yer almıştır. Kıpçak Türklerinden Şemseddin İldeniz'in kurduğu Atabeyliğin merkezi Tebriz idi. Zamanla çok güçlenen

İldenizliler, Azerbaycan'dan başka bütün Irak'a, Hemedan ve İsfahan'a da hâkim olmuşlardır. Celâlettin Harzemşah 1225'de Tebriz'i ele geçirince bu Atabeylik sona ermiştir.

Gerek Moğol, gerekse Timur yönetimi zamanında Teke, Salır, Yomut, Ersarı gibi Türkmen boyları Türkmenistan toprakları ile birlikte İran, Irak, Suriye Kafkaslar ve Türkiye'ye kadar dağılmışlardır. Bunlardan bir kısmı Batı ve Kuzey İran ile Doğu Anadolu'da devlet kuran Akkoyunlu ve Karakoyunlular arasında yaşamışlardır.

Hazar Denizi'nin kuzeyinde; Kafkas-Rus ilişkileri 10. yüzyılda başlamıştır. Kafkasya'ya saldıran Kiev Prensleri, Batı Kafkasya'da Adıgelerle karşılaşmışlar ve uzun süreli savaşlar olmuştur. Fakat Ruslar, 13. yüzyılda, Doğu Avrupa'yı işgal eden Moğolların yüzünden geçici bir süre için kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardır. Kafkasya'ya ilk Moğol saldırıları 1222'de olmuş ve bu saldırılar püskürtülmüştür. 1226 yılında Cengiz Han'ın orduları Güney Rusya'ya saldırmış ve Avrupa'da Karpatlar'a kadar ilerleyip merkezi Volga nehri üzerindeki Saray şehri olan Altınordu Devleti'ni kurmuştur. Altınordu Devleti Kazan, Astrahan, Kırım ve Rus hanlıklarından oluşuyordu. Moğollar 1227 yılında Kafkasya'ya saldırıya geçmişler, Terek Vadisinde, Hazar kenarında ve Kafkas steplerinde koloniler kurmuşlardır. 9. yüzyıldan itibaren güneye inen vikinglerin teşkil ettikleri Kiev başkentli knezlik 13. yüzyıldaki Moğol istilasına kadar devam etmiştir. Asya kıtasına yayılan Moğol İmparatorluğu birkaç topluluğa ya da bireysel krallıklara bölünmüştür; Rusya, Altınordu Hanlığı hükümrânlığı altına girmiştir. Sonraki iki sene boyunca Moskova, eyalet başkenti ve Hristiyan Ortodoks Kilisesi'nin merkezi olarak sürekli gelişmelere sahne olmuştur.

Altınordu Hanlarından Canıbek'in 1357'de ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgaları ve Aksak Timur ile Toktamış arasında 1391 ve 1395'lerde cereyan eden savaşlar neticesinde zayıf düşen Kıpçak ilinde, “Kazan Hanlığı”, “Astrahan Hanlığı”, “Kırım Hanlığı”, “Sibir Hanlığı” gibi küçük Türk devletleri meydana gelmiş ve büyük Altınordu devleti fiilen sona ermiştir.

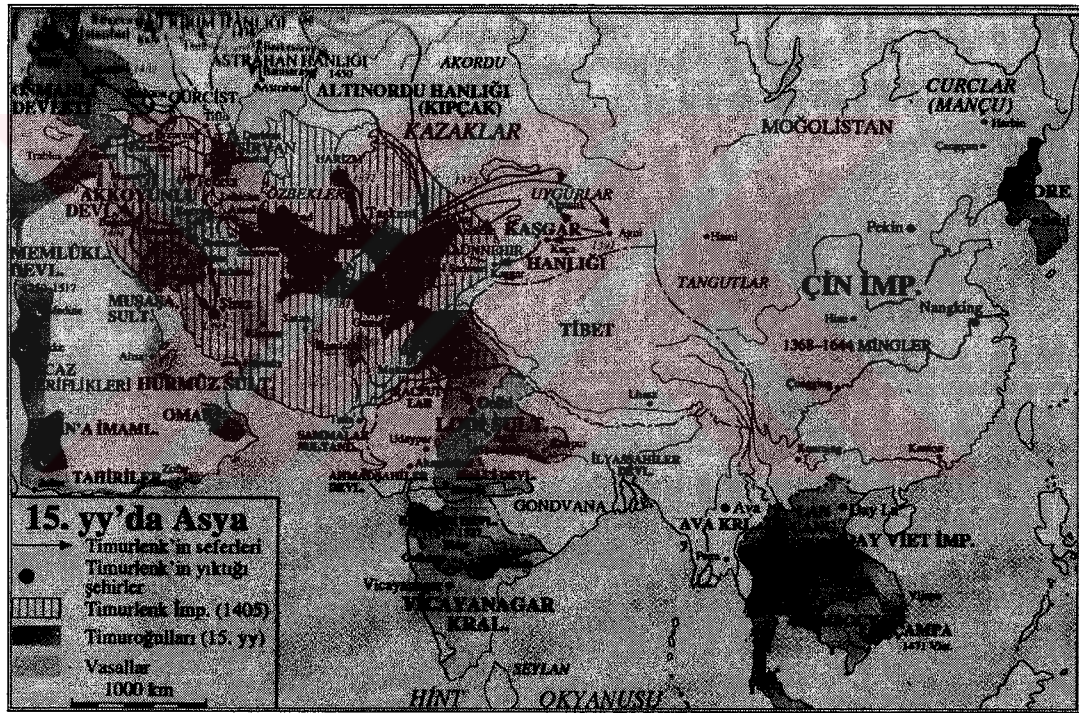
Kazan Hanlığı, eski Altınordu hükümdarlarından Uluğ Muhammed Han tarafından, 1437'de kurulmuştur. Bu devlet, bugünkü Tataristan- Başkurdistan ve Çuvaşistan Cumhuriyetleri ile Vot (Udmurt), Mari (Çirmiş) muhtar ülkeleri üzerinde

kurulmuştur. Kazan Hanlığı'nın o günkü topraklarının güneyinde Astrahan Hanlığı, kuzeyinde Fin kavimlerinin oturduğu ülkeler, doğusunda ve güneydoğusunda Nogay Hanlığı, kuzeydoğusunda Sibir Hanlığı, batısında Moskova Beyliği, güneybatısında Kırım Hanlığı bulunmaktadır. Ahalisinin esas kısmını, başta Bulgarlar olmak üzere eskiden beri yerleşik hayat süren Türk kavimleri ile doğudan zaman zaman buraya göç eden Kıpçak, Uz, Peçenek gibi Türk boyları ve slav kavimlerinin yayılmasına karşı onlarla kader birliği yapmış olan çeşitli Fin boyları teşkil etmiştir. 115 yıl süren Kazan devletinde 19 defa han değişmiş 15 han tahta çıkmış, bunlardan bazıları ikişer, hatta üçer defa idare başında bulunmuşlardır. Halbuki aynı devirde Moskova'da ancak 4 defa hükümdarlık değişikliği olmuştur.

Astrahan Hanlığı, İdil (Volga) Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde, Astrahan şehrinde kurulmuştur (1466). Altınordu hanlarından Küçük Muhammed'in torunu Kasım Han tarafından kurulan bu hanlık ancak 91 yıl bağımsız kalabilmiştir. Astrahan, Orta Asya ile Güneydoğu Avrupa bozkırları arasında tabii bir geçit teşkil ettiği için, asırlarca Türk kavimlerinin doğudan batıya doğru giden akınlarına ve bunlar tarafından kurulan birçok devlete sahne olmuştur. Burada 5. yüzyılda Bulgarlar, 7 ve 10. yüzyıl arasında Hazarlar, 10. Asırda Peçenekler ve 11. yüzyılda Kumanlar bulunmuş ve 13. yüzyıldan itibaren Altınordu devleti hüküm sürmüştür. 15. yüzyılın sonlarına doğru, merkezî kuvvetin zayıflaması ile, dağılmak mecburiyetinde kalan Altınordu devleti sahasında, Kazan, Kırım hanlıkları ile Nogay Ordası yanında, payitahtı Astrahan olmak üzere, Küçük Muhammed'in torunu, Mahmut oğlu Kasım Han tarafından bir de Astrahan Hanlığı tesis edilmiştir (1466). En mühim ticaret yolu üzerinde bulunduğu ve zenginliği yüzünden komşu devletler ile göçebe kabileleri savaşıyor, bunların daimi hücumlarına maruz kaldığı için dahili istikrarını bulamayan bu Türk hanlığı, kuvvetleri ve devamlı bir varlık gösterememiştir. Ahalinin büyük bir kısmının göçebe olup, merkezî hükümetten ziyade, kendi beylerine bağlı kalmaları da, Hanlığın zayıflamasına sebep olmuştur. Rus Çarı IV. Ivan, Kazan Hanlığı kuvvetlerini mağlûp edip, Kazan'ı zaptettikten sonra (1552), Astrahan üzerine asker sevk ederek kendi tabii sıfatıyla Şeyh Haydar oğlu derviş Han'ı, tahta geçirmiş (1554), fakat Derviş Han'ın, Ruslar aleyhine Kırımlılar'la münasebete girişmesi üzerine, tekrar asker sevk edip, Astrahan Hanlığını Çarlığa ilhak etmiştir (1557). Gerek yerli Türk kuvvetleri ve gerek Kırım ve Türkiye, Ruslar'ın buralara kadar uzanarak, Türkler'in arkasına düşmelerinin iyi

bir netice vermeyeceğini anlamışlar ve stratejik bölgenin Türkler'in elinde kalması için çalışmışlardır. Fakat kuvvetlerin birlikte hareket edememeleri, bu yoldaki teşebbüsleri neticesiz bırakmıştır. Bu yüzden Kanunî Süleyman'ın 1563'te yapmak istediği sefer, Malta seferi de araya girdiği için yapılamamıştır.

Adını, Altınordu Devleti'nin büyük komutanlarından "Nogay Han"dan alan ve bu devletin çöküşünden sonra kurulan Nogay Hanlığı, Volga'dan İrtiş'e ve Hazar Denizi'nden Aral gölüne kadar uzanan sahada egemen olmuştur. Ahalisinin esas unsurunu Kazan, Kırım, Astrahan ve Sibir hanlıklarında olduğu gibi, bir Türk boyu olan Kıpçaklar teşkil etmiş olup, bunların içinde Türkleşmiş bir Moğol kabilesi olduğu tahmin edilen Mangıtlar sivrilmiştir.

Şekil 3.4 : 15. Yüzyılda Asya

Cengiz İmparatorluğu'nun parçalanması ile neticelenen mücadeleden sonra Çağatay'ın torunu Algu, Doğu ve Batı Türkistan'a Harezmi ülkesinin bir kısmı ile Afganistan'ı da ilâve ederek Çağatay Oğulları tarafından idare edilen bir birlik meydana getirmiştir. Tarma Şirin tahta geçince (1326-1333) İslâmiyeti kabul etmiş ve bu suretle İslâm'ı kabul eden diğer devletler ile olan iktisadî münasebetleri kuvvetlenmiş, ancak bu durum doğudaki kabilelerin ayaklanmasına neden olmuştur.

Birkaç defa yer değiştiren idare merkezi, Kazan Han zamanında tekrar yer değiştirerek, Maverâünnehir'de Kaşgar şehrine nakledilmiş ve idarede İslâm tesiri artmıştır. 1346-47 yıllarından başlayarak, Hanlar ile komutanlar arasında alevlenen mücadele neticesinde, merkezin kuvveti büsbütün zayıflamış ve idare, başta Cengiz ailesine mensup bir Han bulunmakla beraber, Hanı istedikleri gibi yönlendiren askerlerin elinde kalmıştır. Bu durum çok az değişikle Timur zamanına kadar devam etmiştir.

15. yüzyılın sonlarında Moskova prensi III. Ivan, kuzeyde Novgorod Cumhuriyeti de dahil olmak üzere Rusya'nın önemli yerlerini ilhak etmiş ve böylece ilk ulusal egemenliği kurmuştur. Torunu IV. Ivan (daha çok Korkunç Ivan olarak bilinir), daha sonra devleti güneye ve Sibiry'a doğru genişletmiştir. Ivan "çar" (Sezar'dan alıntı yapılmıştır) lakabını ilk kullanan kişidir.

Kazan ve Astrahan Hanlıklarının Rusya'ya tabi olmasından sonra (1552-1557), Nogay Hanlığı bölünmüş, Kafkasya'nın kuzeyindekiler "Küçük Orda", Emba gölü civarında bulunanlarına "Altıul Ordası" denmiş, İsmail Han'ın idaresinde kalanlar ise "Büyük Nogay Ordası" adı altında birleşmiş ve IV. Ivan'ın hâkimiyetini tanımışlardır (1555-1557).

Kazan Hanlığı'nın düşmesi, Türk ülkeleri tarihi bakımından bir dönüm noktası teşkil eder; bu hâdiseden sonra İdil (Volga) nehri Ruslar'ın eline geçmiş, o zamana kadar 1000 yıl süreyle bir "Türk nehri" sayılan İdil, bundan sonra bir "Rus nehri" olmuş ve Rusya'nın ekonomisi için can damarı olmuştur. Ruslar İdil boyunca güneye inerek 1556'da Astrahan'ı (Ejderhan, Astrahan) zaptetmişler ve Hazar'a ulaşmışlardır. Sonra burada da durmayarak Kuzey Kafkasya'ya inmişlerdir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında ilk temaslar meydana gelmiş ve gerginlik başlamıştır. Nogaylar'dan ve Türkistan'dan gelen ikazlar üzerine Osmanlı Devleti, Kazan ve Astrahan hanlıklarını tekrar canlandırmak arzusu ile harekete geçmiştir. II. Sultan Selim tarafından IV. Ivan'a yazılan tehdit dolu mektuplardan sonra 1569'da Astrahan'ı kuşatma maksadıyla bir sefer tertip edilmiş ise de bunun arkası gelmemiştir. 1571'de meydana gelen İnebahtı yenilgisi ve 1571'de tertiplenen Kıbrıs seferi dolayısıyla Osmanlı Devletinin dikkati başka tarafa çekilmiş ve bu hadiseler bir müddet için Rus tehlikesini unutturmuştur. Dışarıdan yardım görmedikleri için

zaman zaman meydana gelen iç isyanlardan da bir netice alamayan Kazanlılar böylece kendi kaderlerine terkedilmişlerdir.

Rus kuvvetleri 1594 ve 1604'de Gürcistan'da yenilgiye uğramışlardır. Bundan sonra Birinci Petro'ya kadar 77 yıl önemli bir şey vuku bulunmamış; bu safhada Kazaklar, Terek nehrinin kuzey, Kuban nehrinin doğu sahillerine ve Kuma kıyılarına müstahkem köyler (stanitsa) meydana getirecek şekilde yerleştirilmişlerdir.

Türkmenistan; Özbek hanı Şeybani'nin 1510 yılında Merv'de Şah İsmail'e yenilmesi üzerine Safavilerin işgaline uğramış, ancak özellikle Harezm bölgesinde yaşayan Türkmenler Özbeklerle birleşerek Safavilerin bölgede yurt tutmalarına izin vermemişlerdir. Daha sonra Özbek ve Türkmenler tarafından Harezm veya Hive Hanlığı olarak adlandırılan hanlık kurulmuştur. Bu hanlık Türkmenistan'ın büyük bir kısmına hakim olmalarına rağmen, Merv, Ahal ve Etrek'teki Türkmenler bu hanlığa karşı bağımsızlıklarını korumuşlar ve hanlığa sadece vergi vermişlerdir. 16. ve 19. yüzyılın ortalarına kadar Türkmenistan tarihi İran ile, Hive ve Buhara hanlıkları arasındaki ilişkilerle belirlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. 1645-1663 yılları arasında iktidarda bulunan Ebul Gazi Bahadır Han Türkmenlere sıkıntılar yaşattınca aynı zamanlarda ortaya çıkan kuraklığın da etkisiyle, Türkmenlerin büyük bir kısmı Ahal, Etrek, Murgap ve Tecen dolaylarına yerleşmişlerdir. Bu dönemde Aral civarında yaşayan Türkmenlerin önemli bir kısmı da Kalmukların baskıları sonunda yurtlarını terk edip, Astrahan ve Kuzey Kafkasya'daki Stavropol civarlarına göç etmişlerdir.

3.3. 17. Yüzyıl ve Sonrasında Hazar Bölgesi'ndeki Gelişmeler :

Kazak Hanlığı, Hazar Denizi'nin kuzeydoğusunda bulunan Kazakistan'da Güneydoğu Yedisu ile Çu ve Talas Nehirleri arasında 1465-66 yıllarında kurulmuştur. 1558 yılından itibaren Esim Han Türkistan şehrini hanlık merkezi haline getirmiş ve hukuksal çalışmalar yapmıştır. 1643 yılında meydana gelen Orbulak Çatışması'nda Cangir Han, Jalantos Batırın Jongar istilacılarını yenmiştir. 1680-1718 yılları arasında Jongar Hanlarının Kazak yurtlarını almak istemeleri üzerine "Jet Jargı" adı verilen kanunlar hazırlanmıştır. 16. yüzyıldan 18. yüzyılın başına kadar geçen sürede Hanlık üç cüze bölünmüştür. Bu dönemde Kazak Devleti kurulmuş ve büyümüştür. 1710 yılında Karakum'da Kazak kabile başkanları, sultan ve batırlar bir araya gelerek kurultay yapmışlardır. 1723 yılında Jongarlar Kazakistan'a baskın yapmışlardır. 1723-1730 yılları arasında Kazak halkı Jongarlar'a karşı ulusal savaş başlatmıştır. 18. yüzyılın ilk yarısında Rusya askeri garnizonları Ural, Orenburg ve Sibir hattını muhafaza etmişlerdir. 1731 yılında Küçük Cüz'ün hanı Ebu'l Hayr Rusya'ya bağlanmayı kabul etmiştir. Volga ve Yayık arasındaki Kazaklar zorla topraklarından çıkarılmışlardır. Bu dönemden sonra Kazakistan nüfusunda Hristiyanlaştırma başlamıştır. 1783 yılından itibaren Küçük Cüz Kazakları Sırım Datulı önderliğinde Rus istilasına karşı isyan etmişlerdir.

Güney Türkmenistan'ın bir bölümündeki Türkmenler, daha çok İran yönetimi altında, kuzeydeki Türkmenlere benzer sıkıntıları yaşamışlardır. Bölge halkı bir yandan İran Şahı'na vergi verirken, diğer yandan baskılara karşı Aba Serdar önderliğinde uzun süre direnmişler. Aba Serdar'ın İran Şahı tarafından öldürülmesi üzerine bu direnişi kaybetmişlerdir. 1736 yılında İran'daki kargaşadan yararlanarak tahtı ele geçiren Avşar Türkmenlerinden Nadir Şah; Irak, Hindistan, Kafkaslar ve Türkistan'a seferler yaparak büyük başarılar kazanmış, ancak Türkmen halkından ağır vergiler almayı da sürdürmüştür. Türkmen halkı 16-18. yüzyıllarda yaşadığı çok sıkıntılı zamanlara rağmen kültür hayatındaki verimliliğini kaybetmemiştir. Köroğlu, Aşık Garip ile Şahsenem, Leyla ile Mecnun, Tahir ile Zühre gibi halk destanları sosyal ve kültürel hayatı olumsuz olarak etkileyen bütün olaylara rağmen bu dönemin ürünleridir. Bu destanlarda aşk, vatan sevgisi, dürüstlük, dostluk ve aile değerleri gibi temalar işlenmiştir. Dönemin Devlet Mehmet Azadi ve Mahtumkuli

gibi şair ve düşünürleri, Türkmenleri yukarıdaki temalar yanında, birlik ve beraberlik ile bir devlet etrafında toplanmaları konusunda yönlendirmişlerdir. Türkmenlerin, Selçuklu Devleti'nden sonra düzenli orduları olan bir devleti olmamıştır. Ancak her bir boy, kendi bölgesinde hüküm süren devlete verdiği vergi dışında kendi bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca Türkmen boyları arasında yaşayan ve bugün de devam eden "Aksakallar Meclisi" ve "Maslahat Geleneği" ile zor zamanlarda yan yana gelerek geleceklerini ilgilendiren kararları almışlardır. Maslahatta her bir Türkmen boyu, nüfusu oranında katılarak, adil bir biçimde temsil edilmiştir.

17. yüzyılda Rus İmparatorluğu yavaş yavaş güneye, Hazar Denizi'ne ve Sibirya'nın güneyine doğru yayılmaya başlamıştır. 17 ve 18. yüzyılların en önemli yöneticileri, Rusya'yı Avrupa'nın lider gücü haline getiren Deli Petro (1682-1725) ile Petro tarafından başlatılan saldırgan dış politikayı devam ettirirken aydınlanma despotizmi politikası izleyen zeki ve enerjik bir yönetici olarak kabul edilen Katherine (1762-96)'dır.

Kafkasya'da, o dönemde Dağıstan öteden beri siyasi olmaktan çok dini ve manevi bakımlardan Osmanlı Devleti ile sıkı ilişkilere sahip bulunmaktadır. Buradaki halkın büyük kısmı Sünni olup İslamiyet ve halifelğe bağlılıkları kuvvetlidir. Rusya'nın ve Şii İran'ın tehdidi altında kaldıkları zaman Dağıstanlılar Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir.¹⁶

Güneye inmek isteyen Rus Orduları, 1707 ve 1711'de Dağıstan'da yenilgiye uğratılmışlardır. Bu yıllarda İran'da karışıklıklar çıkmış, bunu fırsat bilen Petro, 1722'de Hazar kıyılarından Güney Kafkasya'ya ilerlemiş; Derbent, Bakü ve çevresini işgal etmiştir. Petro'nun Dağıstan'a girme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmış ve Ruslar Hazar kıyılarını terk etmeye mecbur kalmışlardır. Ruslara yardıma giden Gürcü Ordusu Lezgiler tarafından püskürtülmüştür. Bunun üzerine Ruslar bazı bölgelerden çekilmişler ve İranlılarla anlaşma yapmışlardır. Osmanlılar da Gürcistan'ı işgal etmişler ve 1724'te Ruslarla "nüfuz mıntıkalarını" paylaşan bir anlaşma imzalamışlardır. Kuzey Kafkasyalıların saldırıları ve Nadir Şah'ın tehditleri üzerine Ruslar 1735'te işgal ettikleri yerlerden çıkmak zorunda kalmışlardır.

¹⁶ GÖKÇE: s.248-249. Berkok

Kırımhlılar, dostları olan Şirvan Hanı'yla aralarındaki Derbent yolunu açmak için önce Ruslara sonra Çeçenlere saldırmışlar ama başarılı olamamışlardır. Çarice olan II. Katerina Orta Kafkasya'ya saldırmaya başlamış ve buradaki halkı dağlara çekilmeye mecbur etmiştir. Bu arada Ruslar Kabartay Prensleriyle Kuzey Kafkasya'yı ikiye bölmek için ittifak kurmuşlar ve Kartlı ile İmereti Krallıklarındaki nüfuzlarını artırmışlardır. Ayrıca 18. yüzyılın ilk yarısında Kazaklar kendi istekleriyle Rus himayesine girmişlerdir. Rus fethini, verimli topraklara Rus göçmenlerinin yerleştirilmesi izlemiştir. Bu yüzden Kazak otlakları daralmış ve ayaklanmalar olmuştur. Ayaklanan Kazaklar Kuban ve Terek'e yerleştirilmiştir. 1763'te Mozdok (Mezdegu-Sağır Orman) kalesi yapılmış ve 1777-1780 yıllarında Mozdok'tan Azak kalesine kadar müstahkem kalelerle çevrili bir hat oluşturulmuştur. Mozdok'ta bir kilise yapılmış ve Asetin (Kuşha, Osetin) kabileleri arasında Hristiyanlığı yaymak için misyonerler gönderilmiştir.

1769-1774 Osmanlı-Rus savaşını Osmanlılar kaybetmişlerdir. Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Kabartay'ın Osmanlılar tarafından Rusya'ya verilmesi üzerine buradaki savaşlar yeniden başlamış ve Kızılyar Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bunun üzerine Osmanlılardan yardım istenmiş, 1782'de Gürcü asıllı Ferah Ali Paşa komutasındaki Osmanlılar Anapa'ya çıkmışlar ve bu kaleyi takviyeye, Soğucak ve Novorossisk kalelerini de inşaya başlamışlardır.¹⁷ Ferah Ali Paşa, Anapa Kalesine hocalar getirtmiş ve henüz Müslüman olmayan Çerkesler arasında (Rusların Mozdok kalesiyle Asetinler arasında Hristiyanlığı yaymasına karşılık) Müslümanlığı yaymaya başlamış ve başarılı olmuştur. Ferah Ali Paşa'nın yerine geçen Seyyit Ahmet Paşa ise bazı Çerkes beylerini öldürmüştü, bunun üzerine Osmanlılar kalelerinden çıkamayacak şekilde kuşatılmışlardır. Böylece Kuzey Kafkasya ile ilişkileri ticari alanda kalmıştır.

1783'te Kırım ve Derbent Ruslar tarafında işgal edilmiş ve "Kartlı", "Kahketi" gibi Doğu Gürcü kralları Rusların himayesi altına girmiştir. 1782 ve daha sonraki yıllarda Dağıstanlılar, Gürcistan'a girmişler, Rus ve Gürcü ordularını her yerde yenmişler ve Tiflis önlerine gelmişlerdir. Ama dağlıların kendi başlarına hareket etmesini istemeyen ve ağır davranan Osmanlılar dağlı reislerin aralarını bozmuş, bunun üzerine dağlılar geri dönmek zorunda kalmışlardır.

¹⁷ GÖKÇE, s.39. BERKOK, s.320-321. A. Cevdet Paşa, *Tarih*, C:3, s.161-165

Batı Kafkasya'da ise Rus saldırıları sonucu Adıgeler Kuban'ın güneyine çekilmiş ve Ukrayna'da her an ihtilal yapabilecek durumda olan Zaporoj Kazakları bu bölgelere yerleştirilmiştir. 1787-1791 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlılar Soğucak ve Anapa kalelerine kuvvet göndermişlerdir. Battal Paşa Kafkasya'da Ruslara yenilmiş ve Ocak 1792 Yaş Antlaşması'yla bu iki kale Ruslar'a verilmiştir. 1795'te İranlıların Tiflis'e girmesi üzerine, Gürcistan'a yardıma giden Rus ordusu dağlara girmek istediği için Dağıstanlılar tarafından bozguna uğratılmıştır. Fakat Ruslar Astrahan'da İranlıları yendikten sonra Ermeni platosuna ve Transkafkasya'nın en önemli ticaret merkezi olan Ganja'yı işgal etmişler, 1799'da Gürcülerle Ruslar arasında bir anlaşma yapılmış ve 1801'de Gürcistan Rusya'ya ilhak edilmiştir.

Rusya'nın 19 yüzyılın ilk yarısında Fransız ihtilalinden doğan fikirlerle ve Napolyon'la uğraşmıştır. Rusya'nın batıdaki durumunun karışık olmasını fırsat bilen bütün Kuzey Kafkasyalılar (Gürcistan savaşında yıprandığı için Dağıstan hariç) Ruslara karşı genel taarruza geçmişler, 1807'de bir veba salgını üzerine Kafkas ordusu büyük kayıplar vermiştir. Bunun üzerine Ruslar karşı saldırıya geçmiş ve Çeçenleri Terek'in güneyine atmışlardır. Ruslar batıda kendilerine yardım ederlerse Kafkasya'nın bağımsızlığını tanıyacıklarını belirtmişler ve bir mühlet vermişlerdir. Ruslar cevabı beklerken Kubanlılar karşı saldırıya geçmiş, böylece Rusların bu saldırıları da boşa çıkartılmıştır.

Bu sırada Kuban'da bir ihtilal olmuş, birçok asilzade Ruslara iltica etmiş ve kabileler arasında mücadeleler başlamıştır. Fakat her şeye rağmen Rus müstahkem mevkillerine yapılan saldırılar kesilmemiştir. Ruslar batıyla uğraştıklarından bu karışıklıktan yararlanamamışlardır. Abhazya hükümdarı olan ve sonradan Hristiyanlığı kabul eden Sefer Bey Kuban'daki gibi bir ihtilalden korkarak 1810'da Ruslardan yardım istemiş ve Abhazya işgal edilmiştir. Bunu üzerine büyük bir halk kitlesi Kuban'a göç etmiştir. 1816'da Ruslar dağlara daha çok sokulmuşlar, bazı dağlı reislerini rütbe, nişan ve para ile elde etmişlerdir.

Rusya'da; 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Çar I. Aleksandr döneminde, çoğu insanın egemenliği altında yaşadığı serflik sisteminin parçalanmasına yönelik ilk adımlar atılmıştır. Bununla beraber bu girişim Napolyon'un Rusya'yı işgal etmesiyle

kesintiye uğramıştır. 1812'de Napolyon'un Ordusu Moskova'dan çekilirken yok edilmiştir.

Napolyon'u yenen, İran saldırılarını kıran, Osmanlılarla anlaşma yapan Ruslar 1822'de Kafkasya'da genel bir saldırıya geçmişler, Sünje Kale (Grozny) ve İndrey civarı işgal edilmiştir. Buna rağmen Abhaz ve Ubıh kuvvetleri Sohum hariç Abhazyayı Ruslardan temizlemiştir. Savaş, Kabartay'ın Ruslar tarafından işgaliyle sona ermiştir. 1826'da I. Aleksandır'ın ölümü üzerine Rusya'nın karıştığını sanan İranlılar, Güney Kafkasya'ya saldırmışlardır. Fakat bir çok savaşta yenilmişler ve 1828'de Azerbaycan Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Aynı yıl yapılan Türkmensoy Antlaşması'yla İranlılar Transkafkasya siyasetinde rol oynayan bir devlet olma özelliklerini kaybetmişlerdir. Gene bu antlaşmayla Dağıstanlıların dış dünya ile ilişkileri kesilmiş ve ele geçirdikleri boğazlar sayesinde Ruslar, Anadolu üzerinden Akdeniz'e, İran üzerinden Hint Okyanusu'na ve Hazar Deniz'i üzerinden Asya'ya gidebilecekleri bir üs kazanmışlardır.

19. yüzyılın başlarında Dağıstan'da Tatarların bir kolu olan toprak sahibi bir sınıf mevcuttur.¹⁸ Hanların ve Rusların baskısıyla mücadeleye katılmayan halk Müridizm ile uyanmaya başlamıştır. Bu hareket en fazla Çeçenistan'da Şeyh Mansur'un Gazavat (Mukaddes Harp) çağrısıyla başlayan ve 1826'dan sonra Gazi Muhammed, Hamzat ve Şeyh Şamil tarafından daha da geliştirilen, herkesin eşit olduğunu belirten bir tür dini ve askeri bir sistemi kurmuştur. Gazi Muhammed "Bütün Müslümanların hak ve kıyametleri eşittir, Allah'tan başka hiç kimseye kul olmamak lazımdır" demiştir. Müritler düşünceleri itibari ile Adıgelerden tamamen farksızdılar. Siyasi bağımsızlık temin etmek, gerek halkın, gerek toprakların çar tarafından sömürülmesini engellemek amacıyla hareket etmişlerdir. Şeyh Şamil'in direniş azminden rahatsızlık duyan Dağıstan'daki birçok toprak ağası ve bey Ruslara sığınmıştır. Dağıstan'da doğan ve eşitlik prensipleri taşıyan bu hareket Çeçenistan'da büyük bir kuvvet toplamıştır. Ruslar, Müridizmi ilk kuran ve Çeçenistan da büyük bir ün kazanmaya başlayan Şeyh Mansur'u yakalamak için Aldı köyüne doğru ilerlemişler ama büyük bir yenilgiye uğramışlardır. Bu zafer halkı ona daha çok yaklaştırmıştır. Şeyh Mansur Kızılyar ve Grigoryapılı'yı kuşatmış ve çeşitli baskınlar

¹⁸ Bu sınıf da Hanlarla beraber Rus çarıyla işbirliği halindedirler ve Müridizme karşı çıkmışlardır.

düzenlemiştir. Şeyh Mansur'un bu hareketi Ruslarla barış halinde olduğundan Osmanlılarca engellenmeye çalışılmıştır. Hanlar ise her zamanki gibi Şeyh Mansur'a karşıdırlar. Şeyh Mansur Tatartop'da Ruslara yenilmiş ve Adıgelerin arasına çekilmiş, savaşlarına Adıgelerle birlikte devam etmiştir. 1826'da Dağıstan'da karşı (müritler tarafından yapılan) hareket gelişirken 1830'da da Abhazya'da Ruslara ve Rusları çağıran Şirvaşidze idaresine karşı bir ihtilal başlamıştır. Cephane azaldığı için Osmanlılardan cephane yardımı istenmiş fakat kabul edilmemiştir. Abhazya'da Rusların ilerlemesi durdurulmuştur. Kuzeyde ise Abın ile Tsemez'i alıp, Kuzey-Batı Kafkasya'yı, Kafkasya'dan koparmak isteyen Rus kuvvetleri Hacı Huzbek (Guzbek) tarafından büyük yenilgilere uğratılmışlardır (1834).

1787 Osmanlı-Rus savaşında Battal Paşa Kafkasya'da bozguna uğramış, 1791'de Anapa Rusların eline geçmiş ve burada bulunan Şeyh Mansur esir edilmiştir.¹⁹ Yerine Gazi Muhammed (Gazi Molla) geçmiş ve Doğu Kafkasya'daki direnci büyük ölçüde kıran Avar Hanlığı üzerine Şubat 1830'da yürümüştür. Fakat Hanlığın merkezi olan Hunzak'ı alamamış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Gazi Muhammet, bundan sonra birçok Kazak köyüne, Kızılyar'a baskın yapmıştır. Vladikafkas'ı kuşatmıştır. Gazavat'ı bastırmak için harekete geçen Ruslar Gimri köyüne saldırmışlar ve Gazi Muhammet'i öldürmüşlerdir. Yerine Hamzat geçmiş ve ilk iş olarak Dağıstanlılar için büyük tehlike olan Avar Hanlığı'nı ortadan kaldırmıştır. Ama Ruslardan yardım gören karşıtları tarafından 18 Eylül 1834'de öldürülmüştür. Yerine Şeyh Şamil imam seçilmiştir. Şeyh Şamil Ruslarla savaşmadan önce hanların otoritelerini ortadan kaldırmayı düşünmüştür. 1835'te Aşilte köyünde bir kongre toplanmış ve Ruslara karşı nasıl tavır alınacağı saptanmıştır. Kaytak ve Tabassaran bölgelerine akınlar yapılmıştır. Bunlardan amaç bölgedeki hanların idarelerini yıkmak ve Ruslara boyun eğen bu halkları kendi tarafına çekmektir ve bundan da başarılı olunmuştur. Bunun üzerine Ruslar Mayıs 1839'da Şeyh Şamil'in karargahı olan Ahulgoh'a saldırıya geçmişler ve 29 Ağustos'ta burayı işgal etmişler, ama Şeyh Şamil'i yakalayamamışlardır. Şeyh Şamil her şeyini kaybetmiş bir şekilde Çeçenistan'a gitmiş, Çeçenleri etrafında toplamaya başlamıştır. 1840'ta genel ayaklanmalar olmuş ve işgal altındaki bölgelerden 28 bin Çeçen ailesi dağlara çekilmiştir. 1840-1843 yılları arasında Ruslar çeşitli yenilgilere ve kayıplara uğramışlardır. 1845'te Dargo'ya saldıran Ruslar büyük bir bozguna uğramışlardır.

¹⁹ Şeyh Mansur 1794'de Rusya'da ölmüştür.

Dargo zaferi üzerine Dağıstanlılar da ayaklanmış ve Ruslar'a karşı isyanlar olmuştur. Böylelikle Dağıstan da Şeyh Şamil'in otoritesi altına girmiştir. Bunun üzerine Şeyh Şamil batıyla birleşmek için Kabartay bölgesine girmiş ve Nalçık bölgesine kadar gelmiştir. Fakat Rusların ananevi dostları olan ve müritlerin Dağıstan'da beylere ne yaptığını bilen derebeyleri tarafından yönetilen halk kayıtsız bir tavır takınmıştır. Bu yüzden Şeyh Şamil bazı Kabartay ve Asetin beyleri ile birleşerek geri dönmek zorunda kalmıştır. Batıyla bu şekilde birleşemeyen Şeyh Şamil batıya naipler göndermiştir. Bunlardan en önemlisi Mehmet (Muhammed) Emin'dir. 1853-55 Kırım savaşında Kafkasya'nın Ruslardan tamamen temizlenmesini isteyen Şeyh Şamil büyük bir harekete girişmemiştir. Sadece Gürcistan'a bir baskın yapmıştır. 1856'da Paris Sulh Antlaşması Kafkasya'dan bahsedilmeden imzalanmıştır. Ruslar 1852'den itibaren ormanları tahrip ederek saldırıya geçmişler, böylece pek çok yer bozkır haline dönüşmüştür. Ormanların yok olmasıyla Çeçenler en büyük üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Kuzeyden, güneyden ve doğudan saldırıya geçen Ruslar, Nisan 1859'da Venedo'yu işgal etmişlerdir. Böylece Doğu Kafkasya'nın direnci kırılmıştır. Bu yenilgi Şeyh Şamil'in otoritesini iyice azaltmış ve Şeyh Şamil 6 Eylül 1859'da Gunip'te teslim olmuştur. Şamil'in teslim olmasıyla Doğu Kafkasya'nın işgali tamamlanmıştır.

19. yüzyılın başlarına kadar yalnız Osmanlıları ve İranlıları ilgilendiren Kafkas-Rus mücadeleleri önem kazanmış ve bu zamandan sonra Kafkasya'da ıslahat hareketleri başlamıştır. 19. yüzyılın başlarında iyice genişlemiş ve diğer sömürgeci ülkelerle rekabeti artmış olan Rusya'nın sıcak denizlere inmek için Kafkasya ile olan ilişkileri diğer emperyalist ülkeleri de ilgilendirmiştir. Bu olaylar şu şekildedir:

a. Napolyon'un istilaları; Mısır'ı ve Avrupa'nın büyük bir kısmını işgal eden Napolyon'un nihai hedefleri arasında Kafkasya'da bulunmaktadır. Çünkü Avrupa'da kendisinden başka "büyük" devlet görmek istemeyen İngiltere, Fransa'nın karşısında, Rusya'nın yanında, dolayısıyla da Kafkasyalıların karşısında yer almıştır. Napolyon'un Rusya yenilgisinden sonra İngiltere taktik değiştirmiş ve Kafkasyalıların yanında yer alır "gibi" olmuştur. Osmanlıların 1828-29 savaşında yenilmeleri, 1829 Edirne ve 1833 Hünkâr İskelesi Anlaşmaları, Rusların doğudaki tehlikesini büyütmüştür. Bu yüzden İngiltere 1834'den itibaren Kafkasya ile ilgilenmeye başlamıştır.

b. Lehistan'ın taksimi; 1795'te Lehistan'ın büyük devletler tarafından paylaşılıp en büyük parçanın Rusya'ya verilmesi işgal altında yaşayan Lehlilerde Rusya'ya karşı düşmanlık uyandırmıştır. Rusya'ya karşı düşmanlık; Lehlilerle Kafkasyalıları birbirine yaklaştırmıştır. 1830 Leh ayaklanmasından sonra birçok Lehli Rus ordusunda Kafkas cephesine gönderilmiştir. Kafkasyalıların Ruslara karşı mücadelesinde başarı kazandığı takdirde Lehistan'ın tekrar bağımsız olacağını tahmin eden Lehliler, Rus ordusundan kaçıp Kafkasyalıların yanında çarpışarak ve Avrupa'da Kafkasya lehinde propaganda yaparak Kafkasyalıları için çalışmışlardır. Kafkas mücadelesinin Avrupa'da tanıtılmasında, Lehlilerin Kafkasyalılardan daha çok emekleri geçmiştir.

c. Gürcistan'ın ilhakı; İranlıların ve Osmanlıların Kafkasya'ya yardım edeceğine, Güney Kafkasya'yı istila için fırsat kollamaları ve saldırılarda bulunmaları üzerine Gürcistan 1801'de, Şirvan Hanlığı da 1826'da Rusya'ya ilhak edilmiştir. Bu durum Kafkasya'yı güneyden kuşatmaya neden olduğu gibi, Osmanlıların da güvenliğini tehdit etmiştir. Bu yüzden, hiçbir ciddi yardımda bulunmamakla beraber, Osmanlılar, Kafkasya için çalışanlara müsaade ve hatta yardım etmişlerdir. Lehlilerin Kafkasya için çalışmaları, İngiltere'nin siyasetinin Kafkasya lehine dönmesi ve Osmanlıların Kafkasya için çalışanlara müsaade ve yardım tavrı gibi etkenler dolayısıyla bundan sonraki olaylar böyle bir atmosfer içinde geçmiştir.

Yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü İngiltere'nin dikkati 1834 yılından itibaren Kafkasya'ya çevrilmiştir. 1834 sonbaharında David Urquhart Kafkasya'ya gönderilmiş, Urquhart İngiltere'ye döner dönmez Lehli yurtseverlerle birlikte Kafkasya için çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların sonucu İngiltere, 1829 Edirne Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'yı Rusya'ya veremeyeceğini, böyle bir şeyin hakikat olmadığını belirtmiştir. O devrin İngiltere Dışişleri Bakanı Palmertson Kafkasya'nın bağımsızlığını istemiş ama İngiltere'nin Rusya ile çatışmasını arzu etmediği için kesin netice verecek şeyler yapmamıştır. Palmertson'un izlediği politika şu şekildedir: "Devamlı dostlarımız ve düşmanlarımız yoktur. Devamlı çıkarlarımız vardır."

Lehli yurtseverler, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında bir savaş çıkartmak için çeşitli çalışmalar yapmışlardır. (Kafkasya'ya cephane yüklü

gemiler göndermişlerdir vb.) Fakat bu çalışmaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayrıca Rus hizmetindeki Lehlilerden Kafkasya'da kıtalar oluşturmak istemişlerdir. Kırım Savaşı'ndan sonra "Labimski Müfrezesi" adı verilen bir kuvvet oluşturulmuştur. Fakat bu müfreze 1859'da dağılmış ve 1860'da da müfrezeyi oluşturanlar İstanbul'a gitmişlerdir. Böylelikle bu çalışma da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Urquhart 1837'de üç İngiliz ajanını Kafkasya'ya göndermiştir. Fakat Fransa'nın tekrar kuvvetlenmesi üzerine Rusya ile anlaşabilmek için İngiltere bu adamlarını geriye çekmiştir. Lehli yurtseverlerin lideri Adam Çartoreski, Kafkasya'ya adamlarını göndermiştir. Fakat bunlar yeterince başarılı olamamışlar ve Kafkasya ile bir birlik oluşturulamamıştır.²⁰

19 yüzyılda Türkmenistan bölgesinde bulunan Hive Hanlığı, halktan aldığı vergiyi ağırlaştırınca Türkmenler isyan etmişlerdir. Türkmenlerin üzerine asker gönderen Hive Hanı'na boyun eğmeyen bir grup Türkmen, Fedai Han'ın karargahını basıp Muhammed Emin Han'ı öldürmüş, Emin Han'ın yerine geçen Abdullah Han, Türkmenler üzerine düzenlediği seferde yenilince, Hive Hanlığı Türkmenler ve Türkmenistan üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmiştir.

Türkmenler, 19 Yüzyılda İran orduları ile de karşı karşıya gelmişlerdir. Selçuklulardan sonra uzun süre aralarında mücadeleden dolayı zayıf düşen Türkmen boyları, 1857 yılında Nurberdi Hanın, (Mahmut İşan) başında bulunduğu Türkmen boyundan yardım isteyip, Merv yakınlarındaki Karayab mevkisinde İranlıları mağlup etmişler. Bu savaştan sonra Türkmenler İran ile, Buhara ve Hive hanlarına karşı bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu tarihten 1870'inci yıllara kadar Kuşid Han Merv bölgesinde, Nurberdi Han Ahal bölgesinde elbirliği içerisinde Türkmenistan'ın imarı için çalışmışlardır.

19. yüzyılda Asya ülkeleri Avrupa'nın kuvvetli devletleri tarafından işgale başlanmıştır. Bir taraftan İngiltere Hindistan'ı, Afganistan'ı zaptedip Orta Asya'ya girmek isterken, diğer taraftan Rus ordusu da Orta Asya'ya girmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Ruslar, Hazar Denizi'nin kıyısına askerî yığınaklar yaparak Türkmen köylerini tehdit edip, karşı koyanları topa tutarak yerle bir etmeye başlamışlardır. Bu dönemde Türkmenistan, İngiltere ile Ruslar arasında bölünmüştür. İngiltere'nin

²⁰ Adam Çartoreski, 1861 yılında Adıgelerin isteği üzerine Adıgey'in Avrupa temsilcisi olmuştur.

yardımıyla Etrek-Gürgen nehirleri arasındaki Türkmenler zorla İran'a dahil edilmişlerdir. Bunun için Türkmenler savaşmış, Kiyat Han'ın büyük oğlu Yahşi Muhammed, Batı Türkmenlerine önderlik ederek İranlılara ve Ruslara istiklâl için baş kaldırmıştır. 1842 yılının temmuz ayında Yahşi Muhammed Rus generali Putyatin tarafından tutuklanmış, Yahşi Muhammed 89 yaşındaki babası ile, 9 ay Bakü'de Rus hapishanesinde yatmıştır. İran yöneticileri Yahşi Muhammed'i Tahran kalesinde asmak için Ruslara on bin tümen rüşvet teklif etmişler, 1842 yılının 12 Aralık ayında Kiyat Han ile Yahşi Muhammed Bakü'den Tiflis'e getirilmiştir. 1845 yılının Şubat ayında Yahşi Muhammed Rusya'nın Voronej şehrine sürgün edilmiş ve 1849 yılının 16 Temmuzunda vatanından uzakta, bilinmeyen bir şekilde vefat etmiştir.

1843 yılında Golovaçyev'in komutanlığındaki Rus Ordusu Türkmenistan'ın kuzeyindeki Daşoğuz (Dış Oğuz) Türkmenlerinin üstüne yürümüş, Türkmenler Ruslara karşı dağılma taktiği ile savaşmışlar ve bu mücadeleye kadın ve çocuklar da katılmışlardır. On binlerce Türkmen şehit olmuştur (sadece Bedirkent köyünde 2000 Türkmen Rusların eliyle şehit olmuştur). Bu olay "Gazavat Kırımı" ismi ile tarihe geçmiştir. Esas büyük savaş Göktepe'de olmuş; Ruslar, Hazar Denizi'nin üstünden Ahal'a kadar yollarının üzerindeki köyleri yakıp yıkarak ilerlemişlerdir. Fakat, 1879 yılında Göktepe Kalesi'ne girmeden yenilmişlerdir. Daha sonra Rus Ordusunun başına General Skoblev getirilmiş, 1881 yılında Rusların ikinci savaşında Göktepe Kalesi zapt edilerek alınmış, erkeklerle birlikte savaşan binlerce kadın ve çocuk şehit olmuştur.

Bugünkü Afganistan'ın Cuzcan vilayetinin yüzde sekseni Türkmenlerden oluşmaktadır. Bu vilayet de halkıyla birlikte Afganistan'a verilmiştir. O dönemde mevcut Türkmenlerin toprağı da üçe bölünmüş; Daşoğuz şehri Hive Hanlığına, Lebap şehri Buhara Emirliğine verilmiştir. Mari, Ahal, Tecen, Balkan, Mangışlak vilayetleri ise birleştirilerek bu yöre Zakaspi vilayeti adını almıştır. Böylece Türkmen gücü azalmış ve Türkmenistan Rusya'nın sömürgesi altında kırk yıl kalmış, sosyal ve iktisadi kültürün geliştirilmesine izin verilmemiştir.

19. yüzyılda Kazakistan bölgesinde meydana gelen gelişmeler incelendiğinde; Kazakistan'ın güneyine Hive, Hokand ve Buhara hanlıklarının saldırdıkları Küçük,

Orta ve Ulu Cüzlerin topraklarının bir kısmının işgal edildiği görülmektedir. 1822 yılında “Sibir Kırgızları Hakkındaki Kararname” ile Batı Sibir oluşumuna Kazakistan’ın Orta ve Ulu Cüz toprakları dahil edilmiştir. Bu oluşum “Sibir Kırgız Oblısı” olarak isimlendirilmiştir. Rus Kazakları (Kazaçi) sürgün edilmiştir. Bökey Hanlığı Volga ve Ural arası bölgede kurulmuştur. 1836–1838 yılları arasında İsatay Taymanulı, Kenesarı Kasımulı ve Mahambet Utemısulı başkanlığında Kazakların milli–istiklal mücadelesi gerçekleşmiştir. Kenesarı Kasımulı tarafından Kazak Devletinin tekrar oluşturulması hakkındaki beyanname yayınlanmıştır. 1854 yılında köylü göçebeler ve Kazaklar yerleşik düzene geçirilmeye başlanmış, Semey Oblısı kurulmuştur. 1855-58 yılları arasında Aral Kazakları Rusya’nın istilasına karşı isyan başlatmışlardır. 1856 yılında Alatau Okruğu oluşturulmuştur. 1856 yılında Siriderya Kazakları isyan başlatmışlardır. 1858 yılında Yedisu ve Güney Kazakistan’da Kır ile Kazaklar Hokand yönetimine karşı isyan başlatmışlar ve Uzunağaç’ta Hokand Ordusu bozguna uğratılmıştır (1860). 1863-64 yıllarında Ulu Cüz Rusya’ya bağlanmış, Rusya Merki, Türkistan Evlicata, Çimkenti’yi almıştır. 1867-68 yıllarında Kazakistan topraklarında yönetim, yargı ve finans politikası alanında reformlar yapılmış, Oblıs, Uyez ve Volostlar resmileştirilmiştir. 1867 yılında Siriderya ve Türkistan oblıslarında Türkistan Genel-Gubernatörlüğü oluşturulmuştur. 1869-70 yıllarında Ural, Torgay oblıslarında ve Mangışlakta Kazaklar isyan çıkarmışlardır. 1872 yılında Bökey Hanlığı toprakları Astrahan Gubernatörlüğü’ne bağlanmıştır.²¹ 1880-88 yılları arasında Hazar Denizi’nin doğusuna demiryolu yapılmış, 1889 yılında Orınbor-Taşkent demiryolunun yapımına başlanmıştır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya’dan Kazakistan’a kitlesel köylü göçleri yapılmıştır.

²¹ 1870-90 yılları arasında Doğu Türkistan’dan Yedisu’ya 2 etapta 9572 Uygur aile ile 1147 Dungan ailenin göç ettirilmiştir.

3.4. I.Dünya Savaşı ve Sonrasında Hazar Bölgesi'ndeki Gelişmeler :

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Türkmenistan'da halkın durumu daha da kötüleşmiştir. Ruslar savaşı öne sürerek, köylülerin ellerinden ekmeklerini, küçük ve büyük baş hayvanlarını, develerini, atlarını, kalpaklarını, ak ve kara Türkmen evlerini (çadır) almışlardır. Rusya'da ağır işlerde çalıştırmak için de birçok insanı vergi olarak almışlardır. Hive Türkmenleri 24 çeşit vergi vermişler, bu olumsuz şartlar Türkmenleri, sömürgeleikten kurtulmak için istiklâl mücadelesine itmiştir. Türkmenlerin istiklal mücadelesi Ekim devriminden sonra da devam etmiştir.

1917 Şubat ayı itibariyle Rusya, halk tarafından yapılan çok geniş saldırılara, ayaklanma ve ordu isyanlarına sahne olmuş ve Çar tahttan inmeye zorlanmıştır. Kontrolü ele geçiren geçici liberal hükümet, aynı yılın Ekim ayında Bolşevik darbesiyle saf dışı edilmiştir. Bolşevikler (çoğunluk taraf), 1898'de kurulan Sosyal Demokrat Parti'nin en radikal koludur ve rejime düzenlenen organize muhalefetin çoğu bu grup üzerine yoğunlaşmıştır. Daha çok Lenin olarak bilinen Vladimir Ivan Ulyanov'un liderliğinde devlet kontrolüne toprak, sanayi ve finans sağlayarak yerlerini sağlamlaştırmak istemişlerdir. İki yıl içinde, Avrupa'dan destek alan ve Çarlık rejiminin tekrar kurulmasını isteyen sağ kanat Beyaz Ordu'nun askeri ayaklanması bertaraf edilerek Bolşevikler kontrolü ele geçirmişlerdir.

Kuzey Kafkasyalıların 1864'te yenilgisiyle sona eren ve iki asırdan fazla süren Kafkas-Rus savaşının temelinde de Kafkas milletinin bağımsızlığına olan düşkünlüğü yatmaktadır. Kafkasların aldıkları yenilginin ardından bir milyonu aşkın Kuzey Kafkasyalı vatanlarından sürülmüştür. Bundan tam 54 yıl sonra 1917 Bolşevik devriminin sağladığı ortamdan da istifade ederek Kuzey Kafkasyalıları bir araya gelip Bağımsız Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Bu Cumhuriyet Lenin hükümeti de dahil olmak üzere bir çok devlet tarafından resmen tanınmış fakat 1920 yazında Kızıl Ordu Kuzey Kafkasya'yı tekrar işgal etmiştir. Kanlı mücadelelerin ardından Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan da Ruslar kontrolü ele geçirmişlerdir. Bu işgalin ardından Bolşevikler Kuzey Kafkasya'da kendi denetimlerinde bir Cumhuriyet kurmuşlardır. Fakat Kafkas

millletin bir bayrak altında toplanmasını kendisi açısından tehlikeli gören Sovyet hükümeti bu cumhuriyeti daha ufak özerk cumhuriyetlere ayırmıştır. Bu özerk cumhuriyetlerin başlarına da Bolşevik demagojisinin esiri olmuş komünist kukla yöneticiler getirilmiştir. Aslında bölgede otoriteyi elinde tutanlar komünist partiye karşı sorumlu olan parti sekreterleridir. Bölgedeki GPU ve Kızıl Ordu birlikleri de bu sekreterlerden emir almışlardır.

Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin özerk bölgelere bölünmesi ardından Bolşevikler bu bölgelerde Sovyetleştirme planlarını uygulamak istemişlerdir. Ancak bu dayatmacı uygulamalar halkın şiddetli tepkisiyle karşılaşmış ve çoğu zaman silahlı birlikler halkı şiddet kullanarak sindirmeye çalışmıştır. Tüm bu baskılar neticesinde memnuniyetsizlik daha da artmıştır. Bu hoşnutsuzluğun temel sebepleri şunlardır:

- a. Özerk statü beraberinde bir çok kısıtlama getirmiş, ayrıca Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin kurulmasında ön ayak olmuş aydınların çoğu öldürülmüştür.
- b. Bolşevikler insanların çok önem verdikleri dini inançlarına yasak getirmiştir. Ardından tüm İslami kurumları kapatmışlar, ayrıca basın ve radyo aracılığı ile aleyhte propaganda başlatmışlardır.
- c. Müslümanların hacca gitmeleri ve anavatanları dışında yaşamak zorunda kalan soydaşlarıyla görüşmeleri yasaklanmıştır. Hatta kendi akrabalarıyla dahi görüşmeleri suç ilan edilmiştir.

Bolşeviklerin Kafkasya'da kontrolü sağlamak için özellikle direktmelerinin arkasında yeni kurulan Bolşevik yönetiminin enerji ihtiyacını önemli ölçüde karşılayabilecek olan Bakü petrollerini ele geçirme istekleri bulunuyordu. Kurtuluş mücadelesinde Bolşeviklerden önemli oranda askeri ve ekonomik destek alan Azerbaycan Türk yönetimi, Bakü petrollerinin Bolşevikler açısından yaşamsal önemde olduğunu ve buranın Kuzey İran üzerinden bölgeyi ele geçirmeye çalışan İngiliz güçlerinin eline düşmesinin kendi güvenliğini tehlikeye atacağını düşünmüştür. Bu nedenle bölgede Bolşevik egemenliğinin kurulmasına olumlu

bakmıştır. Bu arada Türk-Sovyet işbirliğinin Kafkasya'da Ermeni Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmayı amaçladığını öne süren Ermeni akademisyenler de olmuştur.²²

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Karabağ bölgesinin kime ait olduğu konusunda baş gösteren anlaşmazlık üzerine Haziran 1921'de Kafkasya İşleri Bürosu, Karabağ'ın Ermenistan ile birleşmesi doğrultusunda görüş bildirmiş, fakat bu karar daha sonra geri çevrilmiş ve 1923 yılında buranın Azerbaycan Cumhuriyeti içinde otonom bir bölge olması kararlaştırılmıştır.

Bolşevik Devriminden hemen sonra Abhazya Bölgesi, Menşeviklerin yönetimindeki Gürcistan Cumhuriyetinin (1918-1921) kontrolüne girmiştir. Bolşeviklerin 1921 yılında Tiflis'te yönetime gelmelerinden sonra Abhazya, Gürcistan içinde otonom bir cumhuriyet olarak kabul edilmiştir (1931). Stalin döneminde bu bölgeye önemli oranda Gürcü nüfusu göç ettirilmiş ve buranın nüfus yapısı Gürcülerin lehine değişmiştir.

Acaristan bölgesi ise aynı dönemde Gürcistan'ın diğer bir otonom bölgesi olarak kabul edilmiştir. 1921 Türk-Sovyet dostluk anlaşmasının sonucunda kurulan bu bölge Bolşeviklerin Kafkasya'da tam olarak kontrolü ele geçirmeleriyle birlikte Gürcistan'a bağlanmış ve otonomi statüsü sürdürülmüştür.

1924'te Lenin'in ölümünden sonra sanayileşme ve tarımın zorla kolektivize edilmesi programı Josef Stalin tarafından devam ettirilmiştir. Bu dönemin ayırt edici özellikleri arasında açlık ve kitlelerin tasfiye edilmesi vardır.

Stalin tarafından 1929 da başlatılan mecburi kolektivizasyon Kuzey Kafkasya da sert bir direnişle karşılaşmıştır. Kuzey Kafkasyalılar binlerce yıldır özel mülkiyetlerine sahip olarak ve de buna saygı duyarak yaşamışlardır. Kolektivizasyonun uygulamaya konulmasıyla birlikte özel mülkiyetlerine el konulmak istenilmesi ve köylü sınıfının ortadan kaldırılmaya çalışılması insanları resmi idareye karşı itaatsizliğe sevk etmiştir. Sovyetlerin idaresi altında olan halklara karşı tutumu Kafkasyalıların gelenek ve ahlak yapıyla taban tabana zıttır.

²²GÜRSES, Emin, *Kafkasya'da Uluslararası Rekabet, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt:7, Sayı:1,s.253.*

Sovyet idaresine karşı ayaklanmaların altında yatan bu etkenler isyanları daha da şiddetlendirmiştir.

1929-1930 da Çeçen-İnguş ve Karaçay-Balkar halklarının önderliğinde büyük bir isyan patlak vermiş, bu ayaklanma Kızıl Ordu ve GPU birliklerine karşı gerçek bir askeri mücadeleye dönüşmüştür. Çeçenler kendi bölgelerindeki tüm resmi kurum ve kuruluşları ele geçirip Sovyet yetkililerini esir almışlardır. Baksan, Chegem, Khulam ve diğer dağlık bölgeler Kafkasyalıların kontrolüne geçmiş ve komünistlerden temizlenmiştir. Parti ve kollektivizasyon taraftarı olanlar ya tutuklanmışlar ya da idam edilmişlerdir. Komünistler çok zor bir durumda kalmışlardır. Zira Balkarlar tüm dağ geçitlerini ele geçirmişlerdir ve Rus birliklerini rahatça püskürtebilecek bir durumdadırlar. Karaçaylar da Balkarlar ve Çeçenlerle aynı anda isyan bayrağını açmışlar ve kendi bölgelerinde kontrolü sağlamışlardır. Ayrıca Mikoya - Shakhar ve Kislovoksk şehirlerini kuşatmışlardır. Durumun kendileri açısından kötüye gittiğini fark eden Ruslar bölgeye çok sayıda tank, zırhlı araç, ve uçak sevk etmişlerdir. Savaş tüm şiddetiyle 4 ay sürmüş, Dağıstan'da ise bir sene devam etmiştir.

Kremlin; Kazaklar, Ukrayna, Kırım ve Türkistanlıların da Rus idaresine karşı tavır alması üzerine bağımsızlık için savaşan Kuzey Kafkasyalıları karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bu insanların direncini silah zoruyla kıramayacağını fark eden Sovyet hükümeti stratejisini değiştirmiştir. Kolhozların kaldırılamayacağına dair sözler verilen propaganda metinleri uçaklarla bölgeye atılmıştır. Stalin'in bu manevrası başarılı olmuş ve bağımsızlık yanlısı Kuzey Kafkasyalılarla arabuluculuk yapacak yerel komisyonlar kurulmuştur. Ardından silahlarını bırakmaları şartıyla bu mücadelede yer alan liderler dahil herkesi kapsayacak genel af ilan edileceği duyurulmuştur. Kuzey Kafkasyalıların çoğu Stalin'in verdiği sözlere kanıp evlerine geri dönmüştür. Ancak hepsi daha sonra bu yaptıklarına pişman olmuş, çünkü silahlarını teslim ettikten hemen sonra Ruslar Kuzey Kafkasların tümünde askeri operasyonlar başlatmışlardır. Çeçen ya da ve diğer bölgelerde tutuklanan insan sayısı 70.000'i bulmuştur. Tutuklanan bu insanlar GPU tarafından ağır cezalara çarptırılmışlardır. Tutuklanan insanlar ya toplama kamplarına gönderilmiş ya da idam edilmiştir. Sadece Karaçay ve Balkarlarda 3.000 den fazla kuzey Kafkasyalı idam edilmiştir.

1935-1936 yılları olaysız geçmiştir. Bağımsızlık yanlısı gruplar susturulmuştur. Kuzey Kafkasya halkları Bolşeviklere güvenilemeyeceğini çok acı bir biçimde öğrenmişlerdir.

Bir süre sonra Stalin yeni bir yasa çıkararak Çeçen-İnguş, Kuzey Oset ve Karaçay-Balkar özerk bölgelerine özerk Cumhuriyet statüsü verildiğini ilan etmişlerdir. Bu yeni yasa halkın tükenmek üzere olan ümitlerinin yeşermesini sağlamıştır.

Fakat bu olayın üzerinden henüz altı ay geçmeden yeni bir felaket Kuzey Kafkasyalıların kapısını çalmıştır. Yezhovshchina olarak anılan bu dönem içerisinde Kuzey Kafkasya'da cereyan eden insanlık dışı Rus muamelesinin bir benzeri başka hiç bir bölgede yaşanmamıştır. Aydınlar ve de özellikle halka önderlik yapan liderler Kuzey Kafkasya'yı SSCB'den ayırıp bağımsız bir burjuva devleti kurma amacıyla devrim karşıtı isyan hareketlerini organize etmek suçlamasıyla tutuklanmışlardır. Bu değerli şahsiyetlerin çoğu idam edilmiş veya Sibirya'daki kamplara gönderilmiştir. Bolşevikler aydın kesimi bu şekilde ortadan kaldırdıktan sonra söz konusu halkların ulusal edebiyatlarına el atmışlardır. Kremlin SSCB bünyesinde yer alan Kuzey Kafkas ve Türk halklarının alfabelerini değiştirip Kiril harflerini kullanmalarına karar vermiş ve onlara gelecekte milli kültürlerini Rus eksenine oturtmalarını tavsiye etmiştir.

1941'de Hitler'in Rusya'ya savaş acımasıyla birlikte Kafkaslardaki çatışmalar daha da şiddetlenmiştir. Sovyetlerin esas istedikleri de budur zaten, çünkü bu kargaşa ortamında savaşı bahane ederek her türlü uluslararası anlaşma ve müeyyideleri ihlal edebilmişlerdir. Bu sayede akla hayale gelmeyecek barbarlık örnekleri sergileyen Ruslar bağımsızlık yanlısı Kuzey Kafkas halklarını sindirmekte muvaffak olmuştur.

Türkmenistan'da; Bolşevik Devrimi sonrası 1917-1920 yıllarında Tecenliler Eziz Han'ın başkanlığında Çarlık Rusyasına karşı savaşmışlardır. 1918 yılında Cüneyt Han, Hive'yi ele geçirmiş, 1937 yılına kadar Karakum'da Ruslara karşı savaşmıştır. Totaliter rejim onlara "Basmacılar" adını takmıştır.

Kaygısız Atabayev'in ve onun arkadaşlarının çalışmaları ile 1924 yılında Sovyetler Birliği devletine bağlı ilk Türkmenistan devleti kurulmuştur. Daşoğuz ve

Lebap şehirleri Türkmenistan'a katılmış, Türkmenistan bir bakıma güçlenmiştir. 1937-1938 yıllarında Türkmen halkının büyük evlatları, ilk Türkmen devletini kuranlar, Kaygısız Atabayev, Nadirbay Aytakov ve başkaları, istiklâl hareketine yardım ettikleri için Stalin buyruğu ile öldürülmüşlerdir. Bu istiklal mücadelelerinde Türklerin de bilfiil yardımları olmuştur. 1918-1924 yıllarında, Avrupa devletlerine karşı savaştıkları sırada Rusya'da esir olan Türk subayları, Orta Asya'ya gelip Türkmenlere eğitim vermişler ve istiklal mücadelelerinde yardım etmişlerdir. Bu kişiler Sovyet totaliter rejimi tarafından Pan-Türkçülük suçlamalarıyla şehit edilmişlerdir.

3.5. II.Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş Dönemi :

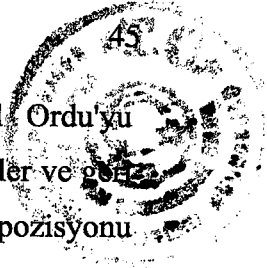
Ağustos 1942'de Alman orduları Rostov'dan hareket edip Kafkasya'ya girmişlerdir. Kızıl Ordu birlikleri hiçbir direniş göstermeden geri çekilmişler, dağlara çekilip Almanlara karşı gerilla savaşı vermeyi düşünmüşlerdir. Fakat Karaçay ve Balkarlar onları rahat bırakmamış, bu çatışmalar esnasında komünistler Balkarya'da 3 büyük dağlık şehri yerle bir etmiştir. Almanlar Kuzey Kafkasyalıların sevgi ve saygılarını kazanmak için hiç kimsenin dinine, özel mülkiyetine ve özgürlüklerine karışılmayacağını söylemişlerdir. Kapatılan camiiler birer birer açılmış ve kolhozlar kaldırılmıştır. Fakat Almanlar bölgede fazla uzun kalamamışlar, Stalingrad bozgununun ardından geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu insanlar için oldukça acı bir darbe olmuş ve bağımsızlık yanlısı bir çok insan ve lider aileleriyle birlikte yurtlarını terk edip Almanlara katılmışlardır. Karaçay ve Balkarlar komünistleri topraklarından çıkarmışlar ve Almanlar bölgeye girmeden önce kontrolü ele geçirmeyi başarmışlardır.

1950'lerin başındaki büyük yeniden yapılanma çabalarıyla savaşın yol açtığı zararların büyük çoğunluğu telafi edilmiştir.

Bu süre içinde SSCB ilk atom bombasını 1949'da patlatarak dünyanın ikinci nükleer gücü olmuş ve Doğu Avrupa'da komünist kontrolündeki hükümetlerin tampon bölge oluşturmalarına destek olmuştur. Rejimlerin ara sıra vaki olan istikrarsızlıkları SSCB'yi iki kere askeri müdahaleye sevk etmiştir: 1956'da Macaristan ve 1968'de Çekoslovakya. Dış politikayı ise ABD ile olan ve "Soğuk

Savaş"ın sınırsız düşmanlığının damgasını vurduğu ilişkiler belirler. Her iki taraf da 1962 Küba kriziyle nükleer savaşın eşiğine gelmişlerdir. O sıralarda Sovyetler Birliği, Stalin'in haleflerinden, 1956'da Stalin'in zulmünü göstererek Komünist Parti'yi şok eden Nikita Krushchev'in elindedir. Krushchev döneminde Çin'le dünya komünist hareket birliğini kıran olumsuz münasebetler gerçekleşmiş ve o dönemden beri iki ülke arasında sürekli anlaşmazlık devam etmiştir. 1964'te Krushchev'in yönetimden ayrılmasıyla 1982'ye kadar devlet Leonid Brejnev tarafından yönetilmiştir. Geçmişe baktığımızda Brejnev dönemi, ülke içinde atalet ve durgunlukla beraber uluslararası ilişkiler bazında istikrar ve rahatlama (her ne kadar Afganistan'a asker gönderdiyse de) dönemi olarak görülebilir.

Sovyetler Birliği'nin sonuncu Komünist Parti Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov 3 yıllık bir genel sekreterlik döneminden sonra 1985 Martı'nda başa geçmiştir. Gorbaçov sadece toplumsal, siyasi ve ekonomik reformlar ile nükleer silahların kontrolü konusunda değil, bölgesel politikalar ve Üçüncü Dünya ülkeleriyle olan münasebetler konusunda da dışarıya karşı toptan diplomatik hücumu geçmiştir. Gorbaçov'un ilk başarılarından biri Aralık 1987'de imzalanan ve süper güçlerin silahlanmasını büyük ölçüde azaltan Ara Nükleer Güçler anlaşması olmuştur. Diğeri ise, son Rus güçlerinin Afganistan'dan on yıllık bir savaştan sonra ayrıldığı sırada, 1989'un başında, Amerika'yla olan eski bir anlaşmazlığın halledilmesidir. İçeride Gorbaçov'un programı perestroika (yeniden yapılanma) ve glasnost (açıklık) gibi slogan kavramlar üzerine odaklanmıştır. Glasnost politikasının temelinde, daha önce halktan gizlenen yönetim hatalarına ve siyasi yanlışlıklara dikkat çekme konusunda önemli rol oynayan medyanın liberalleşmesi vardır. Gorbaçov başa geçtiği zaman "uluslar problemi"nin -Sovyetler Birliği'ndeki 100'den fazla değişik etnik gruba işaret eder- ulusun karşı karşıya kaldığı en büyük problem olduğunu açıklamıştır. Ülkenin toplumsal ve politik hayatı üzerinde sıkı denetim kurulmasının, tepkileri - özellikle Trans-Kafkasya ve Orta Asya'da- gün yüzüne çıkaracağı konusundaki iddiaları doğru çıkmıştır. Ekonominin korkunç durumu açığa çıkınca, uluslararası arenada, 1990 Kuveyt krizinde tepkisiz kalması ve Almanya'nın tekrar birleşmesine direnç göstermemesinde de görüldüğü gibi sadece basit bir oyuncu olarak durmuştur. Gorbaçov, cumhuriyetlerdeki artan bağımsızlık isteğine rağmen son tavrını SSCB'nin dağılışına karşı göstermiştir. Baltık cumhuriyetleri bu konuda kesinlikle taviz vermemişler ve bağımsızlık duygusunun konunun üstesinden geleceğini ispatlayan

hareketler organize etmişlerdir. 1991'in başlarında Gorbaçov'un Kızıl Ordu'yu Litvanya'ya gönderme kararı sonun başlangıcı olmuştur. Bir tarafta radikaller ve gorbachev çekilenler, diğer tarafta ordu ve KGB'nin sıkıştırmalarıyla Gorbaçov'un pozisyonu giderek daha da savunulmaz bir hal almıştır.

19 Ağustos 1991'de Gorbaçov Kırım'da tatildayken SSCB Acil Durum Komitesi tarafından bir ihtilal yapılmış; Gorbaçov'un pozisyonu tamamen elinden alınmış, darbeye karşı direniş ve muhalefet gösteren Boris Yeltsin çok güçlenmiştir. Gorbaçov'un SSCB'yi kurtarma adına yaptığı son çabalar, 1991'in geri kalan aylarını konumlarını sağlamlaştırma ve Sovyetler sonrası için bir taslak çizme çabalarıyla geçiren cumhuriyetlerin liderleri tarafından boşa çıkarılmıştır. 1991 Ekim ayı sonunda sekiz cumhuriyetle bir ekonomi anlaşması ve Aralık atının ilk haftasında da Rusya, Belarus ve Ukrayna'nın katıldığı ve BDT'nin temellerini oluşturan üçlü bir anlaşma imzalanmıştır.

Şekil 3.5: Sovyetler Birliği'nin Tarihinde Önemli Rol Oynayan Liderler

3.6. Soğuk Savaş Sonrası Dönem:

Sovyetler Birliği'nin sona ermesi ve Gorbaçov'un görevinin bitmesi ile Yeltsin Rusya Federasyonu'nda gücünü sağlamlaştırmaya başlamıştır. Sovyet ve Rus Komünist Partileri feshedilmiştir. Yeltsin 1991 Ekim ve Kasım ayları boyunca Rusya için yeni bir bakanlar kurulu ve köklü bir ekonomik program uygulama yoluna gitmiş, bu program, eski komünist ve muhafazakar milliyetçilerin işbirliği ile, 1989'da Gorbaçov tarafından kurulmuş olan sözde seçilmiş meclis Halkın Vekilleri Kongresi tarafından büyük bir muhalefet görmüştür. Devlet başkanı ve Kongre arasında devam eden mücadele 1993'te Yeltsin'in Kongre için yeni seçimlerin yapılacağını ilan etmiştir. Karar, 1993 Ekiminin ilk haftasında Kongre taraftarlarıyla

Yeltsin'e bağılı güvenlik kuvvetleri (çoğunlukla ordu birlikleri ve içişleri kuvvetleri) arasında sokak savaşlarına sebep olmuştur. Meclis binası Beyaz Saray -Yeltsin'in sadece iki yıl önce ihtilalcilere karşı ilk direnişini yaptığı yer- kuşatma altına alınmıştır. Yeltsin yanlısı güçler galip gelmiştir. Aralık 1993'te ulusal referandum yapılmıştır. Bu yeni model ağırlıklı olarak Amerikan ve Fransız örnekleri üzerine bina edilmiştir. Yasama organı Duma'nın yetkileri sıkı bir şekilde sınırlandırılmıştır.

1993'ten beri en istikrarlı başarıyı gösteren parti, 1992 Kasım ayında yasağı kaldırılan ve tekrar kurulan Gennady Zyuganov başkanlığındaki Komünist Parti'dir. Bunun yanında milliyetçi bir sağ kanat partisi olan ve Vladimir Jirinovsky tarafından yönetilen Liberal Demokrat Parti 1990'ların ortalarında kısa bir dönem çıkış yapmış fakat daha sonra tekrar zayıflamıştır. Duma ile başkanlık arasındaki mücadele devam etmiş ve 1995'te Çeçenistan'da savaş felaketinin ortaya çıkmasıyla yoğunlaşmıştır. 1996'da yapılacak olan başkanlık seçimleri Yeltsin'i makamından kaydıracak gibi görünmüş, Rusya son beş yıl boyunca çok değişmiştir. Komünist Parti'nin yayılmacı etkisi yerini rekabete giren güç merkezlerine bırakmıştır: Güvenlik kuvvetleri; askeriye ve beraberindeki sanayi kompleksleri; sözde oligarşiler, reform programı sırasında devletin kontrolü kaybettiği sıralarda ekonominin önemli bölümlerinin kontrolünü sağlamayı başaran güçlü iş yöneticileri; ve son olarak kendi topraklarını çok uzaklardan ve Moskova'nın çok az müdahalesiyle kontrol eden bölgesel liderler (Bunun en açık örneklerinden biri eski popüler general, Sibirya Krasnoyarsk oblastını yöneten Aleksandr Lebed)'dir. Bu unsurlar arasındaki karışık ve sapkın işbirlikleri o dönemde ülkeyi kontrol etmektedir. Ülkeyi yöneten sınıf zenginleştikçe zenginleşirken, halkın çoğu ekonomi kötüye gittikçe daha çok acı çekmiştir.

Yeni yönetimin gücünü gösteren en göze çarpan örnekler, ekonomik gerilemeye sebebiyet verme ve giderek artan tutarsız kişilik suçlamalarına (sağlıksızlık ve alkoliklik gibi) maruz kalan Yeltsin'in kaybetmesi beklenen 1996 başkanlık seçimleriyle beraber ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, kilit medya oligarşileri ile işbirliğinin sağlanmasıyla (özellikle en büyük medya kuruluşlarının sahibi olan Boris Berezovsky), Yeltsin'in şansı bütün muhalefet adaylarını saf dışı edecek şekilde yükseltilmiştir. Komünist lider Gennady Zyuganov'un ona yakın oy toplamasıyla Yeltsin yarışı kazanmıştır. Yeltsin, sağlığının giderek bozulmasıyla, ataması Duma'nın onayına bağılı olan başbakanına daha çok güvenmek zorunda

kalmıştır. 1993'ten 1998 Mart ayında Yeltsin tarafından azledilinceye kadar Viktor Chernomyrdin beş yıllık süre içinde yegane başbakandır. Yerine Yeltsin tarafından 35 yaşında bir ekonomist atanmıştır. Beş aylık bir süre bu siyasi açmazın onun yapabileceklerinin ötesinde olduğunu göstermeye yetmiş ve Ağustos'ta o da görevden alınmıştır. Yeltsin'in Chernomyrdin'i tekrar görevlendirmesine rağmen Duma onu tekrar onaylamayı reddetmiştir. Nihayet kıdemli bir asker diplomat olan, 1991 Körfez Savaşı'nda Irak'la yapılan anlaşmalarda görev alan ve daha sonra da KGB'nin dışişleri sorumluluğunu almış olan bir aday, Yevgeny Primakov üzerinde anlaşılmıştır.

Primakov da Yeltsin tarafından herhangi bir gerekçe gösterilmeden ve uyarılmadan görevden alınıncaya kadar bir yıla yakın görevde kalmaya devam etmiştir. Yerine başka bir eski ajan, KGB'nin içişlerinden (şimdi federal güvenlik servisi olarak bilinen FSB) sorumlu olarak görev yapmış Vladimir Putin getirilmiştir. Meşum kökenine rağmen Putin maharetli bir yönetici olduğunu ispatlamıştır: 1999 Aralık ayında yapılan Devlet Duma seçimlerinde, sadece iki ay önce kurulan hükümet yanlısı "Birlik" Partisi, Komünist Parti'nin ardında ikinci olarak yerini almıştır. Putin'in artan popüleritesinin asıl sebebi İkinci Çeçen Savaşı'nın başlamasıdır. Rusya Federasyonu homojen bir yapıdan yoksundur ve 16 özerk cumhuriyet ve 30 özerk bölgeyle beraber 100 ulusu bünyesinde barındırmaktadır. Bu sayının çokluğu ve özellikle Müslüman çoğunluğun yaşadığı Güney Kafkasya bölgesi Moskova hükümetinin başının ağrmasına sebep olmuştur. 1991 ve 1992'de Kuzey Osetya ve İnguşetya'da savaş patlak vermiş ve Dağıstan ve Başkurdistan özerk bölgelerinde gerginlikler yaşanmıştır. Bir milyonluk nüfusuyla en geniş bölgelerden biri olan Tataristan'da 1992 Martı'nda yapılan bağımsızlık referandumuyla % 61 lehte oy toplanmıştır. Fakat bunlar arasında en ciddi olanı Ruslar'ın Çeçen ayrılıkçı hareketini engellemeye çalıştıkları Çeçenistan'dır. Rus-Çeçen tarihini tamamen savaşlar ve geniş çaplı zulümler kaplar. 1944'te Almanlar'la işbirliği yapan Stalin, neredeyse nüfusun hepsini zorla Kazakistan steplerine sürmüş, Çeçenlerin binlercesi yaşam mücadelesi vermiştir. Nihayet Krushchev bu insanlara haklarını iade etmiş ve yurtlarına geri dönmelerine izin vermiştir. 1994'te geniş çaplı bir savaş başlamış ve 1996 Ağustos'u'nda ateşkes ilan edilinceye kadar devam etmiştir. Çeçen gerilla savaşçıları konvansiyonel birlik oluşumlarına ve Ruslar tarafından konuşlandırılan mühimmata karşı bir mücadeleden daha fazlasını

yapmışlar ve binlerce kazazede (daha önce de olduğu gibi daha çok siviller arasından) ve hesapsız maddi kayıplar verinceye kadar aralıksız savaşmışlardır.

Öncekilerden daha hırslı ve saldırgan biri olan Putin'in atanması, ayaklanma olan bölgelerde ordu tarafından yapılacak olan yeni uygulamaların habercisi olmuştur. 1999 Ekimi'nde Moskova'da apartmanlarda bir çok kişinin ölümüne ve pek çok maddi zarara sebebiyet veren bir dizi bombalama olayları şaibeli bir biçimde Çeçenlerin suçlanmasında bahane olarak kullanılmıştır. Bu olaydan Çeçen ayrılıkçılarını sorumlu tutan hükümet vakit kaybetmeden ayaklanma bölgelerine saldırı düzenlemeye başlamıştır. Kampanyayı gerilla muhalefet kuvvetlerine karşı, başkent Grozni'yi yok eden ve diğer şehirleri de enkaz yığını haline getiren Rus güçlerinin üstün gelmesi karakterize eder. Daha önce olduğu gibi savaş süreci yavaş ve dolambaçlıdır. Kitle imha silahlarının sistematik olarak kullanımı ve ağır silahlarla yapılan hücumlar izne bağlıdır ancak 2000 yılının ilk aylarında Rusya, ulusal ve uluslararası protestoları dikkate almayarak Çeçenistan'ı tamamen boyunduruğu altına almıştır. Dağlardan gerilla saldırılarına devam eden savaşçılar ile Çeçenler'in stratejisi Rusya'yı mümkün olduğu kadar uzun süre denge dışı tutmaktır.

Rusya'nın dağılmasının ardından Türkmenistan'da Türkmen halkına da bağımsızlık yolu açılmıştır. 1985 yılında Gorbaçov'un "yeniden yapılanma" siyaseti sonucu Türkmenistan 1991 yılında bağımsız devlet olmuştur.

Türkmen halkı bağımsız olunca asırlar boyu süren arzusuna kavuşmuştur. Dünyanın birçok ülkesi Türkmenistan'ın bağımsızlığını tanımışlardır. Bu tanıyanlardan ilki Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Birleşmiş Milletler teşkilatı tarafından 1995 yılında Türkmenistan'ın bitaraf olmasına izin verilmiştir.

20. yüzyılın başlarında coğrafya ve politika arasındaki ilişkiyle yakından ilgilenen Batı emperyal anlayışı olmuştur. Soğuk savaş dönemi sonlarına doğru jeopolitik, ABD ve Sovyetler Birliği'nin dünyadaki stratejik kaynaklar üzerindeki kontrolde global rekabeti ön plana çıkarmıştır.

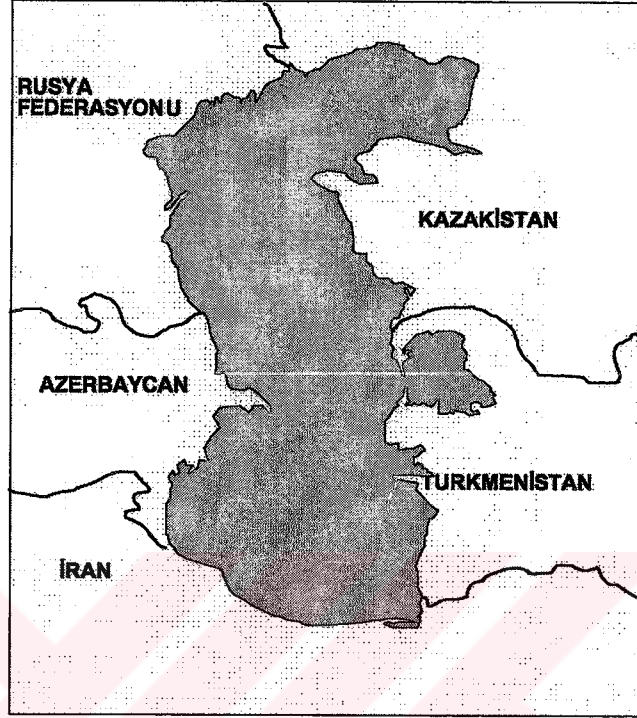
20. yüzyılın ilk çeyreğinde Sovyetler Birliği'nin kurulmasının koşullarını hazırlayan bölgesel ve uluslararası güç yarışının doğurduğu kriz, yüzyılın son çeyreğinde bu ülkenin dağılmasına yol açmıştır. Güç yarışı üzerine kurulu

uluslararası sistemde pay kapma mücadelesinin yarattığı ortamın zaaflarından yararlanmasını bilen Bolşevik liderler, iktidarı ele geçirebilmişlerdi. Fakat Moskova'daki yöneticiler, bu sistemin işleyiş biçimine ayak uydurmaya çalışırken Batı kapitalizmi ile askeri bir yarış içerisine girmiş, sistemin güç politikası tuzağına düşerek kendi yurttaşları için gerekli olan mal ve hizmetlerin sunulmasında, uygun sosyal-ekonomik şartların oluşturulmasında başarısız olmuş ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.²³

²³GÜRSES, Emin. a.g.e. s.250

4. HAZAR DENİZİ'Nİ ÇEVRELEYEN ÜLKELER

Şekil 4.1: Hazar Denizi'ni Çevreleyen Ülkeler

4.1. Rusya Federasyonu :

Kuzey Asya'da, Kuzey Buz Denizi'ne kadar Pasifik Okyanusu ile Avrupa arasındaki bölgede konumlanmıştır.

Yüzölçümü $17.075.200 \text{ km}^2$ (su 79.400 km^2 , kara $16.995.800 \text{ km}^2$) Hazar Denizi'ndeki sahil uzunluğu 1930 km 'dir. Toplam sınır uzunluğu 19.990 km olup, komşuları Azerbaycan 284 km , Belarus 959 km , Çin (güneydoğu) 3.605 km , Çin (güney) 40 km , Estonya 294 km , Finlandiya 1.313 km , Gürcistan 723 km , Kazakistan 6.846 km , Kuzey Kore 19 km , Latvia 217 km , Litvanya 227 km , Moldova 3.485 km , Norveç 196 km , Polonya 206 km , Ukrayna 1.576 km 'dir.

Ülkedeki en büyük yükselti Gora Elbrus Dağı (5.633 m) ve en alçak yer ise Hazar Denizi (28 m)'dir.²⁴

İklim şartları; güneyde stepler ile Avrupa taraflarında karasal iklim arasında, Kuzeyde Sibirya'daki kutupsal iklim ile Karadeniz'e doğru karasallaşan iklim arasında değişkenlik göstermektedir.

Petrol, doğal gaz, kömür ve pek çok stratejik değeri olan maden ile kereste gibi ekonomik varlıkların bulunduğu geniş topraklara sahip olan ülkede, zorlu iklim koşulları ile ulaşımı güç arazilerin çokluğu bu değerlerin kullanmalarını zorlaştırmaktadır.

Sibirya'nın çoğu bölümündeki toprakların donması, Kuril Adaları'ndaki volkanik aktiviteler, Kamaçka Yarımadası'ndaki volkanik faaliyetler ve depremler, Sibirya'da ve Avrupa'ya yakın toprakların bazılarında baharda meydana gelen seller ile yaz/güz mevsimi ile kendini gösteren orman yangınları doğal afetler olarak nitelendirilebilir.

Ağır sanayi, kömürle çalışan termik santraller ve motorlu taşıtların etkisiyle büyük şehirlerde meydana gelen hava kirliliği; nehirlerde ve kıyılarda endüstriyel, tarımsal ve mahalli idarelerin meydana getirdiği kirlenme, ormanların yok olması, erozyon, yanlış tarım ilaçları ve yöntemleri kullanımından meydana gelen toprak zayıflığı; radyoaktif etkiler nedeniyle terkedilmiş araziler; zehirli atıkların etkisiyle kirlenilmiş yer altı suları ile arazilerde gelişigüzel bırakılmış atık/çöplerin varlığı ülkenin karşı karşıya olduğu temel çevre sorunlarındanıdır.²⁵

Temmuz 2002 tahminlerine göre toplam nüfus 144.978.573'dir. Nüfus dağılımı :

0-14 yaş grubu : % 16.7 (Erkek 12.334.659; kadın 11.840.058)

15-64 yaş grubu: % 70.2 (Erkek 49.330.660; kadın 52.402.610)

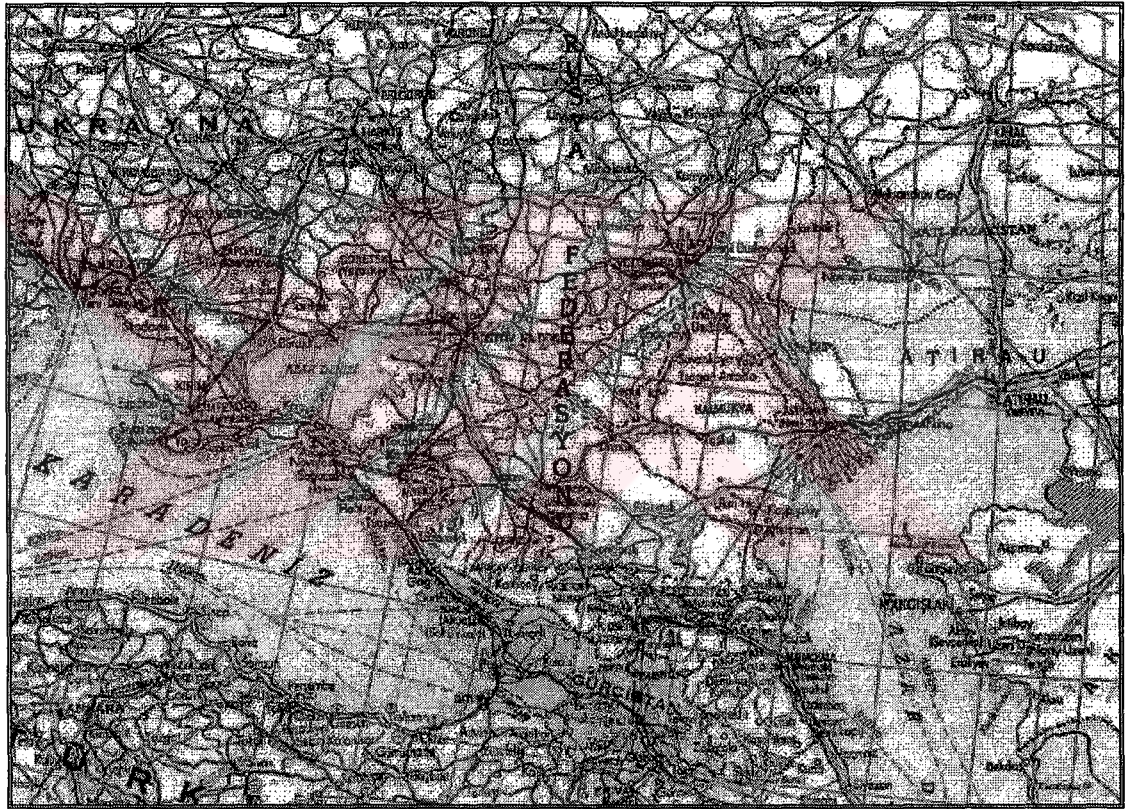
65 yaş ve üzeri : % 13.1 (Erkek 6.150.775; kadın 12.919.811)'dir.

²⁴ The CIA Factbook, 2003.

²⁵ The CIA Factbook, 2003

Nüfus artış oranı % -0.33 civarındadır. Doğum oranı 9.71/1000 kişi, ölüm oranı 13.91/1000 kişidir. Ülkedeki nüfus dağılımı ise şu şekildedir:

Rus	:	% 81.5
Tatar	:	% 3.8
Ukraynalı	:	% 3
Çuvaş	:	% 1.2,
Başkurt	:	% 0.9
Beyaz Rus	:	% 0.8
Moldavyalı	:	% 0.7
Diğer	:	% 8.1

Şekil 4.2 : Rusya Federasyonu ve Hazar Denizi

Federasyon, 49 adet “oblast”, 21 adet “özerk cumhuriyet”, 10 adet “okrug”, 6 adet “kray”, 2 adet “federal kent” (Moskova ile St.Petersburg) ve 1 adet “oto oblast” olarak isimlendirilen alt yönetim kademesine ayrılmıştır.

Devlet Başkanı Vladimir Vladimirovich PUTIN (7 Mayıs 2000’den itibaren), Başbakan Mikhail Mikhaylovich KASYANOV, Başbakan Yardımcıları Aleksey

Leonidovich KUDRIN, Aleksey Vasilyevich GORDEYEV ve Viktor Borisovich KHRISTENKO'dur.

Ülkenin katıldığı/imzası bulunan uluslararası kuruluşlar : APEC, ARF (diyalog üyesi), ASEAN (diyalog üyesi), BIS, BSEC, CBSS, CCC, CE, CERN (gözlemci), CIS, EAPC, EBRD, ECE, ESCAP, G- 8, GEF, IAEA, IBRD, ICAO, ICC, ICFTU, ICRM, IDA, IFC, IFRCs, ILO, IMF, IMO, INTERPOL, IOC, IOM (gözlemci), ISO, ITU, LAIA (gözlemci), MINURSO, NAM (konuk), NSG, OAS (gözlemci), OPCW, OSCE, PCA, PFP, BM, BM Güvenlik Konseyi, UNCTAD, UNDP, UNHCR, UNIDO, UNITAR, UNMOVIC, UNTSO, UPU, WFTU, WHO, WIPO, WMO, WTO, WTrO (gözlemci)'dur.

Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 10 yılı aşkın süre geçmesine rağmen Rusya hala güçlü bir piyasa ekonomisi kurma, sanayi kuruluşlarını modernize etme ve güçlü ekonomisini muhafaza etme çabası içerisinde. 1992-1998 yılları arasında kalan periyot iş olanaklarının az olduğu, yaşam standartlarının düştüğü ve modern reformların etkisini gösteremediği bir dönem olmuştur. 1999-2002 yılları arasında şartların belirgin şekilde iyileştiği, yapısal reformların da etkisiyle yıllık büyümenin yaklaşık % 6'yı bulduğu görülmüştür. Halihazırda problemler ciddiyetini korumaktadır. Rusya'nın ekonomisi, ihracatın % 80'ini teşkil eden petrol, doğal gaz, madenler ile kerestelerden oluşan ürünlerin satışına ve dolayısıyla bu ürünlerin dünya piyasalarındaki hassas hareketlerine doğrudan bağlıdır. Endüstri ve sanayi kuruluşlarının en kısa zamanda modernize edilmesi gerekmektedir. Diğer problemleri yaygın rüşvet/yüzsüzlük, sağlam kanuni sistem eksikliği, sermaye ve eğitilmiş iş gücü kaybıdır.

2002 tahminlerine göre GSMH 1.027 trilyon dolar, enflasyon oranı % 16.2, çalışan nüfus sayısı 71.300.000'dur (Tarım % 11, Endüstri % 28, Hizmet % 61). İşsizlik oranı % 8'den fazladır.²⁶

²⁶ Dr.TOLKATCHEV,A. UNESCO Genel Dekreter Yardımcısı

Şekil 4.3 : Rusya Federasyonu²⁷

Endüstri kolları; maden çıkarma ve işleme (petrol, doğal gaz, kimyasallar ve metaller), hareketli millere dayalı makinelerden yüksek performanslı uçaklara ve uzay araçlarına kadar geniş bir yelpazede makine üretimi, gemi inşa, kara ve demiryolu taşımacılığı endüstrisi, iletişim araçları, tarım aletleri, traktörler ve inşa malzemeleri, elektrik üreten ve kullanan malzemeler, tıbbi ve bilimsel endüstri malzemeleri, tekstil ürünleri ve gıda maddeleridir.

2002 yılı tahmini ihracatı 104.6 milyar dolar olarak gerçekleşen Rusya'nın ihracat yaptığı ülkeler:

Almanya	:	% 9.3
A.B.D.	:	% 8.3
İtalya	:	% 7.5
Çin	:	% 5.6
Beyaz Rusya	:	% 5.2
Ukrayna	:	% 5.2'dir.

²⁷ The CIA Factbook 2002, Russia.

Rusya'nın 2002 yılı tahmini ithalatı 60.7 milyar dolar olmuştur. İthal edilen makine ve ekipmanlar, tüketici eşyaları, ilaçlar, et, tahıl, şeker ve yarı mamullerden müteşekkil ürünler aşağıdaki ülkelerden temin edilmektedir:

Almanya	:	% 13.2
Beyaz Rusya	:	% 9.6
Ukrayna	:	% 9.3
A.B.D.	:	% 7.6
Kazakistan	:	% 4.8
İtalya	:	% 4.1'dir.

Rusya'nın uluslararası meseleleri;

a. Rusya ile Çin arasında, Argun'daki küçük ada ve Amur ve Ussuri Nehirlerinin birleştiği yerlerdeki adacıklara ilişkin tartışmaları sona erdirmek ve barışa yönelik bir uzlaşma sağlamak amacıyla 2001'de İyi Komşuluk, Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır.

b. Rusya, yasadışı sınır faaliyetlerinin önüne geçilmesi maksadıyla Kazakistan ile olan sınırının bir an evvel belirginleştirilmesi istemektedir.

c. 2002 yılında, Rusya Kuzey Kutbu'ndaki iki adet sualtı yamacını topraklarına katmak suretiyle topraklarını genişletmek üzere Birleşmiş Milletler Komisyonu'na başvurmuştur.

ç. Rusya Azerbaycan ve Kazakistan ile Hazar'ın deniz yatağının sınırlarının belirlenmesi konusunda ikili anlaşmalar imzalamıştır. Ancak Hazar'a sahildar ülkeler paylaşım konusunda çok uluslu bir anlaşma imzalamaya yanaşmamaktadırlar. İran denizin Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, İran ve Rusya arasında beş eşit sektöre ayrılmasını istemektedir. 15 Mayıs 2003 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya arasında deniz dibinin paylaşımına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır.

d. Son görüşmelere rağmen, Rusya ve Norveç Barents Denizi'ndeki deniz sınırları ve Rusya'nın Svalbard Bölgesi'ndeki avlanma hakları konusunda tartışmalara devam etmektedirler.

e. Rusya, Estonya ile Aralık 1996'daki müşterek sınır anlaşmasını imzalamamakta ısrar etmektedir.

f. Rusya Duma Meclisi Letonya ve Litvanya ile imzalanan sınır anlaşmalarını kabul etmemektedir.

g. Rusya ve Ukrayna kara üzerindeki sınırların belirlenmesi konusunda 2001 yılında anlaşma imzalamışlar, fakat deniz üzerindeki sınırın belirlenmesine yönelik olarak hala bir uzlaşmaya varamamışlardır.

ğ. Gürcistan ile sınır büyük ölçüde çizilmiş, ancak hala netleşmemiştir.

h. Birçok küçük, stratejik toprak parçası belirsizliğini korumaktadır.

ı. Etorofu, Kunashiri, ve Shikotan Adaları ile Habomai Adalar Grubu 1945'te Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiş olup, hali hazırda Rusya tarafından yönetilmekte, Japonya tarafından anılan adalar üzerinde hak iddia edilmektedir.

4.2. Azerbaycan Cumhuriyeti :

30 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilân eden Azerbaycan Cumhuriyeti; Güney Kafkasya'nın doğusunda, Hazar Denizi'nin batısında 86.600 km²'lik bir sahada yer almaktadır. Komşuları ve sınır uzunlukları; batıda Ermenistan (1007 km), güneybatıda Türkiye (13 km), kuzeybatıda Gürcistan (480 km), güneyde İran (756 km), kuzeyde Rusya Federasyonu (390 km) ve doğusunda Hazar Denizi (713 km). Sınırlarının toplam uzunluğu 3600 km'dir. Bölgenin en önemli özelliği kuzey-güney, doğu-batı istikametinde uzanan tarihi geçit ve ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır. Ülke 44° ve 52° doğu boylamında, 38° ve 42° kuzey enleminde yer almaktadır. Bakü 40° paralelin üzerindedir. Bakü'den Kuzey Kutbuna olan mesafe 5.550 km ve Ekvatora olan mesafe ise 4.440 km.'dir.

Dünyadaki 11 iklim çeşidinden 9'una sahip olan Azerbaycan iklimi kuzeyden gelen soğuk hava kütleleri, güneyden gelen sıcak hava akımları ve hazar Denizi'nin

etkisi altındadır. Genel olarak iklim kuru ve yarı tropik karakterdedir. Kuzey bölgesinde kuru karasal iklim hakimdir.

Şekil 4.4 : Azerbaycan Cumhuriyeti

Azerbaycan'ın önemli nehirleri Kura (Kür), Aras, Alazani, Samur, Terter, Kanık, Genceçay ve Beylegan nehirleridir. Hacı Kabul gölü en büyük göl olup, onu Sarısu ve Candahar izlemektedir. Tuzlu su gölleri ise Acınor ve Büyükşor gölleridir.

Azerbaycan'da Mingeçevir, Veriveri, Sarsank, Ceyranbatar, Akstafa ve Arpaçay barajları bulunmaktadır.

1999 yılı sayımlarına göre nüfusu 8.016.200'dür. % 89 oranında Türkçe, % 3 oranında Rusça, %2 oranında Ermenice ve % 6 oranında diğer diller konuşulur (1996).

Başkenti Bakü olan Azerbaycan'da toplam 60 kaza ve 45 şehir bulunmaktadır. Başlıca şehirleri Bakü, Sumgayıt, Guba, Ali Bayramlı, Lenkeran, Mingeçevir, Hankendi, Naftalan, Gence ve Suşa'dır. Genç bir nüfusa sahip olan Azerbaycan nüfusunun %53'ü kentlerde, % 47'si kırsal alanda oturmaktadır. Nüfus yoğunluğu

km²'ye 85.8 kişidir. Ortalama yaşam süresi 68.5 yıl olan Azerbaycan'da nüfus artış oranı % 0.9'dur. Nüfusun % 78.1' Azerbaycan Türkü, % 7.9'u Rus, % 14'ünün diğerleri teşkil etmektedir.

25 Aralık 1991 tarihinde Kiril alfabesinin yerine Lâtin alfabesini kabul eden Azerbaycan 1995 yılında Lâtin alfabesinin uygulamasına geçmiştir. Azerbaycan'da okur-yazarlık oranı % 97 olup, 9 yıllık ilk -orta öğretim mecburidir. 22 adet üniversite, Akademi ve Enstitü bulunmaktadır. Kütüphane ve müze yönünden zengin bir ülkedir. Önemli bir tarım ülkesi olan Azerbaycan'ın temel tarımsal ürünleri tahıl, pamuk, tütün, üzüm, sebze ve meyvedir. Hayvancılık kırsal alanda önemli bir geçim kaynağı olmaya devam etmektedir. Ham ipek üretiminde önemli yer tutan dut ağacı yetiştirilmesi ülkede yaygındır.

713 km uzunluğundaki Hazar denizi kıyısıyla akarsularında balıkçılık ve su ürünleri önemli yer tutmaktadır. Hazar denizinde avlanan Mersin balığı yumurtası dünyaca ünlü olup, dünya havyar üretiminin %80'ini karşılamaktadır. Azerbaycan bitki örtüsü ve florası çok zengin bir ülkedir. Ormanlarının çoğunu yapraklarını döken ağaçlar ile çam ağaçları oluşturmaktadır. Bilinen bitki sayısı 1400'ün üzerindedir. Ormanlar ülke yüzölçümünün % 12'sini kapsamaktadır.

Azerbaycan doğal kaynaklar bakımından çok zengindir. Kurşun, çinko, bakır, demir cevheri, barit, alümit, kobalt, arsenik, mermer, kireç taşı, siyonit, maden ve kaya tuzları bulunmaktadır. Az miktarda altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri vardır. Ülkenin en büyük yer altı zenginliği petrol ve doğalgazdır. Petrolün % 77'si Hazar denizinden sağlanmaktadır. Doğal gaz ise Bahar, Kumadası ve Sangaçal'dan çıkarılmaktadır. Toplam petrol rezervinin 118.65 milyar m³ olduğu tahmin edilmektedir.

Azerbaycan'da temel sanayi dalları, petrol araştırma, sondaj makineleri üretimi, petrokimyasallar, gıda, tekstil, elektronik ve metal işlemedir. Sektörde yer alan bir çok fabrika, yeni teknolojileri uygulayamadığı için yetersiz durumdadır. Petrol işleme kapasitesi çıkardığı petrolün altında olduğu için ham petrol ihraç etmekte, rafine petrol almaktadır.

Çizelge 4.1 : Demografik Göstergeler

Nüfus (1999) :	
Toplam	8.016.200
Kadınlar	4.080.200
Erkekler	3.936.000
Kent Nüfusu (%)	52
Kırsal Kesim Nüfusu (%)	48
Nüfus Artış Hızı (1999, %)	0.8
Nüfus Yoğunluğu (1999, Kişi/km ²)	92

Nüfusun Kompozisyonu (1999, %)	
Azeri	90
Diğer (Rus, Talış, Lezgi, Yahudi, Ermeni)	10

Nüfusun Özellikleri	
Ortalama Yaşam Süresi (Yıl) (1999)	71.3
Erkeklerde	67.5
Kadınlarda	74.6
Bebek Ölüm Oranı (1000 doğumda) (1997)	19.6

İşsizlik Göstergeleri (1999)	
Toplam işsiz sayısı	45.211
Kadınlar	25.589
Erkekler	19.622
İşsizlerin Toplam Çalışabilir Nüfusa Oranı (%)	1.20

Eğitim (1999)	
Okur Yazarlık Oranı	% 97.3

Sağlık (1999)	
Doktor Sayısı	28.500
Diş Hekimi Sayısı	2.280
Sağlık Personeli	60.300
Hastane Sayısı	740
Poliklinik Sayısı	1.610
Eczane Sayısı	1.390
Bir Hekime Düşen Hasta Sayısı	277

Kaynak: EIU Azerbaijan Country Profile 2000, T.C.DTM-Bakü Ticaret Müşavirliği 1999 Yılı Raporu.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde SSCB döneminden kalan bir çok unsur halen varlığını sürdürmesine karşın, yeni devlet yapısı yerleşme aşamasında bulunmaktadır.

Azerbaycan'da Cumhurbaşkanı, yürütme organları ve Cumhuriyet Parlamentosu bulunmaktadır. Yürütme yetkileri münhasıran Cumhurbaşkanı tarafından atanan icra hakimleri tarafından kullanılmaktadır. Azerbaycan'da çoğulcu demokratik yapının yerleşmesi yönünde önemli adımlar atılmaktadır. Anayasa taslağı ve seçim kanunu hazırlıklarının ardından ilk çok partili seçim 12 Kasım 1995 tarihinde yapılmış, bu seçimle birlikte anayasa halk oylaması ile birlikte kabul edilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti 12 Kasım 1995 tarihinde referandum yoluyla kabul edilmiş olan Anayasa ile idare edilmektedir. Anayasa'ya göre; Azerbaycan Devleti demokratik, laik ve üniter bir Cumhuriyettir. Kuvvetler ayrılığı prensibi benimsenmiştir. Yasama yetkisi 100'ü tek adaylı seçim bölgelerinden seçilen, 25'i ise parti listesinden gelen 125 üyeden oluşan Milli Meclis'e, icra yetkisi Cumhurbaşkanına, yargı yetkisi de mahkemelere aittir. Cumhurbaşkanı hem devletin hem de icranın başıdır ve "Ferman" adı verilen hukuki kararlar verme yetkisine sahiptir. Haydar Aliyev, Ekim 1998'de yapılan seçimlerde beş yıllık bir süre için yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti "Rayon" adı verilen idari bölgelere ayrılmıştır ve 59 Rayon (bölge), 11 şehir ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden oluşmaktadır. Bakü ve Gence kendilerine bağlı Rayonları bulunması sebebiyle Büyükşehir olarak tanımlanmaktadır. Rayonların yürütme yetkileri münhasıran Cumhurbaşkanı tarafından atanan "İcra Hakimleri" (İcra Başçısı) tarafından kullanılmaktadır. 12 Aralık 1999 tarihinde, ilk yerel seçimler yapılmış ve İcra Hakimiyeti sistemi ile birlikte belediye sisteminin de uygulamasına geçilmiştir.

Ekonomi 1999 yılında hızlı bir büyüme göstermiş ve gerçek GSYİH % 7.4 artmış, nominal GSYİH 16.5 trilyon Manat (4.0 milyar dolar) olmuştur.

1999 yılındaki ekonomik büyüme önceki yıllara göre daha geniş bir tabana sahiptir, tarım ve petrol sektörü iyi bir atılım göstermiştir. 1999'un ilk 11 ayı

içerisinde, tarım verimi yıllık % 6.2 artarken, petrol üretimi yıllık %17.5 artış göstermiştir. Yıllık petrol üretimi 13.4 milyon ton (269,000 varil/gün) olarak gerçekleşmiştir.

Çizelge 4.2 : Azerbaycan'ın Üye Olduğu Uluslararası Teşkilatlar ve Üyelik Tarihleri

IMF	30.01.1992
IBRD	30.01.1992
EBRD	30.01.1992
BM	02.03.1992
AGİK	30.01.1992
İslam Kalkınma Teşkilatı	Aralık 1991
Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	25.06.1992
Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	29.11.1992
Bağımsız Devletler Topluluğu	24.09.1993
AB ile Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması	Aralık 1995
GATT'a Gözlemci Statüsü ile Katılışı	Nisan 1993
Avrupa Konseyi	25.01.2001

Kaynak: EIU Azerbaijan Country Profile 2000, T.C.DTM-Bakü Ticaret Müşavirliği 1999 Yılı Raporu.

Endüstri, diğer sektörlerle göre daha düşük bir atılım göstermiştir. Toplam endüstriyel üretim 1999'da % 3.5 büyümüştür, bu gerçek GSYİH büyüme hızının yarısından daha azdır. Üretim endüstrisinde, % 4 büyüme gösteren gıda işleme sektörü dışında, düşüş söz konusudur. Petrol rafine sektörü ilk 11 ay içerisinde yıllık % 16.7 düşüş gösterirken, makine sanayi 1999 yılında % 34.2 düşmüştür.

Tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinde özelleştirmenin başlatılmış olması ve özel mülkiyete izin verilmesi sonucunda özel sektörün GSYİH içindeki payı 1990 yılında % 13 iken, 1999'da % 62'ye çıkmıştır. Özel sektör endüstriyel üretimin % 33.2'sini gerçekleştirmiş ve yıllık verimi 1999'un ilk 11 ayı içerisinde % 28 artış göstermiştir. Özel sektörün endüstriyel faaliyeti büyürken, devlet sektörü faaliyeti 1999'un ilk 11 ayında % 9.2 düşmüştür.

Azerbaycan ekonomisi, 2000 yılında ilk beş ay içerisinde yıllık % 7.7 artış gösteren gerçek GSYİH büyümesiyle, eski Sovyetler Birliği ülkeleri içerisinde en başarılı ekonomilerden biridir. Gerçek GSYİH büyüme hızı 2000 yılının ilk yarısında

% 6.5, Ocak–Nisan arasında % 6.6 olarak hafif bir yavaşlama göstermiştir. En hızlı büyüyen sektör ulaştırma ve iletişim olmuş, yıllık olarak % 14.5 büyümeye göstermiş ve % 22.7 GSMH üretmiştir ve bu, bugüne kadar gerçekleşen en yüksek katkıdır, endüstri ve tarımın ardından üçüncü büyük sektör haline gelmiştir. Tarım sektörü yıllık %3.4'lük bir üretim artışı göstermiş, ticaret % 9.9, inşaat % 2.1 ve endüstriyel üretim % 4.6 artmıştır.

Çizelge 4.3 : Temel Ekonomik Göstergeler

	1995	1996	1997	1998	1999
GSYİH PİYASA FİYATLARIYLA (Milyar Manat)	10,669.0	13,663.2	15,791.4	15,930,0	16,457.0
GSYİH (Milyar \$)	2.4	3.44	3.85	4.12	3.99
NOMİNAL GSYİH (Milyar \$)	2.4	2.2	4.0	4.1	4.0
GSYİH REEL ARTIŞ HIZI (%)	-11,8	1,3	5,8	10.0	7.4
KİŞİ BAŞINA MİLLİ GELİR (\$)	323	420	506	537	508.3
TÜKETİCİ FİYATLARI ARTIŞ ORANI	411.8	19.8	3.6	-0.8	-8.6
İŞSİZLİK ORANI	0.99	2.6	1.3	1.4	1.2
DIŞ BORÇLAR (Milyon \$)	387.2	389	550	652.5	963
UZUN VADELİ	387.2	389	550	652.5	963
KISA VADELİ	---	---	---	---	---
DIŞ BORÇLAR SERVİS ORANI		0.016	0.129	0.1	0.1
İÇ BORÇLAR (Milyon \$)		19.3	29.0	42.69	31.57
UZUN VADELİ		---	---	---	26.71
KISA VADELİ		19.3	29.0	42.69	4.86
DOGRUDAN NET YATIRIMLAR(Milyon \$)	217.6	540.2	1.55,3	1.430,1	937
DIŞ TİCARET GÖSTERGELERİ					
İHRACAT (Milyon \$)	574	631	781	606.2	928.6
İTHALAT (Milyon \$)	668	960	794	1.077,2	1.033,4
DENGE (Milyon \$)	-94	-329	-13	-471	-104.8
CARI İŞLEMLER DENGESİ (MİLYON \$)	-400.7	-931.2	-915.8	-1.364,5	-599.7
DÜNYA TİCARETİ İÇİNDEKİ PAYI (%)					
İHRACAT	0.01	0.01	0.01	0.01	0.18
İTHALAT	0.01	0.01	0.01	0.02	0.02

Çizelge 4.3 : Temel Ekonomik Göstergeler (Devam)

	1995	1996	1997	1998	1999
TÜRKİYE İLE TİCARETİ					
İHRACAT (Milyon \$)	26.4	39.0	41.2	135.8	69.0
İTHALAT (Milyon \$)	140.5	216.2	179.7	220.1	142.4
SEÇİLMİŞ ORANLAR (%)					
İHRACAT/İTHALAT	86	66	98	56.2	89.9
İHRACAT/GSYİH	24	20	20	14.7	23.2
İTHALAT/GSYİH	28	30	20	26.2	25.8
DIŞ TİCARET DENGESİ/GSYİH	-4	-10	-0.3	-11.4	-2.6
DIŞ TİCARET HACMİ/GSYİH	51	50	41	40.9	49.05
KAMU KESİMİ BORÇLANMA GEREĞİ/GSYİH	-5.2	-2.9	-2.5	-1.6	-2.8
KAMU YATIRIMLAR/TOPLAM YATIRIMLAR	14	3	2	1.6	1.2
ÖZEL YATIRIMLAR/TOPLAM YATIRIMLAR	86	97	98	98.4	98.8

Kaynak: EIU Azerbaijan Country Profile 2000, T.C.DTM-Bakü Ticaret Müşavirliği 1999 Yılı Raporu.

Ülke topraklarının 4.682.100 hektarını tarıma elverişli alanlar ve ormanlar teşkil etmektedir. Bu miktarın; 1.735.500 hektarı ekili alanlar, 1.038.200 hektarı ormanlık arazi, 2.622.400 hektarı çayır ve otlaklar, 250.000 hektarı çok yıllık ekim alanlarından oluşmaktadır. Halkın beslenmesi için gerekli olan gıda maddelerinin üretimi yönünde çok elverişli doğal şartlara sahiptir. Ancak iklim koşulları ve doğal ortamın elverişli olmasına rağmen; makine-ekipman yetersizliği, kaliteli tohum, gübre ve zirai ilaç kullanılmaması, bankacılık mevzuatındaki yasal eksikliklerden dolayı tarımsal kredilerin açılabilmesi nedenleriyle ülke potansiyeli yeterince değerlendirilememektedir. Tarımda özel mülkiyete dayalı üretim yapısına geçilmektedir. Özelleştirme programı çerçevesinde mevcut 1.119 kolhozdan 1.039 ve 820 sovhozdan da 559 tanesinin özelleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Özelleştirme kapsamında planlanan devlet emlağının % 75'i halka verilmiştir.

Çizelge 4.4 : Gayrisafi Yurtiçi Hasıla ve Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın Sektörel Dağılımı

	1995	1996	1997	1998	1999
Toplam					
Cari Fiyatlarla (Milyar Manat)	10,669	13,663	15,791	15,930	16,489
Piyasa döviz oranı (Milyon \$)	2,417	3,177	3,962	4,117	4,002
Gerçek değişme (%)	-11.8	1.3	5.8	10.0	7,4
Kişi başına					
Cari Fiyatlarla (Milyar Manat)	1,388	1,760	2,015	2,014	2,061
Piyasa döviz oranı (Milyon \$)	315	409	506	521	500
Gerçek değişme (%)	-12.8	0.3	4.8	9.0	6.0

Kaynak: EIU Azerbaijan Country Profile 2000, T.C.DTM-Bakü Ticaret Müşavirliği 1999 Yılı Raporu

Çizelge 4.5 : GSYİH'nin Sektörel Dağılımı (Cari Fiyatlarla, %)

	1995	1996	1997	1998	1999
Endüstri	27.3	25.9	25.2	25.2	23.6
Tarım	25.1	24.7	20.0	20.6	21.7
İnşaat	3.7	9.3	11.7	10.5	9.4
Ulaşım-Haberleşme	17.4	10.2	10.5	14.3	14.4
Ticaret	4.8	5.2	5.8	5.1	5.1
Diğerleri	14.0	14.6	19.5	17.6	18.8
Dolaylı vergiler	7.7	10.1	7.4	6.7	7.0

Kaynak: EIU Azerbaijan Country Profile 2000, T.C.DTM-Bakü Ticaret Müşavirliği 1999 Yılı Raporu.

Çizelge 4.6 : Bitkisel Üretim (1000 Ton)

Ürün	1995	1996	1997	1998	1999
Pamuk	274.1	274.4	124.7	112.6	96.8
Tütün	11.7	11.2	13.5	15.2	8.6
Patates	155.5	214.6	223.4	310.0	394.1
Sebze	424.1	570.0	495.3	502.6	670.8
Üzüm	308.7	275.0	145.3	144.0	112.5
Çay	9.4	3.0	1.6	0.9	2,7

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi kayıtları

Çizelge 4.7 : Tahıl Üretimi (1000 Ton)

Ürün	1995	1996	1997	1998	1999
Toplam	921.4	1018.3	1127.1	950.3	1098.3
Buğday	625.6	758.9	935.2	819.6	865.7
Çavdar	1.2	3.3	1.5	0.5	0.3
Arpa	262.5	223.7	152.5	79.0	105.8
Yulaf	4.1	2.3	0.6	0.1	0.5
Mısır	12.4	13.9	18.9	28.8	100.3

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi kayıtları

713 kilometre uzunluğundaki Hazar Denizi kıyısıyla zengin akarsularında balıkçılık ve su ürünlerinin özel bir yeri vardır. Kür-Aras Nehirlerinde ve bilhassa Kür Nehri'nin Hazar Denizi deltasında balıkçılık ve su ürünleri sanayi çok gelişmiştir. Hazar Denizi'nde avlanan mersin balığının yumurtası dünyaca ünlüdür. Azerbaycan, dünya havyar üretiminin % 80'ini karşılamakta ve yeni pazarlar aramaktadır. Salyan şehrinde, mersin, yayın ve sazan balıkları konserve sanayii gelişmiştir.

Çizelge 4.8 : Büyükbaş Ve Küçükbaş Hayvan Sayısı (1000 Baş)

	1995	1996	1997	1998	1999
Büyükbaş Hayvanlar	1681.7	1779.9	1843.5	1909.8	1945,2
Koyun, Keçi	4644.4	4922.0	5267.0	5511.9	5726.1
Domuz	30.4	23.4	21.0	26.1	19.6
Kümes Hayvanları	13333.4	12030.7	13234.0	13873.7	14255.5
Atlar	43.1	48.6	53.0	55.8	60.8

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi kayıtları

Çizelge 4.9 : Hayvansal Ürünlerin Üretim Miktarları (1000 ton)

Ürün	1995	1996	1997	1998	1999
Et	41.2	43.6	48.4	50.0	52.3
Süt	826.5	843.3	881.5	946.5	991.0
Yumurta (Milyon adet)	455.8	477.3	492.4	509.0	524.8

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi kayıtları

Çizelge 4.10 : Fert Başına Düşen Gıda Miktarı (Kg/Yıl)

Gıda Maddeleri	1995	1996	1997	1998	1999
Et ve Et Ürünleri	15.0	16.0	15.0	19.0	19.0
Süt ve Süt Ürünleri	138.0	171.0	142.0	145	147.0
Yumurta (adet)	76.0	78.0	76.0	77.0	77.0
Balık ve Balık Ürünleri	1.3	1.0	1.6	3.1	2.7
Şeker ve Şeker Ürünleri	12.2	13.2	14.1	13.9	13.9
Bitkisel Yağ	2.1	1.6	2.3	1.7	2.5
Patates	23.0	25.0	27.0	31.0	38.0
Sebze ve Bostan Ürünleri	69.0	84.0	73.0	76.0	109.0
Meyve ve Meyve Ürünleri	62.0	63.0	60.0	68.0	64.0
Tahıl ve Tahıl Ürünleri	141.0	150.0	143.0	143.0	150.0

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi kayıtları

Sanayi sektöründe 1999 yılında 11.6 trilyon Manat'lık sanayi ürünü üretilmiştir. Bir önceki yıla göre % 3.5'lik büyümede enerji, petro-kimya fabrikaları ve özel sektöre ait tesislerin büyük etkisi olmuştur.

Gıda sanayiinde şarap üretimi en önemli üretim koludur. Hafif sanayide, tekstil, halı, deri ürünleri, oyuncak, mobilya ve bisiklet başlıca üretim kollarıdır. Ağır sanayide genelde ara mal ve yarı mamul üretilmektedir. Ağır sanayinin temelini petrol sanayii oluşturmaktadır.

Petrol, doğal gaz ve yan ürünleri sanayi oldukça gelişmiştir. Ayrıca, metalik madenlerin (bakır, çinko, kurşun, alüminyum, demir) üretimi ve hammadde

kaynaklarına bağılı olarak yan sanayi de gelişmiştir. Sumgayıt'da, demir-çelik, demir dışı metalleri işleme sanayi ve kimya endüstrisi; Bakü, Gence ve Mingeçevir'de petrol ve doğal gaz endüstrisi ve yan sanayi, elektrik, makina ve ekipmanları üretim sanayii vardır. Sanayi sektöründe, üretim kapasitesi bir çok alanda yurtiçi talepten fazladır ancak teknoloji yenilenmesine gidilmediğinden mevcut birçok fabrika teorik kapasitesinin altında üretim yapmaktadır.

Üretimdeki düşüşün temel nedenleri olarak BDT ülkeleri ile ilişkilerin büyük oranda kesilmesi, bankalar arası işlemlerin yürütülmesinde karşılaşılan zorluklar, hammadde fiyatlarının yükselmesi, üretilen malların ihraç edilememesi, yeterli miktarda hammadde ve yardımcı madde ve malzeme temin edilememesi, üretim için ayrılan fonların verimli bir şekilde kullanılamaması, finansman kaynaklarının yetersizliği, döviz darboğazı ve özelleştirmenin yeterli seviyeye ulaşmaması gösterilmektedir.

Çizelge 4.11 : Temel Sanayi Ürünlerinin Üretimi

Ürün Adı	1995	1996	1997	1998	1999
Buzdolabı (Bin adet)	25	6.8	0.1	3.36	0.62
Klima (Bin adet)	64	78.8	36.5	9.56	2.3
Çelik Borular (Bin ton)	9.9	3.1	13.0	3.1	0.11
Kostik Soda (Bin ton)	36.4	33.2	23.4	21	20.84
Sülfat Asit (Bin ton)	24.0	31.0	52.5	21.5	24
Alüminyum (Bin ton)	36.73	0.81	4.7	3.4	1.47
Armatür (Bin takım)	0.7	0.5	0.6	2.57	74

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi kayıtları

Azerbaycan yeraltı kaynakları bakımından çok zengindir. Başlıca kaynakları; kurşun, çinko, bakır, demir cevheri, barit, alünit, kobalt, arsenik, mermer, kireç taşı siyanit, maden tuzu ve kaya tuzudur. Az miktarda altın ve gümüş gibi değerli madenler de bulunmaktadır. Ülkenin en büyük yeraltı zenginliği petroldür. 1999 yılında, toplamdaki payı % 33.5 olan madencilik endüstrisi, temel olarak petrol ve gaz üretimindeki artışın sonucunda yıllık % 20 büyüme göstermiştir.

Azerbaycan'ın açık denizlere ulaşan 3 karayolu bağlantısı vardır. Bunlar; Gürcistan üzerinden Karadeniz'e, Rusya üzerinden Karadeniz'e ve İran üzerinden Basra Körfezine ulaşan yollardır. Azerbaycan'ın karayollarının toplam uzunluğu 24.900 km'dir ve bu karayollarının bakıma ihtiyacı bulunmaktadır.

Demiryollarının toplam uzunluğu 2.120 km'dir ve bunun 1.278 km'sinde elektrifikasyon yapılmıştır. Ancak trenlerin ve demiryollarının yenilenmesi ve tamir edilmesi gerekmektedir.

Azerbaycan ve Hazar'a kıyı devletler arasında doğrudan ve düzenli deniz seferleri yapılmaktadır. Ülkenin en büyük limanı Bakü Limanı'dır. Bakü Limanının bakım ve tamire ihtiyacı vardır.

Eski Sovyet Cumhuriyetleri ve dünyanın bir çok ülkesine uçak seferleri yapılmaktadır. Türk Hava Yolları'nın İstanbul'dan Bakü'ye, Azerbaycan Hava Yolları'nın da Bakü'den Ankara ve İstanbul'a düzenli seferleri vardır

Ülkede telekomünikasyon altyapısı yeterince gelişmemiştir. Her yüz kişiye düşen telefon sayısı 8.8'dir. Cep telefonu kullanımı 1998'de 100.000 aboneye ulaşmıştır.

Çizelge 4.12 : Telekomünikasyon Göstergeleri (31.12.1998)

Göstergeler:	Değerler:
Toplam Hat Sayısı	680.200
100 Kişi Başına Düşen Hat Sayısı	8,87
Sayısallaşma Oranı	20,9
Telekom. Geliri (Milyon ABD Doları)	79,9
Telekom. Gelirinin GSYİH'deki payı %	1,9
Telekom. Yatırımı (Milyon ABD Doları)	13,5
Şebeke Büyümesi (1997-1998)	3,30
İnternet Kullanıcı Sayısı	900

Kaynak: -DPT Özel İhtisas Komisyonu Raporu-528

En büyük yeraltı zenginliği petroldür. Petrol ve doğal gaz üretimi diğer yeraltı zenginliklerine göre birinci sırada gelmektedir. Azerbaycan'da petrol 19. yüzyılla birlikte ekonomik hayata girmiştir.

1999 yılı sonuna kadar Azerbaycan'ın ekonomik yapısı için son derece önem taşıyan petrol kaynaklarının, ortak işletilmesi amacıyla 19 petrol anlaşması imzalanmıştır. Bu 19 anlaşma da, 15 farklı ülkeye ait 34 büyük petrol şirketinin ortaklığı bulunmaktadır. Tahmini petrol rezervi 2-3 milyar ton ve bu rezervin istihracı ve işletilmesi için gerekli olan yatırım miktarı 50 milyar Dolar olarak tahmin edilmektedir.

Gaz üretimi daha yavaş artmakta, petrol üretimi ise bağımsızlık sonrasında en üst noktasına ulaşmaktadır. 1999 yılında, 13.8 milyon ton petrol üretilmiştir (276,800 varil/ gün), bu miktarın büyük bir kısmı (üretimin % 89'u) kıyıdan uzak alanlardan gelmiştir. 2000 yılı Ocak-Mayıs döneminde petrol üretimi yıllık % 7.1 artışla 5.93 milyon tona ulaşmıştır. Bu dönem içerisinde gaz üretimi 2.4 milyar metreküp olmuş ve yıllık % 2.2 düşüş göstermiştir. Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) çoğunlukla kıyı alanlarını işletmekte, kıyıdan uzak alanlar ise Azerbaycan Uluslararası İşletim Şirketinin (AIOC) liderliğindeki konsorsiyumlar tarafından işletilmektedir. AIOC 1997 yılı sonlarında petrol üretimine başlamıştır. AIOC-BP Amoco (İngiltere; % 34) içerisinde 11 şirket yer almaktadır bu şirketler; Unocal (ABD, % 10), Exxon-Mobil (ABD; % 8); Pennzoil (ABD, % 5); Ramco (İngiltere; % 2), Statoil (Norveç; % 9), TPAO (Türkiye; % 7), Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (Azerbaycan; % 10), LUKoil (Rusya; % 10), Itochu (Japonya, %4), Delta Oil (Suudi Arabistan; % 2)'dir.

AIOC tarafından işletilen kıyıdan uzak alanlardan elde edilen üretim payının, 2001 içerisinde artması beklenmektedir. Ekonomi, yabancı yatırımlarının büyük bir bölümü için AIOC'ye bağlıdır; AIOC 1999 yılında yapılan 510 milyon ABD doları tutarındaki yabancı direkt yatırımın 341 milyon ABD doları tutarındaki bölümüne karşılık gelmektedir. Aralık 1999 ve Mayıs 2000 arasında, devletin AIOC'den elde ettiği gelirin ödendiği Ulusal Petrol Fonu, 75 milyon ABD doları (2000 yılı tahmin edilen GSYİH'nin % 1.9'u) kazanmıştır.

Rafine petrol ürünleri çıktısı, rafinerilerin yerel petrol üretimine daha fazla girmesiyle, artmaya devam etmektedir. Ürünlerin, BDT ya da İran'a satışı ile ilgili olarak piyasaların geç ödeme yapması sorun teşkil etmektedir. 2000 yılının ilk beş ayı içerisinde Ukrayna'ya 12.9 milyon ABD doları değerinde 65,000 ton mazot

satılmış, ancak ödeme olarak yalnızca 4.6 milyon ABD doları alınmıştır. İran'a mazot satışında da bir azalma söz konusudur, bunun nedeni ise İran tarafından verilen düşük fiyat ve yüksek nakliye maliyetleridir.

Azerbaycan tarafından orta ve uzun vade ticari olarak yaşayabilir petrol ihraç boru hatlarının inşa edilerek petrol sektörünün gelişmesine olanak verilmesi gerekmektedir. Bakü'den Karadeniz'deki Novorissiysk limanına ve Bakü'den Gürcistan'daki Supsa limanına iki petrol ihraç boru hattı vardır. Bu iki boru hattı benzer kapasitelere sahiptir ve toplam yaklaşık 230,000 v/g değerinde nakil yapabilmektedir.

Azerbaycan ve Gürcistan Parlamentoları Bakü'den Türk limanı Ceyhan'a bir boru hattının inşası için gerekli yasal çerçeveyi Mayıs ve Haziran ayları içerisinde onaylamışlardır. Bu çerçeve Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye tarafından 18 Kasım 1999 tarihinde imzalanan İstanbul Anlaşması'nı; 18 Kasım 1999 tarihinde Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Türkiye ve ABD tarafından imzalanan İstanbul Deklarasyonunu ve 09.05.2000 tarihinde imzalanan ve İstanbul anlaşmasını değiştiren protokolü içermektedir.

İnşaat sanayiine ait malzemelerin ve hammaddelerin bol ve ucuz olması ve arz açığının bulunması nedenleriyle inşaat sektörü dış yatırımlar için özendirici bir sektördür. İnşaat malzemeleri açısından en zengin yerler Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Dalyar, Hankendi, Masallı, İmişli, Gence ve Bakü'dür.

İnşaat sektörünün GSYİH içindeki payı 1990 yılında % 8.1, 1995'de % 3.7, 1996'da % 9.3, 1997'de % 11.7, 1998'de % 10.5 ve 1999'da %9.4 olmuştur. İnşaat sektöründe istihdam edilen işçi sayısı 1999 yılında 174.200'dir ve çalışabilir nüfus içindeki oranı % 4.7'dir.

Bu sektörde faaliyet gösteren firmalar arasında Türk şirketleri önemli bir yer almaktadır.

Çizelge 4.13 : Enerji Üretimi (Milyon Ton)

Ürün	1995	1996	1997	1998	1999
Toplam Petrol Üretimi	9.2	9.1	9.1	11.4	13.8
SOCAR	9.2	9.1	9.1	9.1	9.0
AIOC	0	0	0 ^b	2.4	4.8
Offshore Petrol Üretimi	7.4	7.7	7.5	9.7	12.3
Toplam Petrol Üretimi (1000 varil/gün)	184.5	182.5	182.5	229.0	276.8
Ürün	1995	1996	1997	1998*	1999
Gaz üretimi(milyar metreküp)	6.6	6.3	6.0	5.6	6.0
SOCAR	6.6	6.3	6.0	5.2	5.8
AIOC	0.0	0.0	**0.0	0.4	0.2
Offshore Gaz Üretimi	6.4	6.1	5.7	5.3	5.4
Rafine edilmiş petrol	8.9	8.7	8.6	8.3	7.9
Mazot	2.2	2.1	2.1	2.0	1.9
Benzin	1.0	1.0	1.1	0.6	0.4
Fueloil	4.4	4.0	3.8	4.0	3.9
Yağ	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Elektrik (Milyar kwh)	17.0	17.0	16.8	18.0	18.1
Termik enerji (milyon kcal)	9.9	5.0	3.3	---	---

Kaynak: EIU Azerbaijan Country Profile 2000

Çizelge 4.14 : Petrol Sektöründeki Yabancı Yatırımların Dağılımı (Milyon Dolar)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	Toplam
AIOC (1.Konsorsiyum)	---	139.8	416.3	632	598.1	341	2.217
Diğer Konsorsiyumlar	22	--	1.1	148.1	296.0	204	671
TOPLAM	22	139.8	417.4	780.1	894.1	545	2.798

Kaynak: T.C.DTM-Bakü Ticaret Müşavirliği 1999 yılı raporu,

Bankacılık ve Merkez Bankası konusundaki düzenlemelerle ilgili olarak 7 Ağustos 1992'de "Merkez Bankası Hakkındaki Kanun" ile "Bankalar ve Bankaların Faaliyetleri Hakkındaki Kanun" arka arkaya yürürlüğe girmiştir. İki seviyeli bankacılık sisteminin kurulması amaçlanmıştır; birinci seviyede Merkez Bankası,

ikinci seviyede diğer bankalar. Para ve bankacılık sektöründe politikaları belirleme, denetim ve kontrol yetkisi Merkez Bankasına aittir.

Bankacılık kanunu modern anlamdaki tüm bankacılık işlemlerini kapsamına almaktadır, fakat ekonominin tam anlamıyla serbest pazar sistemine geçememiş olması ve banka sisteminin de modern anlamıyla yerleşmemiş olması nedenleriyle, hedeflenenler gerçekleştirilememektedir. 01.01.2000 itibarıyla banka sistemini sağlamlaştırma politikası doğrultusunda bankaların asgari sermayeleri 2.000.000 Dolarla çıkarılmıştır. Bu limite çıkamayan bankaların lisansları iptal edilmekte ve özel bankaların sayısı azalmaktadır. Asgari sermaye uygulaması neticesinde 1995 yılında 200'ün üzerinde banka mevcutken bugün bankaların sayısı 2/3 oranında azalmıştır. Ülkedeki 75 bankadan; 11 tanesi yabancı sermayeli yada yabancı sermaye iştirakli banka, 4 tanesi devlet sermayeli banka ve 60 tanesi ise ticari ve yerli ortaklı bankadır.

Yabancı bankalar % 100 yabancı sermaye ile kurulabileceği gibi müşterek müessese, şube veya temsilcilik şeklinde de kurulabilmektedir. Bankalar Kanunu'nda yabancı bankaların toplam sermayesinin sistem içindeki bankaların toplam sermayesinin % 30'undan fazla olamayacağı hükmü yer almaktadır.

Türk sermayeli bankalar Azer-Türk Bank (Ziraat Bankası ortaklığı), Koçbank, Baybank, Royalbank, CI Bank ve Ege Bank sektördeki önemli bankalar arasındadır.

Ülkede 62 adet sigorta şirketi bulunmaktadır. Bunların 16'sına bankalar da ortaktır ve 4 adet müşterek sigorta şirketi bulunmaktadır. Sigorta şirketleri için minimum sermaye 200 milyon Manat yani yaklaşık 50.000 ABD Dolarıdır. Sigorta şirketlerinin çoğu küçük ve orta büyüklükteki şirketlerdir. Türk sermayeli şirketler; Güney Anadolu Sigorta, Başak-İnam Sigorta ve CI Sigorta'dır.

Enflasyon 1997 yılındaki rakamlardan aşağı çekilmiş, 1998'de fiyatlar düşmüş ve 1999 Haziran'ındaki mini devalüasyona rağmen, iç talep düşük kaldığından 1999'da da düşmeye devam etmiştir. Yıllık enflasyon 1999'da "% -8.5" (deflasyon) olarak gerçekleşmiştir. Merkez Bankası (ANB) 2000-01 yıllarında enflasyonun anti-enflasyon güvencelerine karşın hafif bir artış göstermesine izin verebilecektir. Enflasyon, 1999 yılının Ocak-Mayıs ayları

arasındaki % 0.9 değerinden 2000 yılının Ocak–Mayıs ayları arasında % 1.5'e yükselmiştir.

1999'da gerçekleştirilen küçük devalüasyondan sonra, Manatın amortismanını düzeltmek için müdahalede bulunulan bir dalgalanmadan, döviz kuru ayarlaması amaçlı piyasa mekanizmalarına geçilmiştir. Ocak–Mayıs 2000 döneminde, Manat ABD Dolarına karşı yalnızca %1.5 değer kaybetmiştir. Komşu ülkeler daha yüksek enflasyon oranlarına sahip olduklarından, Manat bu ülke para birimleri karşısında gerçekten değer kazanmıştır.

Azerbaycan'ın büyük ticaret ve cari hesap açıkları, petrol fiyatlarındaki artışlarla kontrol altına alınmaktadır. Ham petrolün fiyatı 1999 yılının ilk üç ayı ve 2000 yılının ilk altı ayı arasında iki kattan fazla artmıştır ve petrol ihracat hacmi aynı süre içerisinde neredeyse iki katına ulaşmıştır. Ülkenin önemli bir petrol üreticisi ve ihracatçısı olmamasına rağmen, Azerbaycan Uluslararası İşletim Şirketi (AIOC) tarafından yapılan yatırım nedeniyle ihracat hızlı bir şekilde artmaktadır.

2000 yılının ilk çeyreğinde, bir yıl önce 164 milyon ABD doları tutarındaki (GSYİH'nin %21'i) ticari açığa karşılık, Azerbaycan'ın ticari artı değeri ödemeler dengesi temelinde 9 milyon ABD doları olmuştur. 2000 yılının ilk çeyreği içerisindeki ihracat 393 milyon ABD dolarıdır ve bu da % 166'lık bir yıllık artış demektir. İthalat maliyetleri daha yavaş artmıştır, ancak hala yıllık olarak % 23'lük, yani 384.3 milyon ABD doları tutarında hızlı bir trend göstermektedir.

1999 yılındaki ticari açık beş yılın en düşük değeri olarak gerçekleşmiştir. Ticaret açığı 1998 yılındaki 1.05 milyar ABD doları (GSYİH'nin % 25.4'ü) değerinden 1999 yılında 408.2 milyon ABD Dolarına (GSYİH'nin %10.2'si) düşmüştür. 1999'daki ticaret açığı nominal olarak 1995'ten bu yana, GSYİH'nin yüzdesi olarak da 1993'ten bu yana en düşük değeri almıştır. Artan petrol ve rafine ürün satışları daha yüksek ihracat kazançları sağlarken, Manat'ın devalüasyonu, petrol sektörüne yapılan yatırımları yavaşlattığından ithalat maliyetlerinin kesilmesine yardımcı olmuştur. Azerbaycan'ın yabancı petrol konsorsiyumlarının ticari dengesi, artan ihracat ve petrol sektörü için daha az sermaye mali ithalatı yapıldığından, 1998 yılındaki 223.3 milyon ABD doları değerindeki açıktan

(GSYİH'nin %5.3'ü) 1999 yılında 188.4 ABD doları değerindeki (GSYİH'nin % 4.7'si) bir artı değere geçmiştir.

1999 yılı için nihai rakamlar, eski Sovyetler Birliği ile yapılan ticaretten uzaklaşma ve sağlam para piyasalarına kayma eğilimini doğrulamaktadır. BDT'nin, toplam ticaret içindeki payı 1998 yılında % 27.7 iken 1999 yılında bu değer % 22.6 olarak gerçekleşmiştir. Azerbaycan'ın ana ihracat piyasası şu anda İtalya'dır ve tüm ihracat içerisinde 1998 yılındaki % 7.4'lük paydan, 1999 yılında %33.7'lik paya yükselmiştir. Azerbaycan, Rusya'ya 1998 yılında toplam ihracatının % 17.5'ini gerçekleştirirken, 1999 yılında bu rakam % 8.9'a düşmüştür ve Rusya'ya yapılan ihracat açısından kaydedilen en düşük düzeydir. Rublenin zayıflığı Azerbaycan ihracatını rekabet gücünden yoksun bırakmış ve Kafkasyadaki istikrarsızlık ticaret yollarını kesmiştir. Türkiye'ye ihracat oranı 1998 yılında % 22.8 iken 1999 yılında % 7.4'e düşmüştür.

İthalat tarafında ise, BDT ülkeleri ve Rusya'dan yapılan ithalatta görülen azalma daha yavaş olmuştur. Ucuz ruble ile Rusya 1999 yılında Azerbaycan piyasasındaki payını artırmış ve Azerbaycan ithalatındaki payını 1998 yılındaki % 18 değerinden 1999 yılında % 21.9'a çıkarmıştır. Ukrayna gibi diğer BDT ülkelerinden yapılan ithalat düşmüştür. Türkiye'den yapılan ithalat, toplamda 1998 yılındaki % 20.4'lük değerden 1999 yılında % 13.8'e düşmüştür.²⁸

1999 yılında 222.5 milyon ABD doları olan cari hesap açığı, 2000 yılının ilk çeyreğinde 79 milyon ABD Dolarına düşmüştür. İlk çeyrekteki daha düşük cari hesap açığı 1999 yılında cari hesap açığında gerçekleşen büyük azalmanın takipçisidir. 1998 yılında 1.36 milyar ABD Doları (GSYİH'nin % 33.1'i) olan cari hesap açığı 1999 yılında % 56 azalarak 599.7 milyon Dolar (GSYİH'nin % 15'i) düşmüştür. 1999 cari hesap açığı ABD Doları cinsinden 1995'ten, GSYİH'nin yüzdesi olarak ise 1994'ten bu yana elde edilen en düşük değerdir.

Azerbaycan'da ticaretin güçlendirilmesi için, petrol sektöründe üretimin artırılmasına, BDT ülkeleri arasındaki ticaretin yeniden canlandırılmasına ve yeni

²⁸ EIU Azerbaijan Country Report 1st Quarter 2000

pazarlar oluşturulmasına yönelik çalışmalar sürdürölmektedir. Bu kapsamda iki ve çok taraflı anlaşmalar imzalanmaktadır.

Çizelge 4.15 : Azerbaycan'ın 1995-1999 yılları arasındaki Dış ticareti (milyon \$)

	1995	1996	1997	1998	1999
İthalatı	667.7	960.6	794.3	1.077.2	1.035.6
İhracatı	574.4	631.2	781.3	606.2	929.2
Dış Ticaret Hacmi	1.242.1	1.591.8	1.575.6	1.683.4	1.964.8
Dış Ticaret Dengesi	-93.3	-329.4	-13.0	-471.0	-106.4

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi kayıtları

Ödemeler dengesinde, 1999 yılında toplam ihracat 1.03 milyar ABD doları (GSYİH'nin % 25.6'sı) olmuştur ve bu 1998 yılındaki 677.8 milyon ABD Doları (GSYİH'nin % 16.5'i) değerinden % 51.3 daha yüksektir. Petrol sektöründen 383.3 milyon ABD Doları ihracat geliri sağlanmıştır, bu toplam ihracat kazancının % 37.4'üdür ve % 189.3'lük bir artış göstermiştir. Toplam rafine ürün ihracatı ise yıllık %189.5'lik bir artışla 21.7 milyon ABD Doları kazandırmıştır (GSYİH'nin % 8'i). Petrol dışındaki ekonomi daha düşük ihracatlar yapmaya devam etmiştir. Pamuk satışı 1998 yılındaki 47.2 milyon ABD Doları (GSYİH'nin % 1.2'si) değerinden 1999 yılında 21.7 milyon ABD Doları (GSYİH'nin % 0.5'i) değerine düşmüştür ve bu da bağımsızlık sonrasındaki en düşük düzeydir. Makine ve ekipman ihracatı 1998 yılında 41.1 milyon ABD Doları tutarındayken 1999 yılında % 15.6 azalma göstermiş ve 34.7 milyon ABD Dolarına düşmüştür. Azerbaycan'ın endüstri sektörü rekabet gücüne sahip değildir, bu da sermaye mallarının ithalatı artmaya devam ederken ihracatta azalmaya yol açmaktadır.²⁹

İthalat maliyetleri 1999'da kontrol altına alınmıştır, fakat yine de dünya standartlarına göre yüksektir. 1999 yılındaki toplam ithalat 1998 yılındaki 1.72 milyar ABD Doları (GSYİH'nin % 41.9'u) değerinden % 16.9 düşerek 1.43 milyar ABD Doları (GSYİH'nin % 35.8'i) olmuştur. Yavaşlayan yabancı direkt yatırım (FDI) akışları petrol sektörü ithalatının 1998 yılındaki 355.7 milyon ABD Doları değerinden 1999 yılında 194.9 ABD Doları değerine düşmesine neden olmuştur.

²⁹ EIU Azerbaijan Country Profile 2000

Diğer sermaye mallarının ithalatı, özellikle de makine ve ekipman ithalatı, 1998 yılındaki 342.2 milyon ABD Doları değerinden % 34.1'lik artışla 1999 yılında 458.8 milyon ABD Dolarına yükselmiştir. 1999 yılında gıda ithalatı da % 21.3 artmış ve 1998 yılının 171.1 milyon ABD Doları değerinden 1999 yılında 207.5 milyon ABD Dolarına yükselmiştir. Kimyasalların ve demir dışındaki metallerin ithalatı düşmüştür.³⁰

Çizelge 4.16 : Azerbaycan'ın İhracatının Başlıca Mal Gruplarına Göre Dağılımı (%)

Madde Adı	1995	1996	1997	1998	1999
Gıda malları ve Canlı Hayvanlar	6.0	4.5	7.1	7.7	6.4
Canlı hayvanlar	0.1	0.2	0.1	0.0	0.06
Sebzeler	2.3	2.1	2.2	2.7	2.4
Bitkisel ve Hayvansal Yağlar	0.0	0.0	0.7	0.3	0.4
Gıda Mal.İçki, Alkol ve Tütün	3.8	3.3	4.3	4.7	3.6
Madeni ürünler	58.6	66.8	61.7	69.1	78.7
Petrol ürünleri	58.4	66.4	61.4	68.9	78.6
Kimyasal ürünler	3.1	3.3	2.3	1.9	2.4
Plastik ve Plastik Ürünleri	2.1	4.2	2.9	2.0	1.4
Tekstil ürünleri	19.5	10.7	17.0	9.2	2.8
Metal ve Metal Mamulleri	2.8	1.0	2.0	2.2	0
Makinalar ve Elektronik teçhizat	6.2	6.9	4.8	5.5	3.7
Diğer	1.7	2.6	2.3	2.4	4.6
Toplam	100	100	100	100	100

Kaynak: T.C.DTM-Bakü Ticaret Müşavirliği 1999 yılı raporu

³⁰ *Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi Yayınları*

Çizelge 4.17 : Azerbaycan'ın İthalatının Başlıca Mal Gruplarına Göre Dağılımı (%)

Madde Adı	1995	1996	1997	1998	1999
Gıda malları ve Canlı Hayvanlar	41.5	39.7	22.8	16.3	2.0
Hayvanlar ve hayvansal ürün	11.1	10.8	4.2	2.9	2.6
Sebzeler	7.7	14.1	10.9	9.0	11.2
Bitkisel ve Hayvansal Yağlar	8.2	2.5	0.8	0.5	1.2
Gıda Mal.İçki, Alkol ve Tütün	14.5	12.4	6.9	3.9	5.0
Madeni Ürünler	15.1	6.8	12.3	7.9	8.6
Petrol Ürünleri	13.2	4.5	10.0	5.9	6.3
Kimya sanayii ürünleri	9.2	6.4	7.0	7.4	5.6
Plastik ve Plastik Mamulleri	1.7	3.1	2.9	2.2	1.7
Kağıt ve kağıt mamulleri	2.3	3.6	3.4	1.5	0.9
Metaller ve Metal Mamulleri	6.3	9.0	13.8	12.0	10.7
Makina Ekipman ve teçhizat	12.4	19.2	21.3	32.3	33.1
Nakliye araçları-kara,hava,deniz	5.5	4.4	6.3	8.1	8.7
Diğer	6.0	7.9	10.3	12.2	10.7
Toplam	100	100	100	100	100

Kaynak: T.C.DTM-Bakü Ticaret Müşavirliği 1999 Yılı Raporu

Çizelge 4.18 : İhracat Yapılan Başlıca Ülkeler (%)

	1995	1996	1997	1998	1999
BDT Ülkeleri toplamı	44.7	46.0	48.4	38.3	22.7
Rusya	15.7	17.6	23.1	17.5	8.9
Gürcistan	7.1	14.5	17.1	12.7	7.7
Ukrayna	5.3	3.5	4.1	2.0	2.6
Türkmenistan	11.1	5.4	1.1	2.3	1.0
Kazakistan	3.2	2.4	1.1	1.7	0.4
BDT Dışındaki Ülkeler Toplamı	55.3	54.0	51.6	61.7	77.3
İtalya	4.2	1.6	4.02	7.4	33.7
Türkiye	4.2	6.2	5.3	22.4	7.4
ABD	0.2	0.3	0.3	2.3	3.2
İran	29.2	35.8	24.3	7.3	2.4
Yunanistan	1.6	1.5	1.8	2.0	1.4
İsveç	n/a	2.9	3.3	0.9	0.0

Kaynak: EIU Azerbaijan Country Profile 2000

Çizelge 4.19 : İthalat Yapılan Başlıca Ülkeler (%)

	1995	1996	1997	1998	1999
BDT Ülkeleri toplamı	34.2	35.4	44.2	37.6	31.4
Rusya	13.2	16.5	19.1	18.0	21.9
Ukrayna	5.0	9.8	10.8	8.6	3.7
Kazakistan	2.6	2.0	3.7	4.1	2.4
Gürcistan	2.8	2.9	4.6	2.3	0.9
Türkmenistan	7.7	1.5	3.2	2.4	1.2
BDT Dışındaki Ülkeler Toplamı	65.8	64.6	55.8	62.4	68.6
Türkiye	21.0	22.5	22.6	20.4	13.8
ABD	2.0	1.8	2.8	3.7	8.0
İngiltere	1.4	1.5	1.8	6.4	6.5
Japonya	0.2	0.3	0.1	0.0	5.4
İran	12.0	6.9	6.1	4.0	4.6
Almanya	6.6	8.0	4.9	4.3	4.5
BAE	10.3	11.3	5.3	4.2	1.2

Kaynak: EIU Azerbaijan Country Profile 2000

Çizelge 4.20 : Azerbaycan'da Resmi Tatil Günleri

1 Ocak	: Yeni yıl
20 Ocak	: Şehitleri Anma Günü
8 Mart	: Uluslararası Kadınlar Günü
21 Mart	: Nevruz Bayramı
9 Mayıs	: Faşizm Üzerinde Zafer Günü
28 Mayıs	: Cumhuriyet Bayramı
15 Haziran	: Azerbaycan Halkının Kurtuluş Günü
26 Haziran	: Silahlı Kuvvetler Günü
18 Ekim	: Devlet Bağımsızlık Günü
12 Kasım	: Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa Günü
17 Kasım	: Milli Uyanış(Ulusal Diriliş) Günü
31 Aralık	: Dünya Azerbaycanlılarının Birlik Günü
1 gün	: Ramazan Bayramı
1 gün	: Kurban Bayramı

4.3. İran İslam Cumhuriyeti :

Şekil 4.5 : İran İslam Cumhuriyeti

İran; Orta Doğu'da, Umman ve Basra Körfezleri ile Irak, Pakistan ve Hazar Denizi arasında kalan bölgede konumlanmıştır.

1935'e kadar Fars olarak da bilinen İran, Şah'ın devrilmesinden sonra 1979'da İran İslam Cumhuriyeti adını almıştır.

Yüzölçümü 1.648.000 km², (kara 1.636.000 km², deniz 12.000 km²) Toplam sınır uzunluğu 5440 km olup; Afganistan ile 936 km, Ermenistan ile 35 km, Azerbaycan ile 432 km, Azerbaycan/Nahçıvan ile 179 km, Irak ile 1458 km, Pakistan ile 909 km, Türkiye ile 499 km ve Türkmenistan ile 992 km sınırı vardır. Hazar Denizi'ndeki sahil uzunluğu 740 km'dir.

İklim genellikle kurak/yarı kurak olup, Hazar Denizi kıyılarında tropikale yakın özellikler gösterir. Ülke genelinde genelde dağlık araziler, yüksel platolar, iki

sahil arasında kesik kesik uzanan ovalar mevcuttur. Periyodik kuraklıklar, seller, kum fırtınaları, toz fırtınaları ve depremler ülkede karşılaşılabilen doğal afetlerdir.

Özellikle şehirler ve çevrelerindeki motorlu taşıtlar, sanayi tesisleri ve rafinerilerden kaynaklanan hava kirliliği, orman yangınları, aşırı otlatma, çölleşme, Basra Körfezi'ndeki petrol kirliliği; kuraklıktan kaynaklanan sulak arazi kayıpları ve tuzlanma, yetersiz su kaynakları, sanayi atıkları ve kanalizasyondan kaynaklanan su kirliliği başlıca çevresel sorunlarıdır.³¹ Doğal kaynakları; petrol, doğal gaz, kömür, krom, bakır, demir cevheri, kurşun, manganez, çinko ve sülfür'dür.

Temmuz 2002 tahminlerine göre nüfusu 66.622.704'dir. Nüfusun dağılımı:

0-14 yaş grubu : % 31.6 (Erkek 10.753.218, kadın 10.273.015)

15-64 yaş grubu: % 63.7 (Erkek 21.383.542, kadın 21.096.307)

65 yaş ve üzeri : % 4.7 (Erkek 1.633.016, kadın 1.483.606)'dir.

Nüfus artışı yılda yaklaşık % 0.77'dir. Halkın % 89'u şii, % 10'u sunni Müslüman olup diğer dinler % 1'lik bir bölümü teşkil etmektedir. Nüfusun etnik dağılımı :

Fars	:	% 51
Azeri	:	% 24
Gilaki ve Mazandarani	:	% 8
Kürt	:	% 7
Arap	:	% 3
Lur	:	% 2
Baloh	:	% 2
Türkmen	:	% 2
Diğer	:	% 1

Farsça % 58, Türkçe % 26, Kürtçe % 9, Lurce % 2, Balohca % 1, Arapça % 1, Diğer % 3 oranında konuşulmaktadır.³²

³¹ The CIA Factbook, 2003.

³² The CIA Factbook 2003.

İran'ın üyesi bulunduğu/iştirak ettiği uluslararası kuruluşlar; CCC, CP, ECO, ESCAP, FAO, G-19, G-24, G-77, IAEA, IBRD, ICAO, ICC, ICRM, IDA, IDB, IFAD, IFC, IFRCS, IHO, ILO, IMF, IMO, INTERPOL, IOC, IOM, ISO, ITU, NAM, OIC, OPCW, OPEC, PCA, UN, UNCTAD, UNESCO, UNHCR, UNIDO, UPU, WCL, WFTU, WHO, WIPO, WMO, WTO'dur.

İran'ın ekonomisi devletçilik anlayışına dayalı olarak, devlet tarafından işletilen petrol şirketleri ve diğer büyük teşebbüsler, tarım ve küçük özel ticari yatırımlar ile hizmet sektöründen oluşmaktadır. Başkan Hatemi, kendisinden önceki Rafsancani yönetiminin başlattığı reformlara devam etmekte olup, ülkenin petrole dayalı ekonomisinde henüz belirgin bir gelişme görülememiştir. 1996'daki petrol piyasası İran üzerindeki baskıyı hafifletmiş ve Tahran'ın borçlarını vadelerinde ödeyebilmesine imkan tanımıştır. İran'ın finansal durumu 1997 yılında zorlaşmış ve bu durum 1998'de daha da kötüye gitmiştir. Petrol fiyatlarında sonradan meydana gelen yükselmeler İran'ın bir süre nefes almasına imkan vermiş, fakat yabancı sermayenin teşviki ile enflasyonun kontrol edilmesine de kapsayan yapısal ekonomik problemlerin çözümü için yeterli olmamıştır. İran'da enflasyon değeri % 17.3'tür.³³

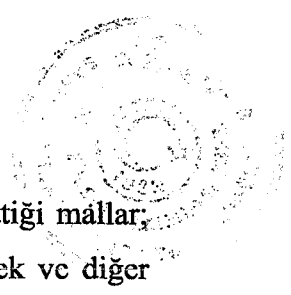
Ülkede çalışan nüfusun 18.000.000 olduğu tahmin edilmekte olup, bunların % 30'u tarımla uğraşmakta, % 25'i endüstride çalışmakta ve kalan % 45'i ise hizmet sektöründe yer almaktadır.

Ülkenin başlıca sanayi faaliyetleri; petrol, petrokimya, tekstil, çimento ve diğer yapı maddeleri, yiyecek endüstrisi, metal işleme ve savunma sanayidir.

2002 yılı tahminlerine göre GSMH 456 milyar dolardır. 2001 yılı ihracat gelirleri 24 milyon doları bulmuş olup, ihraç ettiği mallar % 85 petrol, halı, meyve ve yemiş, demir-çelik kimyasal maddeleridir. 1999 yılına ait verilere göre ihracat yattığı ülkeler :

Japonya	:	% 20.5
İtalya	:	% 7
B.A.E.	:	% 5.9

³³ The CIA Factbook 2003.

Fransa	:	% 4.7
Çin	:	% 4.1'dir.

2001 yılı ithalatı 19.6 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. İthal ettiği mallar; endüstriyel hammaddeler ve ara malzemeler, sermaye maddeleri, yiyecek ve diğer tüketici maddeleri, teknik hizmetler ve askeri malzemelerdir. 1999 yılı verilerine göre ithalat yaptığı ülkeler :

Almanya	:	% 11
İtalya	:	% 8.3
Çin	:	% 6.1
Japonya	:	% 5.3
B.A.E.	:	% 5'tir.

İran'ın çözüm bekleyen uluslararası meseleleri;

a. 1990 yılında geliştirilen diplomatik ilişkilere rağmen, İran Irak'la olan deniz sınırını kaybetmiştir. Kara sınırı, gemicilik kanalları ve 8 yıllık İran-Irak savaşından kalan diğer meseleler üzerindeki müzakereler devam etmektedir.

b. Birleşik Arap Emirlikleri; İran'ın, Arap dünyasında "Tunb El Kübra" olarak bilinen, Büyük Tunb Adası ile Küçük Tunb Adası'nı işgaline karşı ve birleşik bir ada yönetimi teşkil etme çabalarına karşın Arap ülkelerinin ve uluslararası kamuoyunun desteğini aramaktadır.

c. İran, Hazar Denizi'nin paylaşımı konusunda sahildar 5 ülke arasında eşit sektörel paylaşımı savunmakta ve bu nedenle bir anlaşmaya varılamamaktadır.

ç. İran, Azerbaycan tarafından kullanılan bölgelerdeki petrol çıkarma/üretim faaliyetlerini tehdit etmekte, Azerbaycan faaliyetlerini engellemeye çalışmaktadır.

4.4. Kazakistan Cumhuriyeti :

Orta Asya'da, Çin'in kuzey batısında bulunmaktadır. Yüzölçümü 2.724.900 km², Hazar Denizi'ndeki sahil uzunluğu 2320 km'dir.

İklim karasal özellikli olup soğuk kışlar ve sıcak yazlar görülür. Gölleri Aral, Balkaş, Zaysan, Alakol, Tengiz ve Seletitengiz gölleridir. Ural, Emba, Siriderya, Sarısu, İli, İrtiş Nehirleri ülke topraklarında bulunmaktadır.

Haziran 2000 sayımına göre nüfusu 16.733.300'dür. % 40 oranında Kazak Türkçesi, % 66 oranında Rusça (resmi dil) konuşulur, başkenti Astana'dır. Başlıca şehirleri, Almatı, Cambul, Çimkent, Türkistan, Karaganda, Semipalatinsk, Kökçetav, Kustanay, Turgay, Guryev Baykonur'dur.

Para birimi Tenge, komşuları kuzeyde ve batıda Rusya Federasyonu, doğuda Çin Halk Cumhuriyeti, güneyde Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'dır.

Tarımsal ürünleri buğday, pamuk, şeker pancarı ve hayvancılıktır. Doğal kaynakları Krom, volfram, çinko, bakır, altın, demir, kömür, petrol ve doğal gazdır. Sanayi dalları ise tarımsal sanayiler, metalürji, hafif sanayi, Petro-kimyasallar ve tekstildir.

1999 yılında yapılan sayıma göre nüfus oranları şu şekildedir:

Toplam	:	14,953,126
Kent Nüfusu	:	% 56
Kırsal Kesim	:	% 44
Kadın Nüfusu	:	% 51
Erkek Nüfusu	:	% 49'dur.
Nüfus Yoğunluğu (Kişi/km ²)	:	5.5

Çizelge 4.21 : Kazakistan'ın Demografik Yapısı

Nüfusun Kompozisyonu (1999)	
Kazak Türkleri	% 53.40
Rus	% 29.95
Alman	% 2.36
Ukraynalı	% 3.66
Diğer	% 10.63
Nüfusun Özellikleri (1998)	
Ortalama Yaşam Süresi (Yıl)	64.4
Bebek Ölüm Oranı (bin kişide) bir yaşına kadar	2.08
Nüfus Artış Hızı	% 0.43
Çalışan Nüfus (1999)	
Toplam	6.093.000
Sanayi (%)	% 17.3
Tarım (%)	% 18.2

Kaynak : K.C. İstatistik Ajansı

Çizelge 4.22 : Ticaret Göstergeleri

BDT Ülkeleri İle Ticaret (1998, Milyon Dolar)	
İthalat	3653.7
İhracat	2586.3
Dış Ticaret (Diğer) (1998, Milyon Dolar):	
İthalat	3991.9
İhracat	3426.4
Kişi Başına GSYH (1999, Dolar)	1.049.9

Kaynak : K.C. İstatistik Ajansı

10 Ocak 1999 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimleri ile Nursultan Nazarbayev %79.8 oranında oy alarak yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Kazakistan Parlamentosu, Senato ve Meclis olmak üzere iki kanattan oluşmaktadır. 1998 yılı içinde yapılan Anayasa değişiklikleri çerçevesinde parlamentonun meclis kanadının üye sayısı 67'den 77'ye çıkarılmıştır.

Parlamentonun iki kanadının da görev süresi 4 yıl iken, son Anayasa değişikliğiyle Meclis'in görev süresi 5 yıla, Senato'nun süresi ise 6 yıla çıkarılmıştır.

Çizelge 4.23 : Üye Olduğu Bazı Uluslararası Kuruluşlar Ve Üyelik Tarihleri

IMF	27.04.1992
BDT	21.12.1991
BM	Mart 1992
AGİT	Ocak 1992
Avrupa Yatırım Bankası	1992
Dünya Bankası	1992
EİT	Kasım 1992
İslam Konferansı Örgütü	Aralık 1995

Kaynak : K.C. İstatistik Ajansı

Senato, her eyalet ve eski Başkent Almatı'dan mevcut yerel temsili organlar tarafından seçilen ikişer senatörden meydana gelmektedir. 7 senatör ise Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından atanmaktadır.

Millet Meclisi, ülkenin idari-bölgesel bölünmesine uygun olarak oluşturulan seçim çevrelerinde eşit sayıda seçmen tarafından seçilen 67 üyeden oluşmaktadır. Son Anayasa değişikliğiyle sayısı 77'ye çıkartılan Meclis üyelerindeki 10 milletvekili ilave siyasi partilerin listelerinden tek ulusal seçim bölgesine göre seçilecektir. Bu değişiklik, Meclis'in ikinci dönem seçimleri itibariyle uygulamaya konulacaktır.

Kazakistan Sovyetler Birliği içinde işlenebilir toprakların beşte birine sahiptir ve halen önemli bir tarımsal ürün üreticisi ve ihracatçısıdır. Bunun yanı sıra, ülke önemli ölçüde maden kaynaklarına sahiptir ve bu sektörde önemli miktarlarda maden çıkarma ve işleme kapasitesi vardır. Sovyetler Birliği'ndeki krom üretiminin % 90'ı, bakır, kurşun, volfram ve çinko rezervlerinin % 50'si, kömür üretiminin % 20'si ve altın üretiminin de % 7'si bu ülkeye aittir. Ayrıca, ülkede metalürji, ağır sanayi için gerekli makina ve makina ekipmanı, petrokimya, tarımsal ürünleri işleme ve tekstil alanında gelişmiş bir sanayi alt yapısı vardır. Kazakistan nihai tüketim mallarının yaklaşık % 50'sini, ara mal ve hammadde ihtiyacının % 75'ini ithal etmektedir.

Ülkenin mal taşımacılığında ağırlık demiryollarında olup (yaklaşık 14.000 km.), insan taşımacılığı daha çok karayolu ve havayolu ile gerçekleştirilmektedir. Kazakistan'da konuşlandırılmış bulunan iki önemli tesis, Baykonur Uzay Merkezi ve Semipalatinsk Nükleer Silah Test Merkezi ülkenin siyasi ve ekonomik önemini artırmaktadır.

Ekonomisi 1980'li yıllarda istikrarlı bir büyüme göstermiştir. Ancak, bu büyüme dönemi 1989 yılından itibaren duraklama ve gerileme dönemine girmiştir. Net maddi üretimdeki gerileme 1990'da % 1.5, 1991'de % 11.6'dır. Bu gerilemenin başlıca nedenleri, ekonomik yapının yeniden inşası çalışmaları ve 1991'de yaşanan kuraklıktır.

Ticari bankaların faaliyetleri ve döviz işlemleri ile ilgili yasalar Nisan 1993'te yeniden düzenlenmiştir.

Kazakistan halen serbest piyasa ekonomisine geçişin sıkıntılarını yaşamaktadır. Ekonomik yeniden yapılandırma ve enflasyonun başlaması üzerine oluşan ortamla birlikte reel Gayrı Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) 1990 ila 1995 yılları arasında % 55'den fazla düşmüştür. İktisadi kalkınma 1996 yılından itibaren yeniden başlamıştır. 1992 yılından itibaren ekonomisi bir önceki yıla göre 1992 yılında %14, 1993'de %15.6, 1994'de %25.4, 1995'de % 8.9 küçülmüştür. 1996 yılında 18.4 Milyar Dolar olan GSYİH, 1999 yılında 15.7 Milyar Dolar olarak gerçekleşmiştir. Kazakistan Hükümeti, 1996-1998 programında, 1996 yılında ekonomideki küçülmenin durdurulmasını, 1997 yılından itibaren ise ekonomide büyümeyi hedeflemekteydi. Bu beklentileri doğrulayacak şekilde, Kazakistan'ın GSYİH'daki düşüş 1996 yılında durdurulmuş, 1997 yılında ise ekonomide az da olsa reel büyüme gerçekleşmiş ve Gayrı Safi Yurt İçi Hasıla 22 Milyar Dolar olarak gerçekleşmiştir. Ancak 1999 yılında yeniden düşüş göstermiştir.

Hükümet, bütçe gelirlerinin düşük gerçekleşmesi, bu ülke için hayati önem taşıyan petrol ve değerli madenlerin uluslararası piyasalarda fiyatlarının düşmesi ve özelleştirmenin yavaşlaması nedeniyle 1999 yılında bütçe harcamalarında kısıntıya gitmiştir. Bunun yanı sıra 1998 yılı tahıl hasadının düşük gerçekleşmesi ve büyük miktarda dış borç ödemesi nedeniyle 1999 yılı zor bir yıl olmuştur.

Sanayisinde her ikisi de ihracata yönelik iki sektör ağırlıklıdır; petrol ve yarı işlenmiş metal sektörleri. GSYİH içinde sanayinin payı, 1992 yılında % 31.2 gibi yüksek bir orandayken 1996 yılında % 21.3'e düşmüştür. Toplam istihdam içinde sanayinin payı da, benzer şekilde 1990 yılında % 32'den fazla iken, şu anda % 22'ye düşmüş bulunmaktadır.

Kayda değer miktarlarda kurşun, çinko, bakır, demir ve çelik üretimi yapılmaktadır. Üretimin büyük kısmı, her ikisi de Kuzey Kazakistan'da bulunan Karaganda Metalürji Kombinası ve Pavlodar Alüminyum Ergiticisi gibi fabrikalarda yapılmaktadır. Ülkede ekonomisi böyle iki veya üç büyük tesise bağlı yaklaşık 57 kent ve kasaba mevcuttur.

Çoğu büyük sanayi tesisi, şu anda yabancılar tarafından yönetilmektedir ve hisseleri de kısmen yabancılara aittir. Petrol üretimi, batı Kazakistan'da Hazar Denizi kıyısında gerçekleştirilmektedir.

Tarım hala en çok istihdam sağlayan ve üçüncü en büyük ihracatçı sektördür. Toplam istihdamın % 20 ila 25'i bu sektördedir. Başlıca mahsul geleneksel olarak buğdaydır. Ne var ki, değişken hasatlar ve yeterli araştırma ve planlamaya dayanmayan reformlar sektörde duraklama ve gerilemenin nedeni olmuştur. Tarımın GSYİH içindeki payı 1992 yılında % 28 iken, 1996 yılında % 12.8'e, 1999 yılında ise % 8.8'e düşmüştür. 1992 yılında rekor kıran tahıl hasadı, 1995 yılında otuz yıldır görülmemiş bir düzeye inmiştir. Çoğu geçiş ekonomisi gibi, komünist rejim sırasında ihmal edilen hizmet sektörü, bağımsızlıktan bu yana önemli ölçüde büyümüştür. Ticaret, emlak ve iletişim hizmetleri en hızlı gelişme kaydeden sektörler olmuştur. Yatırımlar GSYİH'nın % 19'u civarındadır. Bunun bir çeyreğinden fazlasını, yabancı firmaların petrol ve temel metal sektörlerinde yapmış oldukları yatırımlar oluşturmaktadır.

Kazakistan doğal kaynakları ve coğrafyası itibarı ile çok umut verici bir ülkedir. Hacim ve çeşit itibarıyla mineral ve hammadde yatakları ile gezegenimizin sayılı ülkelerinden biridir. Toprağı altında doksandokuz çeşit kimyasal element teşhis edilmiştir.

Ülkenin ham mineraller tabanı çok sayıda doğal gaz ve petrol yatağı ile ve çeşitli mineral kaynakları ile belirtilmektedir. Şu anda 1225 çeşit mineral ihtiva eden 493 yatak bilinmektedir. Uranyum, krom, kurşun ve çinko yataklarının zenginliği itibarı ile Kazakistan dünya ikincisi, mangan itibarı ile dünya üçüncüsü, bakır itibarı ile de beşincisidir. Kömür, demir ve altın rezervleri itibarı ile Kazakistan dünya sıralamasında ilk on ülke arasında, doğalgaz, petrol ve alüminyum rezervleri itibarı ile de sırası ile ilk on iki, ilk on üç ve ilk on yedi ülke arasında yer alır.

Kazakistan toprakları altında keşfedilmiş maddi zenginlik 2 trilyon ABD Dolarından fazla tutmaktadır. Bunlardan istihracı mümkün olanlar ise 1.1 trilyon ABD Doları tutmaktadır. Ülkenin mineral ve doğal kaynaklar kompleksinin istihraç edilmekte olan kısmı ülkenin endüstriyel üretiminin yüzde 57.6'sını oluşturmaktadır. Bunun mineral türlerine göre dağılımı ise şöyledir: petrol ve doğal gaz yüzde 20.2, ferro metaller yüzde 8.6 ve demir dışı metaller yüzde 11.6'dır.

Ülkenin mineral ve hammadde üretimi ihtiyacının çok üstündedir. Bu nedenle metalik bizmut, süngersi titanyum, kil ve rafine bakır, mangan ve konsantreleri üretiminin yüzde 90'ı, petrol, ve metalik kurşun ve çinko üretiminin yüzde 80'i ve doğalgaz, kömür, demir cevheri ve krom üretiminin de yüzde 50'den fazlası ihraç edilmektedir.

İşgücü piyasasının ayırt edici özelliği, kalkınmış ülkelerdeki emsallerine kıyasla çok daha az ücrete çalışan kalifiye bir işgücünün mevcudiyetidir.

Toplam nüfusun yüzde 47'si ekonomik bakımdan faaldir. Bunun yüzde 22'sini öğrenciler oluşturmaktadır. İşgücü faaliyet katsayısı erkekler için kadınlara kıyasla yüzde 9 fazladır.

1999 yılında, ulusal ekonomide 6.1 milyon kişi istihdam edilmiştir. Bunlardan 3.1 milyonu orta ve büyük ölçekli fabrikalarda çalışmışlardır. 296 bin kişi de küçük teşebbüslerde çalışmıştır. Buna ilaveten, 270 bine varan sayıda kimse çiftliklerde çalışırken, 2.3 milyon kişi de serbest çalışmıştır.

Büyük ve orta ölçekli teşebbüslerde çalışan işçi sayısı sürekli azalmaktadır. 1999 yılı boyunca 1.1 milyon kimse muhtelif nedenlerle işten ayrılmıştır. Çoğu işçi

ticari faaliyetler, ikram hizmetleri, sanayi, çiftçilik ve eğitim faaliyetlerinde çalışmaktadır.

Kazakistan Ulusal Bankası'nın döviz kurları üzerinden ABD Dolar'ının ağırlıklı ortalama karşılığı esas alınacak olursa, her türlü iktisadi faaliyette istihdam edilen işçilerin 1999 yılındaki ortalama aylık ücretleri yaklaşık 100-120 dolardır. Ortalama ücretler ekonomik faaliyet alanları arasında oldukça değişkenlik göstermektedir. Finansal hizmetler, madencilik ve hava ulaşımı sektörlerinde ödenen ücretler en yüksektir (ortalama 255 dolar/ay). Diğer yandan halk sağlığı hizmetleri, eğitim ve belediyelerde çalışanların ücretleri, sözgelimi sanayide ödenen ücretlerin yüzde 50 altındadır. Sanayi sektörünün kendi içinde de önemli sayılabilecek ücret farklılıkları söz konusudur. 1998 yılında sanayi çalışanı ortalama ücreti 181 dolardır. En yüksek ücretleri ise tütün sanayi işçileri (512 dolar), petrol ve doğalgaz sanayi işçileri (442 dolar) ve kok üretiminde, petrol rafinerilerinde ve nükleer atık temizleme işlerinde çalışanlar (337 dolar) almaktadır. Giyim eşyası üretimi, kırtasiyecilik ve bilgisayar üretimi, mobilya, tekstil, deri ve ayakkabı üretiminde çalışanların ücretleri ise 49 ile 87 dolar arasında değişmektedir.

Çizelge 4.24 :İşgücü (Bin/Kişi)

	1996	1997	1998	1999
Toplam Ekonomik Aktif Nüfus	7489.5	7440.1	7052.6	7064.2
Ekonomide İstihdam Edilen	6518.9	6472.3	6127.6	6109.0
İşsiz Sayısı	970.6	967.8	925	955.2
Kayıtlı İşsiz Sayısı	282.4	257.5	251.9	251.4
İş Arayanların Sayısı	561996	533608	537270	362409
16-29 yaş arası iş arayanlar	229162	190157	183009	107015
İstihdam edilenler	40581	34174	36357	23769

Kaynak : Dünya Bankası - Kazakistan

Çizelge 4.25 : Temel Eğitim Göstergeleri (Yıl Sonu İtibariyle)

	1996	1997	1998	1999
Gündüz okulları sayısı	8618	8238	8234	8290
Kayıtlı öğrenci sayısı (Bin/kişi)	3104.7	3106.9	3115.2	3117.8
Özel ortaokul sayısı	264	219	246	274
Kayıtlı öğrenci sayısı (Bin/kişi)	177.7	148.2	141.3	142.6
Yüksek eğitim kurumları Sayısı	111	133	144	163
Kayıtlı öğrenci sayısı (Bin/kişi)	280.8	293.5	318.8	365.4
Genel eğitim veren özel okullar	66	124	180	199
Kayıtlı öğrenci sayısı (Bin/kişi)	6.8	13.5	18.5	16.4
Özel eğitim veren devlet okulları	19	40	71	99
Kayıtlı öğrenci sayısı (Bin/kişi)	2.8	10.4	20.2	33
Özel üniversite sayısı	52	71	88	106
Kayıtlı öğrenci sayısı (Bin/kişi)	25	59.1	63.9	94.4

Kaynak : K.C. Yatırımcı Rehberi, 2000

Kazakistan zengin doğal kaynakları ve bunlar sayesinde sahip olduğu potansiyel gücü dolayısıyla, Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Belarus ile birlikte Bağımsız Devletler Topluluğunun ekonomik bakımdan en güçlü üyelerinden biridir. En önemli ürünler başta buğday olmak üzere tahıl ürünleri ve pamuktur.

Çizelge 4.26 : Tarım Sektörünün GSYİH'daki Payı

	GSYİH'DAKİ ORANI (%)
1990	34
1997	11.3
1998	8.4
1999	9.9

Kaynak : K.C. Yatırımcı Rehberi, 2000

Çizelge 4.27 : Başlıca Bitkisel Ürünler Üretimi (Bin Ton)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Buğday (milyon/ton)	11.586	9.052	6.490	7.678	12.38	6.4	14.26
Pamuk	200	208	223	183	198	161.6	249.4
Şeker Pancarı	843	433	371	341	128	224.9	293.9
Ayçiçeği	86	97	99	64	54.5	83.2	104.3

Kaynak : K.C. Yatırımcı Rehberi, 2000

Çizelge 4.28 : Tarım

	1995	1996	1997	1998	1999
Cari fiyatlarla Gayri Safi tarım üretimi (Toplam) (Milyar Tenge)	191.6	270.6	297	246.6	329.6
Artış (%)	75.6	95	99.2	81.1	128.9
Bitkisel tarım ürünleri	107.3	169	168.1	105.2	181.3
Hayvancılık	84.3	101.6	128.9	141.4	148.3
Ekim yapılan toprak (Bin hektar)	28679	25644.1	21843.7	18610.4	15285.3
Tahıl	18877.7	17187.6	15651.4	13526.7	11392.5
Yem bitkileri	8788.7	7526	5445.6	4294.1	3050.8
Sebze	76.1	79.8	87.1	96.5	96.1
Başlıca kalemler itibariyle tarım üretimi					
Et (Bin ton)	985	854.5	717.6	641.5	626.1
Süt (Bin ton)	4619.1	3627.1	3334.5	3394.3	3507.8
Yumurta (Milyon parça)	1840.8	1262.4	1265.8	1388.4	1516.6
Yün (Bin ton)	58.3	42.2	34.6	25.2	21.4
Koyun (Karakul) (Bin adet)	1145.2	1033.4	361.2	214.3	192.9
Tahıl (Bin ton)	9505	11237.3	12378	6395.5	14264.3
Ham pamuk (Bin ton)	223	182.8	197.8	161.6	249.4
Şeker pancarı (Bin ton)	371	340.7	127.9	224.9	293.9
Ayçiçeği (Bin ton)	98.7	64.3	54.5	83.2	104.3
Patates (Bin ton)	1720	1656.5	1472.2	1262.8	1694.7
Sebze (Bin ton)	780	778	880	1079	1287.1
Canlı hayvan mevcudu					
Sığır (Bin baş)	6859.9	5424.6	4307.1	3957.9	3936.6
Kümes hayvanları (Milyon baş)	32.7	20.8	16	16.9	17.2

Kaynak : K.C. İstatistik Ajansı

1999 yılı itibariyle sanayi üretiminde; imalat % 52.6, madencilik % 27.9 ve elektrik, gaz, su üretim ve dağıtım % 19.5'luk pay almıştır. Mülkiyet durumuna göre sanayi üretiminde ise; Özel mülkiyet % 81.9, devlet mülkiyeti % 5.8, diğer ülkeler ve onların yasal temsilcileri % 12.3 paya sahiptir. (K.C. istatistik ajansı)

Çizelge 4.29 : Madencilik Sektörüne Yapılan Yatırımların Ülkeler İtibariyle Dağılımı

ÜLKELER	DAGILIMI (%)
Amerika	35
İngiltere	16
Güney Kore	8
İsviçre	7
Endonezya	4
Rusya Federasyonu	2
Diğer Ülkeler	28

Kaynak : K.C. Yatırımcı Rehberi, 2000

Kazakistan'daki iletişim sektörü önemli oranda potansiyel büyüme imkanına sahip olup, yabancı yatırımı çekecek kapasiteye sahip olabilecek sektörlerin başında gelmektedir.

Kazakistan'ın ulaşım ve iletişim altyapısı; boru hatlarını, demiryollarını, hava yollarını, su ulaşım hatlarını, karayollarını, posta sistemlerini ve telekomünikasyon şebekelerini içerir. Son yıllarda ulaşım ve iletişim kompleksi Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın yüzde 9 ila 10'unun kaynağı olmuştur.

Kazakistan'da ulaşım ve iletişim sektörünün, ekonominin serbest piyasa ekonomisine transformasyonunun etkinliği üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Gerçekten de üretim artışı, birçok bakımdan bu sektörün gelişmişlik düzeyine büyük ölçüde bağlı kalmaktadır. Kazakistan'da nüfus yoğunluğunun düşüklüğü, doğal kaynakların ve iktisadi faaliyet merkezlerinin coğrafi dağılımı ve ülkenin diğer BDT ülkelerine uzaklığı bu sektörü belirleyici konuma getirmektedir.

Bugün Kazakistan'da, özellikle de ihracatını arttırabilmek için ulaşım ve iletişim sektörlerine büyük önem verilmektedir. Bu bakımdan uluslararası ulaşım için

gerekli yasal, örgütsel ve teknik koşulları yaratmak da önem kazanmaktadır. Kazakistan ile diğer ülkeler arasında 55 ikili ve çok taraflı uluslararası taşıma anlaşması imzalanmış bulunmaktadır. Son zamanlarda da karayolu ulaşımında 7, deniz ve iç su yolları ulaşımında 9 ve sivil havacılıkta da 8 konvansiyona iştirak edilmiştir.

Kazakistan'ın eski de olsa oldukça gelişmiş bir ulaşım şebekesi ve kalifiye ulaşım personeli mevcuttur. Ancak, bu sistem daha da fazla geliştirilmeye muhtaçtır. Yapılması gereken işler;

- a. Rasyonel, bağımsız, dünya ulaşım sistemine entegre olmuş ve ülkenin açık denizlere erişimini sağlayacak bir ulaşım şebekesinin yaratılması;
- b. Mevcut demiryolları, karayolları, suyolları, limanlar, havalimanları ve hava seyrüsefer komplekslerinin modernize edilmesi;
- c. Demiryolu ulaşımı için kendi fabrikalarını ve tamirhanelerini kurulması;
- ç. Modern iletişim araçları üreten bir endüstri kurulması,
- d. Modern bir telekomünikasyon sistemi kurulması ve
- e. Ulaşım ve iletişim kompleksi için kontrol sistemini ve yasal temeli geliştirilmesidir.

18.199 MW kurulu kapasitesi olan Kazakistan enerji üretim sektörü, kurulu kapasitesinin % 85'ini oluşturan 54 termal enerji santrali ile 5 hidroelektrik ve 1 adet nükleer enerji santraline sahiptir. Termal enerji santrallerinin %80'e yakın bölümü, ülkenin büyük rezervlere sahip bulunduğu kömür yakıtlıdır ve yüksek kapasiteli santraller kömür rezervlerinin yoğun bulunduğu kuzey-doğu bölgesinde sıklıkla kurulmuştur. Kazakistan'ın güney bölgelerindeki hidroelektrik enerji üretimine elverişli akarsu potansiyeli yeterince değerlendirilmemiştir. Günümüzde, ülkede mevcut kurulu üretim kapasitesine ve sonsuz denecek kadar bol bulunan yakıt kaynaklarına rağmen, Kazakistan'ın komşu ülkelerden enerji ithalatına bağımlılığının giderek arttığı görülmektedir.

Kazakistan'ın inşaat ve inşaat malzemeleri sektörü, ülke ekonomisinde geleneksel olarak önemli bir yer tutmuştur. Sektör, 01 Ocak 1999 tarihi itibarıyla, aralarında 193 kamu işletmesi ve 6875 özel şirketin de bulunduğu 7170'ye yakın teşekkülden oluşmaktadır.

İnşaat sektörü yabancı yatırımcılara cazip gelen bir sektördür. Yabancı şirketlerle kurulmuş 153 teşebbüs ortaklığının yanı sıra yüzde 100 yabancı sermayeli 102 şirket vardır. Sektördeki endüstri şirketlerinin çoğunun yönetimi yabancılara geçmiştir. Karaganda Çimento Fabrikası Malezya'nın "Central Asia Cement" şirketine transfer olurken, Simkentcement JSC şirketinin yönetiminin Fransız şirketlerine geçmesi gündemdedir.

İnşaat sanayiindeki teşebbüs ve örgütlerin hemen hepsi, Devlet özelleştirme programı uyarınca özelleştirilmiş bulunmaktadır.

Ülkenin genel ekonomik durumu kuşkusuz inşaat sektörünü de etkilemiştir. Bu etki, sektörün GSYİH içindeki 1990 yılında yüzde 12 olan payının 1997 yılında yüzde 4.2'ye düşmesinden de bellidir. Aynı zaman aralığında inşaat malzemeleri sektörünün payı da yüzde 5.6'dan yüzde 2.2'ye düşmüştür. Mamafih, sektöre yapılan yatırımların çokluğunun bu trendi tersine çevirmesi beklenmektedir.

Yabancı sermaye, sanayi sektörünün petrokimyasallar, metalürji ve madencilik gibi başlıca sektörleri yanı sıra Astana'daki inşaat projelerine de ilgi göstermiştir. Ne var ki inşaat malzemesi sektörüne yapılan yabancı yatırım, inşaat sektörüne yapılan ile kıyaslanamayacak kadar az olmuştur.

Kazakistan Milli Bankasının Nisan 1994'ten bu yana uyguladığı düzenlemelerle, ülkedeki banka sayısı 200'den, 1997 başı itibarıyla 100'e düşmüştür.

1997 Aralık ayı itibarıyla, ülkede kayıtlı 84 banka mevcut olup, bunlardan 6'sı devlet bankasıydı. Bu bankalar arasında 20 yabancı sermayeli banka da bulunmaktaydı. "Şu anda Kazakistan'da, Merkez Bankası dışında 53 banka faaliyet göstermektedir. Bu bankaların 22'sinde yabancı bankaların katılımı bulunmaktadır. 4 Türk bankasının da dahil olduğu 17 bankanın Kazakistan'da şubesi veya temsilciliği açılmıştır. Bankaların kendi aralarında birleşip güçlenerek zayıfların ortadan

kaldırma faaliyeti devam etmektedir. Şu anda bankaların toplam aktifleri 340.7 (2.4 milyar \$) milyon Tenge'yi bulmuştur. Bütün bankaların ödenmiş sermayeleri toplamı 71.5 milyar Tenge'ye (511 milyon \$) ulaşmıştır. Bu sermayenin % 26'sı yabancı sermayeli bankalara aittir." (Almatı Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği 1999 yılı Ülke Raporu Sayfa : 33)

Günümüzde Kazakistan'da bankacılık işlemlerinin uygulanmasında büyük zorluklarla karşılaşmaktadır.

Kazakistan'da 3 Ekim 1995 tarihli bir Sigortacılık Kanunu yürürlükte bulunmaktadır. Bu kanuna göre, yabancıların sigorta ve reasürans şirketlerinin % 50'ye varan oranlarda ortaklığına müsaade edilmektedir. Kazakistan'da halen 50-60 arası şirket faaliyet göstermekte olup, şirketlerin çoğunluğu yeterli sermayeye sahip değildir. Ayrıca, ülke genelinde sigortacılık sistemi henüz yaygın olarak yerleşmemiştir.

Şekil 4.6 : Kazakistan

BDT ülkeleri ile ticari-iktisadi işbirliği anlaşmaları bulunan Kazakistan, BDT ülkelerine 1996 yılında 2.472 Milyar Dolar tutarında ürün ihraç etmiştir. Kazakistan, aynı dönemde BDT ülkelerinden 2.964 Milyar Dolar tutarında mal ithalatı gerçekleştirmiştir. Rusya Federasyonu, Kazakistan'ın BDT içindeki en önemli ticaret

partneri durumundadır. Diğer önemli ticaret partnerleri Ukrayna, Estonya, Beyaz Rusya ve Kafkas ülkeleridir.

BDT dışındaki ülkeler, Kazakistan'ın 1996 yılında ithalatı 1.297 milyar dolar, ihracatı 2.758 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

BDT ülkeleri ve özellikle Rusya ile olan dış ticaret açığının Moskova tarafından finanse edildiği bir gerçektir. Bu açıdan ticarete karşılıklı ödenen fiyatların dünya fiyatları ile ilgisi bulunmamaktadır. Sistem değişikliğinden sonra, cumhuriyetler arası ticarete kullanılan öncelikli malların fiyatlarını süratle değiştirilerek döviz esasına göre ödeme talep edilmektedir. Bu nedenle denize kıyısı olmayan ve dolayısıyla yüksek geçiş ücretlerinin talep edilebileceği bir ticaret ortamından çekinen Kazakistan, yeni düzende BDT ülkeleri arasında bir çeşit serbest ticaret bölgesi kavramını devam ettirmek için uğraş vermektedir.

Diğer cumhuriyetlere başlıca ihracatı sanayi hammaddeleri ve sanayi ürünleridir. İhracatın önemli bir bölümünü enerji ürünleri oluşturmakla beraber, diğer cumhuriyetlerden doğalgaz ve elektrik ithal etmekte, kömür ve ham petrol ihraç etmektedir. Diğer ülkelere mineral, metal ürünleri ve kimya sanayi ürünleri ihraç etmekte, makina, ulaşım araçları ve teçhizatı, tekstil ürünleri, giyim eşyası ve gıda, tarım ürünleri ithal etmektedir.

Çizelge 4.30 : Dış Ticaret (Milyon \$)

	1996	1997	1998	1999
İhracat	6291.7	6768.5	5838.7	5933
İthalat	6626.7	7175.6	6588.8	5737
Denge	- 335	- 407.1	- 750.1	196

Kaynak : K.C. Yatırımcı Rehberi, 2000

Çizelge 4.31 : İhracatın Yapısı (Başlıca Ürünler İtibariyle) (Milyon \$)

	1998	Toplam içindeki Yüzdesi (%)	1999	Toplam içindeki Yüzdesi (%)
Petrol ve petrol ürünleri	2068.1	38.7	2287.8	40.9
Demir Çelik (Ferro metal)	771.4	14.4	885.6	15.8
Bakır ve bakır ürünleri	582.6	10.9	575.9	10.3
İnorganik kimyasallar	245.7	4.6	323.2	5.8
Hububat	295.5	5.5	313.6	5.6
Diğer	-	-	-	21.6
BDT Ülkeleri	2100.2	39.3	1461.4	26.1
Diğer Ülkeler	3238.7	60.7	4130.6	73.9

Kaynak : Kazakistan İstatistik Ajansı

Çizelge 4.32 :İthalatın Yapısı (Milyon Dolar)

	1998	Toplam içindeki Yüzdesi (%)	1999	Toplam içindeki Yüzdesi (%)
Petrol ve petrol ürünleri	617.5	14.6	341	9.3
Reaktörler, Makine	664.6	15.7	661.1	18
Elektrik ekipmanları	335.5	7.9	308.1	8.4
Taşıtlar	247.1	5.8	356.7	9.7
Demir çelik ürünleri	313.1	7.4	220.6	6
Diğer	-	-	-	48.6
BDT Ülkeleri	2001.5	47.2	1594.4	43.3
Diğer Ülkeler	2240.2	52.8	2088.4	56.7

Kaynak : Kazakistan İstatistik Ajansı

Çizelge 4.33 : Kazakistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Dış Ticareti Seyri (1000 \$)

	1996	1997	1998	1999	1999	2000
IHRACAT	164.043	210.577	214.306	96.595	59.089	57.760
ITHALAT	100.594	165.285	253.667	295.911	131.414	270.700

Kaynak : T.C. Dış Ticaret Müsteşarlığı

Çizelge 4.34 : Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatı (1999)

İhraç edilen malın cinsi	Değer(ABD Doları)
Canlı hayvanlar	231.081
Bitkisel ürünler	492.072
Hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar ve bunların parçalanmış ürünleri	3.949.450
Gıda sanayi müstahzarları	4.959.452
Mîneral maddeler	637.826
Kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri	12.292.867
Plastikler ve mamulleri	6.515.761
Deriler, köseleler, postlar, kürkler ve mamul eşya	221.629
Ağaç ve ahşap eşya	915.826
Odun veya diğer lifli selülozik maddelerin hamurları	5.117.699
Dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya	9.763.727
Ayakkabılar ve benzeri eşya	2.788.733
Taş, alçı, seramik mamuller, cam ve cam eşya	4.460.729
Kıymetli taş ve metal mamulleri	1.394
Adi metaller ve bunlardan mamul eşya	9.575.353
Makineler ve mekanik cihazlar	27.795.540
Nakil vasıtaları	2.583.688
Optik alet ve cihazlar	369.433
Muhtelif mamul eşya	3.915.895
Sanat eserleri, koleksiyon eşyası ve antikalar	7.436
TOPLAM	96.595.591

Kaynak : T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü

Çizelge 4.35 :Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatı (1999)

İthal Edilen Malın Cinsi	Değer(ABD Doları)
Canlı hayvanlar ve hayvansal ürünler	760.534
Bitkisel ürünler	3.496.503
Gıda sanayi müstahzarları	62.092
Mineral maddeler	174.554.305
Kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri	776.605
Plastikler ve mamulleri	28.900
Deriler, köseleler, postlar, kürkleri ve mamul eşya	651.714
Odun veya diğer lifli selülozik maddeler	46
Dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya	938.305
Seramik mamulleri; cam ve cam eşya	4.647
Adi metaller ve bunlardan mamul eşya	113.739.319
Makineler	741.926
Nakil vasıtaları	129.096
Optik alet	13.074
Muhtelif mamul eşya	12.874
Sanat eserleri, koleksiyon eşyası ve antikalar	1.062
TOPLAM	295.911.002

Kaynak : T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü

Çizelge 4.36 : Kazakistan'ın İhracat ve İthalat Yaptığı Ülkeler (1999)
(Milyon ABD Doları)

Ülkeler	İhracat	İthalat	Denge
BDT Ülkeleri	1461.4	1594.4	-133
Gümrük Birliği	1225.3	1419.4	-194.1
Rusya Federasyonu	1107.6	1350.6	-243
Kırgızistan	59.5	27.6	31.9
Beyaz Rusya	12.1	39	-26.9
Gümrük Birliği'ne Dahil Olmayan Ülkeler	236.1	175	66.1
Ukrayna	115.1	59.2	55.8
Özbekistan	66.4	86.7	-20.3
BDT Dışı Ülkeler	4130.8	2088.3	2042.5
Avrupa	1908.8	1152.4	756.4
Avrupa Birliği Ülkeleri	1283.4	931.9	351.5
İngiltere	189.1	232.9	-43.8
Almanya	332.5	287.6	44.9
İtalya	418.9	107.1	311.8
Hollanda	161.2	101.2	60
Finlandiya	38.4	46.6	-8.2
Fransa	28.4	56.6	-28.2
Avrupa Birliği'ne dahil olmayan Ülkeler	625.4	220.4	405
İsviçre	296.7	42.4	254.3
Estonya	109.6	1.4	108.2
Çek	7.9	27.9	-20
Polonya	76.3	63.3	13
Asya	875.1	458.9	416.2
Çin	473.1	81.4	391.7
Türkiye	36.2	112.2	-76
Kore Cumhuriyeti	35.8	48.8	-13
Japonya	23.4	119.1	-95.7
Amerika	1318	455.5	862.5
ABD	80.6	348.7	-268.1
Bermuda Adaları	780	-	780

Kaynak : K.C. İstatistik Ajansı

4.5. Türkmenistan Cumhuriyeti :

Orta Asya'da; Hazar Denizi, İran ve Kazakistan'ın çevrelediği alanda bulunmaktadır. Yüzölçümü 488.100 km², Hazar Denizi'ndeki sahil uzunluğu 1780 km'dir. İklim tropikale yakın çöl iklimi özelliklerini taşır. Haziran 2000 sayımına göre nüfusu 5.369.400'dür.³⁴ % 72 oranında Türkmen Türkçe'si, % 12 oranında Rusça, % 9 oranında Özbek Türkçe'si ve % 7 oranında diğer diller konuşulur, başkenti Aşkaabat'dır. 1999 tahminlerine göre GSMH 7.7 milyar dolardır. Tüketici fiyatlarındaki enflasyon oranı % 30, ihracat geliri 1,1 milyar dolar, ithalat gideri 1,25 milyar dolardır.³⁵

Çalışan nüfusun sektörel dağılımı; Tarım % 48,3, Sanayi % 12,5, İnşaat % 5,9, Ulaşım ve Haberleşme % 4,9, Ticaret ve Gıda % 6,3, Kamu Hizmetleri % 2,6, Sağlık ve Spor % 4,8, Eğitim, Kültür ve Sanat % 10,4, İlim ve İlim Hizmetleri % 0,3, Yönetim % 1,6, Diğer % 2,4 şeklindedir.

Etnik yapı; % 78 Türkmen, % 9 Özbek, % 7 Rus, % 2 Kazak, % 1 Tatar, % 3 Diğer (Azeri, Ermeni, Alman, Ukraynalı, Beyazrus, Letonyalı, Moldovalı, Gürcü, Lezgi, Fars, Kürt, Tacik, Rus Yahudisi, Karakalpak, Beluşi) şeklindedir.

Önemli Şehirleri; Aşkaabat, Mari (Merv), Türkmenbaşı (Krasnovotsk), Daşoğuz, Türkmenabat (Çarçöv), Balkanabat (Nebitdağ), Köhne Ürgenç, Atamurat (Kerki) Sınırlarının toplam uzunluğu: 3.736 km (İran: 992 km., Afganistan: 744 km., Özbekistan: 1.621 km., Kazakistan: 379 km.)'dir. Ayrıca ülkenin batısında Hazar Denizi'ne 1.786 km. kıyısı vardır. İklimi Suptropikal çöl iklimidir.

22 Ağustos 1991 yılında egemenliğine kavuşmuş, 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını elde etmiş ve Türkmenistan Anayasası 19 Mayıs 1992'de kabul edilmiştir.

³⁴ United Nations Development Program / Turkmenistan

³⁵ United Nations Development Program / Turkmenistan

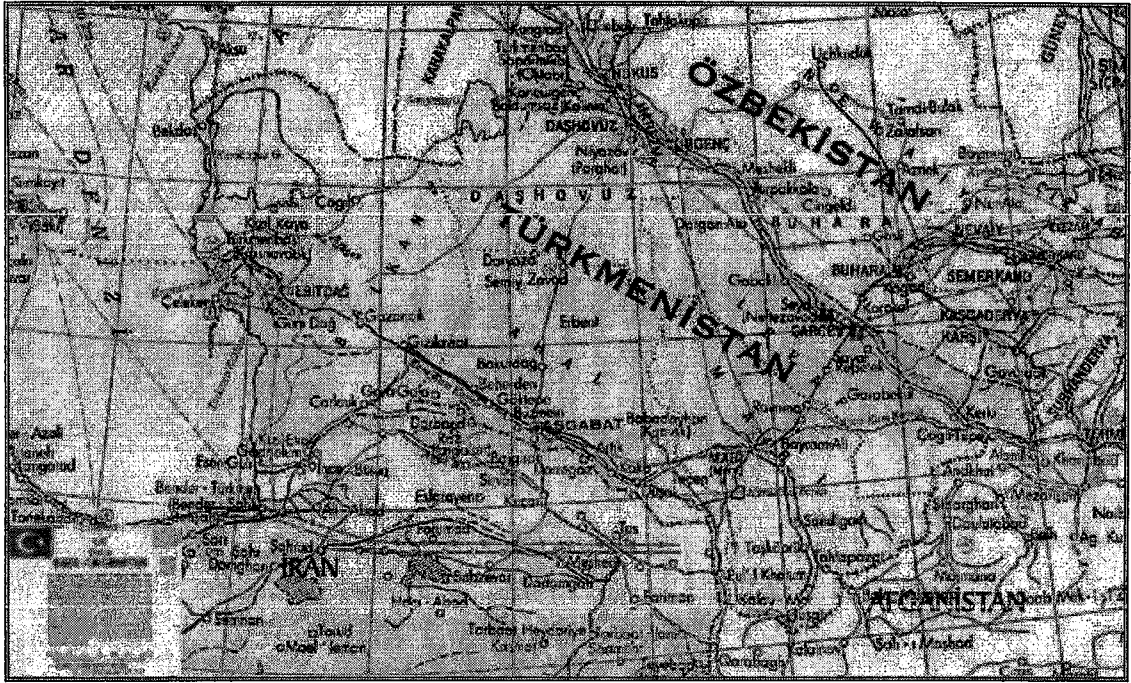
Üyesi bulunduğu önemli uluslararası kuruluşlar; CCC, BDT, EBRD, IMF, BM, AGIT, ECE, ESCAP, IBRD, ICAO, IDB, ILO, IMO, INTELSAT (Kullanıcı), IOC, ISO (Muhabir), ITU, OIC, OSCE, PFP, UNCTAD, UNESCO, UPU, WHO, WMO, WTO, NACC, UNCTAD, ECO, FAO'dur.

Tarım alanı 49.4 Milyon Hektar (40.7 Milyon Hektar Tarıma Elverişli (%70 susuz)) olup; ana ürünleri Pamuk, Meyan Kökü, İpek, Yün, Astragan Kürkü'dür. Madenlerden Doğalgaz, Petrol, Sülfür, Kaya Tuzu, Kömür, Potasyum mevcuttur.

Sanayi sektörleri; Petrokimya, Tekstil, Doğalgaz, Gübre, Pencere Camı'dır. Boru Hatları 250 km. (işlenmiş petrol), 4.400 km. (doğalgaz)'dir.

Devlet Başkanı Saparmurat Atayevîç Niyazov Türkmenbaşı olup, Türkmenistan başkanlık sistemi ile yönetilen, anayasasına göre, demokratik, laik bir hukuk devletidir. Tarafsızlık statüsü Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından onaylanmıştır. Halk Maslahatı milli iradenin en yüksek temsilcisi niteliğindedir. Ayrıca anayasa değişikliği, referandum, ülkenin ekonomik, sosyal ve politik gelişmesine yön verecek ana konularda tavsiyeleri tartışma ve karar alma yetkisine sahiptir. Ancak Halk Maslahatı yasama organı değildir. Türkmenistan'ın yasama organı Meclis'tir. Halk Maslahatı kararları Meclis tarafından yasalaştırılır. Meclis, Anayasanın hazırlanması ve değiştirilmesi, kanunların yasalaştırılması, parlamento ve başkanlık seçimlerinin tarihlerinin belirlenmesi, Başbakan Yardımcılarınca yürütülen faaliyetlerin onaylanması, bütçenin onaylanması hususlarında yetkilidir. Türkmenistan'da tek parti bulunmaktadır.

Türkmenistan, diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerine göre SSCB'nin dağılmasından en az etkilenen ülke olmuştur. 1992 ve 1993 yıllarında dünya fiyatlarıyla doğal gaz ihraç edilmesine başlanmasıyla, ülke ekonomisinde ve dış ticaret dengesinde önemli iyileşmeler gözlenmiştir. Bu olumlu gelişmeyle birlikte, 1993-1994 yıllarında Ukrayna'nın ve diğer BDT ülkelerinin gaz borçlarını ödeyememesi Türkmenistan ekonomisinde bir likidite krizi yaratmış, 1993-1995 yılları arasında milli gelir yüzde 30 azalmış ve ekonomiye yüzde 1700'lere varan bir hiperenflasyon ortamı hakim olmuştur.

Şekil 4.7 : Türkmenistan

1996 yılında dış ticaret ve döviz kuru rejiminde bazı reformlar başlatan Türkmen Hükümeti 1997'den itibaren enflasyonu denetim altına alabilmiştir. Ancak 1997'de hem tarımda kötü hasat alınması, hem de Mart 1997'den itibaren Rusya üzerinden BDT ülkelerine gaz verilmesinin durdurulması milli gelirin yüzde 17 oranında azalmasına yol açmıştır.

1997-1998 yıllarında Türkmen doğalgaz ihracatının Rusya tarafından engellenmesi ülke dış ticaret ve yatırım işlemlerinin finansmanını zorlaştırmış; pamuk rekoltesinde yaşanan istikrarsızlık da bunlara eklenince ülkenin mali imkanları olumsuz etkilenmiştir. Bu dönemde doğalgaz ihracatından döviz elde edilememesi ile başlayan döviz sıkıntısı, konvertasyon sorununa sebep olmuş, resmi kur ve piyasada uygulanan karaborsa kur arasındaki farkı giderek büyümeye başlamış ve 1999 yılının ikinci yarısında bu fark yüzde 200'lük oranlarla ifade edilir hale gelmiştir. Hükümetin ihracatı artırma politikalarına ağırlık vermesi sonucunda ülkede elde edilen hammaddelerin işlenip ihraç edilmesi öncelik kazanmıştır. Özellikle tekstil ve petrokimya sektöründe bu konu ile ilgili önemli adımlar atılmıştır.

Çizelge 4.37 : Ekonomik Göstergeler

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
GSYİH (cari fiyatlarla, milyar manat)	1.072	7.608	9.647	13.241	19.065	24.080
GSYİH (milyar ABD Doları) (b)	2,5	1,9	1,8	2,5	1,1	0,9
GSYİH (satın alma gücüne göre, milyar ABD Doları)	6,7	7,3	6,6	7,0	8,3	10,0
GSYİH % reel büyüme	8,2	-7,7	-25,9	5,0	16,0	8,0
Tüketici fiyat enflasyonu (%)	1.005,3	992,4	83,4	17,2	24,1	7,0
Cari denge (milyon ABD Doları)	24	2	-580	-935	851	170
Dış Borç (milyon ABD Doları)	402	751	1.771	2.266	2.500	2.500
Döviz Kuru (resmi kur: ABD Doları)	111	3.258	4.143	4.890	5.200(c)	5.200
Döviz Kuru (serbest piyasa: ABD Doları)	426	3.924	5.256	5.215	17.133	25.710

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report,
December 2000

Ukrayna'ya doğalgaz ihracatının yeniden başlaması ile; 1999 yılının Ocak-Ağustos döneminde gerçekleştirilen ihracat, bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 135 artış göstermiş, aynı dönemde ithalattaki artış ise yüzde 9.2'de kalmıştır. Bu olumlu gelişmeler sonucunda cari işlemler açığı 1999 yılında önemli ölçüde azalmıştır.

1999 yılının ilk 7 ayında petrol ve sanayi üretimleri yüzde 18 artmıştır. Ülke ekonomisinde yaşanan bu olumlu gelişmeler sonucu milli gelirinin yüzde 10 oranında arttığı tahmin edilmektedir

Topraklarının önemli bir kısmı çöl olan Türkmenistan'ın en önemli su kaynağı Amuderya Nehri'dir. Türkmenistan, Özbekistan sınırı boyunca uzanan Amuderya'dan Karakum Kanalı vasıtasıyla faydalanmaktadır. Sulamanın neredeyse %90'ı, bu kanaldan yapılmaktadır. Uzunluğu 1,100 km olan kanal, Türkmenistan tarımı için büyük önem taşımaktadır. Aşkabat şehrinin içme suyu bu kanaldan temin edilmekte, kanal vasıtasıyla 650 bin hektara yakın arazi sulanmaktadır. Ancak zaman içinde dolan kanalların ıslaha ihtiyacı vardır. Bununla birlikte artan tuzluluk oranı da ayrı bir problemidir.

Ülkede sulama yöntemleri etkin olmadığı ve modern makine, araç ve gereç kullanılmadığı için tarım alanında verimlilik düşüktür. Tarım üretiminin büyük bölümü "kolektif çalışma yerleri" anlamına gelen "kolhoz" ve "sovhoz"larda yapılmaktadır. Özel şahısların ellerindeki araziler genelde küçük olduğu için ekonomiye katkıları henüz istenilen noktada değildir. Toprağın, üretim araçlarının ve hayvanların kolhozun malı olduğu işletme tipinde, elde edilen gelirler, kolhoz üyeleri arasında emeğin niteliğine göre bölüştürülmektedir. Sovhozlar ise, devlet tarım işletmeleridir. Son yıllarda sovhoz ve kolhoz arazilerinin kiraya verilmesine başlanılmıştır.

Son yıllarda hükümet tarım sektöründeki reformlara öncelik tanımıştır. Çiftçilere uzun vadeli krediler sağlanmaktadır. Merkez Bankası 1998 yılında çiftçilere gerekli makine, teçhizatı satın alabilmeleri için yaklaşık 73 milyon ABD doları tutarında bir kredi açmıştır.

Türkmenistan'da üretilen başlıca tarım ürünleri; pamuk, arpa, buğday, mısır, çeltik, susam, kavun, karpuz, üzüm, meyan kökü ve doğal ipektir. Türkmenistan, Orta Asya'da Özbekistan'dan sonra ikinci önemli pamuk üreticisidir. Dünya sıralamasında ise ilk 10 ülke arasında bulunan bu ülkenin pamuk üretimi, toplam tarım sektörünün % 70'ini oluşturmakta ve ürünün % 20'si işlenmek üzere diğer Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerine ihraç edilmektedir. Ayrıca pamuk ihracından elde edilen gelir, toplam ihracat gelirinin % 20'sini oluşturmaktadır.

Üretim miktarları açısından bakıldığında pamuğu, tahıllar ve yem bitkileri izlemektedir. Tahıl ürünleri içinde en büyük pay, buğdaya aittir. Pamuk ve buğdayda devlet tarafından yüksek üretim hedeflerinin planlanması, bu ürünleri işleyen sanayi kollarının daha da gelişebileceğini göstermektedir.

Hükümetin tahıl üretiminde uyguladığı “kendi kendine yeterlilik” politikası neticesinde 1993 -1998 yılları arasında tahıl üretimine tahsis edilen toprak yüzölçümü 259 bin hektardan, 650 bin hektara çıkmış ve üretim yüzde 150 artış göstermiştir. Yüksek destekleme fiyatları ve iyi hava koşulları, kendi kendine yeterlilik hedeflerinin tutturulamadığı dört yılı müteakip, 1998 ve 1999 yıllarında büyük tahıl hasadının elde edilmesi sonucunu vermiştir. 1999 tahıl hasadının tohum kalitesini düşüren sarı kurt zararlısından etkilenmiş olması, 2000 yılı hasadının oldukça düşük olmasına yol açmıştır.

Gıda üretimi yurtiçi talebi karşılayacak düzeyde olmadığından; tahıl ihtiyacının 2/3'ü, sütün ise % 50'si ithalat yoluyla karşılanmaktadır. Tarımda üretim düşüşünün en önemli sebebi SSCB döneminden kalan metotların henüz uygulamadan tamamen kaldırılmaması ve özelleştirmenin henüz tamamlanamamış olmasıdır. Buradaki bir başka önemli nokta da, Rusya'dan sağlanan yakıt ve tarımsal makine miktarının eski düzeyin altında kalmasıdır.

Gıda sanayii üretimi içinde et ve mamulleri, un ve mamulleri, süt ve mamulleri üretimleri ilk sıraları almaktadır. Türkmenistan'da gıda sanayii işletmeleri sayısı 1980'den itibaren önemli ölçüde artış göstermiştir. Bunun başlıca nedeni iç piyasada düşük olan gıda sanayii ürünleri talebinin artışı ve ihtiyacın yurt içinden karşılanmasının istenmesidir. Bu durum, özel teşebbüs için gıda sanayiinin önemli bir yatırım alanı olduğuna işaret etmektedir.

Sınırlı ölçüde gerçekleştirilen seracılıkta, üretim teknolojisi yeterince gelişmemiştir. Örtü altı sebzeçiliğini geliştirecek sera imalatı, kurulması ve donanımı önemli bir faaliyet ve yatırım alanı olarak görülmektedir.

Çizelge 4.38 : Yıllar İtibariyle Temel Tarım Ürünleri Üretim Miktarı (Bin Ton)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
PAMUK	1.294,4	435,5	635,2	704,9	1.303,9	1031,0
BUGDAY	878,7	453,1	706,9	1.229,4	1.510,3	1705,3
MEYVE	36,2	23,9	29,9	34,4	42,5	61,3
SEBZE	376,4	310	241,2	294,6	299,5	346,5
ET	110,5	111,2	110,5	129,3	132,7	288,0
SÜT	727,3	754,8	755,4	765,6	875,8	989,4
YÜN	19	18	17,9	18,9	19,8	24,3
YUMURTA (MİLYON ADET)	270	273,1	277,1	277,2	312,6	375,6

Kaynak: Türkmenistan İstatistik ve Milli Tahmin Enstitüsü

Diğer ürünler arasında, tıbbi bitkiler önem taşımaktadır. Örneğin; meyan kökünden ilaç üretiminde yararlanmak ve bu konuda işbirliği yapmak mümkün görülmektedir. Buna ek olarak, Türk Özel Sektör firmaları, Türkmenistan tarımında belli zararlı türlerinde gelişmiş olan biyolojik mücadele uygulamalarıyla ilgili olarak, materyal ve donanım temini konularını işbirliği alanları olarak değerlendirebilirler.

Türkmenistan'da hayvan yetiştiriciliğinin gelişmesini destekleyici, gelişmiş bir sanayinin mevcut olmaması ve karma yem açığının büyük boyutlara ulaşması, hayvancılık sektörünü olumsuz yönde etkilemekte, bu alanda kapsamlı yatırımlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Türkmenistan'da hayvancılık açısından bakıldığında, koyun ve sığır yetiştiriciliğinin özel bir önemi bulunduğu gözlenmektedir. Ancak genellikle kültür ırklarından oldukları halde sığırların bakım ve besleme noksanlıkları yüzünden hem devlet çiftliklerinde hem de halk elinde düşük verimli oldukları görülmektedir.

Çizelge 4.39 : Belli Başlı Hayvan Sayısı (Bin Baş)

	1995	1996	1997	1998	1999
Sığır	1.181	1.199	959	950	88
Domuz	128	82	65	55	48
Koyun	6.100	6.150	5.400	5.500	5.650
Keçi	403	424	375	370	375
At	18	17	17	16	16

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Profile, 2000

Ülkede kesime giden hayvanların, karkas ağırlıkları düşüktür. Bu durum, et veriminin düşüklüğünü açıklamaktadır. Elde mevcut hayvan materyali ile, kesif yeme dayalı koyun ve sığır besiciliğinin geliştirilmesi potansiyeli mevcuttur. Tavuk yetiştiriciliğinde etlik piliç üretiminin geliştirilmesi ve ebeveyn düzeyinde yumurta üretimi üzerinde durulmalıdır.

Türkmenistan tarım ve tarıma dayalı sanayii ürünlerinde, ithalatçı bir ülkedir. Halen dış alımların büyük bir bölümü, başta Rusya Federasyonu olmak üzere BDT ülkelerinden yapılmaktadır. Ancak BDT dışı ülkelere yapılan dış alımların giderek artması beklenmektedir. Türkiye bu ülkeye turuncu meyveleri, tüketim alışkanlığı yaratılabilirse baklagiller, unlu mamuller, kuru meyveler, meyve-sebze konserveleri, margarin, sigara gibi çok çeşitli ürünleri satma potansiyeline ve deneyimine sahiptir.

Sanayi sektörü büyük ölçüde enerji hammaddeleri, diğer doğal kaynaklar ve pamuğa dayalıdır. Ülkede sayıları hızlı bir şekilde artan tekstil fabrikalarının üretimi, toplam sanayi üretiminin üçte birini oluşturmaktadır. Son yıllarda; kimyasal gübre, sülfirik asit, amonyak, deterjan ve diğer kimya tesisleriyle birlikte petrol işleme ve elektrik üretimine yönelik büyük kapasiteli yatırımların sayısında artış kaydedilmiştir. Çarçöv'de süperfosfat fabrikası, Karaboğaz Göl bölgesinde mirabilite, Guardak'ta sülfür, Çeleken yarımadasında iyot ve bromin fabrikaları vardır. Petrol ve doğalgaz üretimi sanayi için büyük bir potansiyeldir. Ancak, ülkede sanayi, eski rejimin niteliğinden dolayı, tüketici ihtiyaçlarından çok ağır sanayiye önem verilerek yönlendirilmiş ve kuruluş aşamasında lokal talep yerine merkezi

planlama esas alınmıştır. Bu nedenle ülkede birbirini bütünleyen bir mekanizma yeni yeni oluşmaktadır.

Bitki örtüsü bakımından fakir olan Türkmenistan, madenler yönüyle oldukça zengindir. Madencilik ve enerji sektörü, sahip olduğu zengin mineral kaynaklar nedeni ile sınai üretimde önemli bir yer tutmaktadır. Ülkenin işletilebilen başlıca doğal kaynakları; doğalgaz, sodyum sülfat, krom (Karaboğaz Lagunu), sülfür, kurşun, galyum (Gaurdak Bölgesi), bentonit (Ogıanlı Bölgesi), brom, iyot (Çeleken, Nebitdağ) ve petroldür.

Ayrıca, önemli miktarda sodyum ve potasyum çıkartılarak, kimya sanayiinde kullanılmaktadır. Tuz üretimi madencilik faaliyetleri arasında önemli bir yer tutmakta ve üretimin büyük kısmı kimya sanayiinde kullanılmaktadır. Ülkede son yıllarda altın ve platin rezervlerine de rastlanmıştır.

Türkmenistan, SSCB'nin en büyük sodyum sülfat üreticisi olmasına rağmen, zamanla bu rezervler tükenmiş ve sodyum sülfat tesislerinin faaliyetleri durdurulmuştur.

Türkiye ile Türkmenistan arasında imzalanan "Ekonomik ve Ticari İşbirliği Anlaşması" uyarınca petrol, maden ve enerji kaynaklarının aranması, çıkarılması ve işletilmesi konularında mutabakata varılmıştır.

SSCB'nin dağılmasından sonra ulaşım ve haberleşmenin ne kadar önemli bir ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle kara ve denizyolu bağlantısının önemi anlaşılmıştır. Karayolu için İran ve Gürcistan üzerinden geçen hatlar, denizyolu için ise Karadeniz limanları ve Rusya'daki nehir yollarıyla Hazar bağlantısının işlerlik kazanmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.

Türkmenistan'da Akdeniz ve Baltık Denizi limanları arasındaki nehir - deniz bağlantıları için açılmış Hazar Denizi Türkmenbaşı (Krasnovodsk) Limanı Orta Asya'da bulunan en önemli limanlardan biridir. Bakü ve Türkmenbaşı arasında düzenli feribot seferleri bulunmaktadır. 12 saat süren bu feribot seferleri ile en çok Türk ve Rus TIR'ları geçiş yapmaktadır. İran ve Rusya'nın Hazar Denizi'ndeki ticari hareketten daha fazla pay alabilmek için başlattıkları liman geliştirme çalışmaları da

devam etmektedir. Nehir taşımacılığı sayesinde Afganistan'ın Herat şehrine ulaşılabilir.

Türkmenistan'da yollar modern olmamakla birlikte, çoğunluğunu Türk firmalarının gerçekleştirdiği rehabilitasyon çalışmaları sonucu 1996 yılında Türkmenistan karayollarının % 81'i onarılmıştır. 1996 yılı içinde yolcu taşımacılığı için kurulan firmalar, Türkiye'dekine benzer bir yapılanma içine girmişlerdir. Ülkede toplam 24.000 km karayolu ve 2.187 km de demiryolu vardır. 2000 yılı itibariyle bir dizi altyapı projesinin inşaatına başlanmıştır. Bunlar arasında başkent Aşkabat'tan Daşoğuz'a uzanan ve 2006 yılında tamamlanması öngörülen bir demiryolu ve yine başkent Aşkabat'tan Hazar Denizi, Mary ve Daşoğuz'a uzanan otoyollara ilişkin projeler mevcuttur.

1996 yılında ülkeyi İran'a bağlayan demiryolu hizmete girmiştir. Ayrıca, Türkmenbaşı'ndaki (eski Krasnovodsk) bir deniz limanının ıslahı ve Aşkabat hava limanının genişletilmesine ilişkin çalışmalar sürdürülmektedir. Aşkabat, Daşoğuz ve Mary'deki ulaşım sistemlerinin geliştirilmesine yönelik 34 milyon ABD dolarlık bir Dünya Bankası projesi halen uygulama aşamasındadır.

Ülkede karayolları açısından önemli bir veri olan motorlu araç sayısına ilişkin güvenilir bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte, her 100 kişi başına 4-5 motorlu araç düştüğü tahmin edilmektedir.

Telekomünikasyon sistemi az gelişmiştir ve bu sektöre fazla yatırım yapılmamaktadır. 1998 yılında 1000 kişi başına 82.2 ana hat vardı. Hükümet'in 2000-2010 yılları arasında uygulayacağı ekonomik politikaların bir parçası olarak, bu sektör için iddialı kalkınma planları yapılmaktadır. Mayıs 2000 sonunda Hükümet'in özel Internet hizmeti sunucularının lisanslarını feshetmesi kamu kurumu Turkmentelecom'a bir tekel statüsü kazandırmıştır. Ülkede internet erişimi olan kişi sayısı oldukça azdır.

Türkmenistan gerek elektrik üretimi, gerek diğer enerji kaynakları, özellikle doğalgaz açısından zengin bir ülkedir. Ülke ekonomisinin temel taşı pamuğun yanı sıra doğalgaz ve petrol oluşturmaktadır.

Başta Rusya Federasyonu olmak üzere, SSCB’de bulunan doğalgaz rezervleri, toplam dünya doğalgaz rezervlerinin yaklaşık % 40’ını oluşturmaktadır. Bu ülkelerdeki toplam doğalgaz rezervlerinin yaklaşık % 85’i de Rusya Federasyonu’nda bulunmaktadır. Orta Asya Cumhuriyetleri arasında en büyük doğalgaz rezervlerine ve yıllık üretim kapasitesine sahip olan ülke Türkmenistan’dır. Türkmenistan’daki doğalgaz rezervleri, bölgedeki toplam rezervlerin % 5’ini oluşturmakta olup, tespit edilen toplam doğalgaz rezervleri yaklaşık 2,86-4,4 trilyon m³ civarındadır. Ancak bağımsızlıktan sonra üretim, ihracat imkanlarının da daralmasıyla yarı yarıya azalmıştır. Üretilen doğalgazın % 84’ü ihraç edilmektedir.

Bağımsızlıktan bu yana gaz üretimi 100 milyar m³’lerden, 15 milyar m³’e gerileyen Türkmenistan, 1999 yılında 22,9 milyar m³ gaz üretmeyi başarmıştır.

Doğalgazın ihracatı için Rusya üzerinden geçen boru hattı kullanılmaktadır. Ayrıca, 1997 yılında açılmış olan 200 km’lik, İran ile bağlantı sağlayan sınırlı kapasitedeki bir boru hattı da mevcuttur. Halihazırda Afganistan üzerinden Pakistan ve Hindistan’a gaz naklini sağlayacak bir boru hattı projesinin geliştirilmesi konusunda çalışmalar sürdürülmektedir.

Türkmenistan’ın gaz sektörüne ilişkin asıl büyük projesini, Hazar Denizi’nin altından geçerek Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Türkiye’ye ulaşması planlanan, yılda 30 milyar m³ kapasiteli, yaklaşık 3 milyar ABD dolarlık maliyeti olan, Trans-Hazar petrol boru hattı projesi oluşturmaktadır. Projenin müteahhitliğini, General Electric Capital ve Bechtel’in Trans -Hazar Boru Hattı projesinin yapımını üstlenen ortak firmaları PSG üstlenmiştir. PSG 2001 yılında Royal Dutch Shell’i de projeye dahil etmiş ve tarafların % 50 oranında ortaklık payına sahip olduğu yeni bir konsorsiyum oluşturulmuştur.

Aralık 1998’de Türkmenistan ve Ukrayna, Ukrayna’ya yıllık 20 milyar m³ Türkmen doğalgaz ihracatı için anlaşmıştır. Yıllık 720 milyon dolar ihracat geliri sağlayacak bu anlaşma, Nisan 1999 yılında Ukrayna’nın ilk doğalgaz sevkiyatlarının parasını ödememesi sonucu aksamış, Türkmenistan sevkiyatı durdurmuştur. 1999 yılı Aralık ayında ise Türkmenistan ve Rusya 20 milyar m³ Türkmen doğalgazın Rusya’ya ihracı konusunda anlaşmıştır. 19 Şubat 2000’de Gazprom yönetimi

Türkmenistan'dan alacağı doğalgaz miktarını 50 milyar m³'e çıkarmak için Türkmenistan'la prensip anlaşmasına varmıştır.

Ülke bulunan petrol rezervlerinin 1.1 milyar ton (1.7 milyar varil) olduğu tahmin edilmektedir. Bugün yıllık üretim ortalama 5 milyon ton düzeyindedir. Ham petrol, yıllık kapasitesi 5.5 milyon ton olan Türkmenbaşı rafinerisinde işlem görmektedir. 1999 yılı ham petrol üretimi 7,4 milyon tona ulaşmıştır.

Çizelge 4.40 : Enerji Üretimi ve İhracatı

	1995	1996	1997	1998	1999
Gaz (milyar m³):					
Üretim	32,26	35,18	17,32	13,26	22,90
Eski SSCB'ye ihracat	22,56	24,33	6,52	0,0	8,7
İran'a İhracat	0,0	0,0	0,0	1,8	1,8
Yerel Tüketim	9,70	10,85	10,80	11,48	12,4
Petrol Üretimi					
Milyon ton	4,4	4,1	5,4	6,6	7,4
Varil/gün	88.233	83.273	108.434	132.530	148.594
Elektrik (m. kws)					
Üretim	10,500	9,905	10,076	9,200	7,840
İhracat	1.003	1.488	1.467	1.248	veri yok

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Profile, 2000

Ülkedeki elektrik üretimi, 4 santralden (Mary Gres, Türkmenbaşı, Nebitdağ ve Büzmein) elde edilmektedir. İki termik, iki hidroelektrik santral bulunmaktadır. Yıllık üretim 12 milyar kw/h civarında gerçekleşmekte, üretimin % 40'ı Kazakistan ve Afganistan'a ihraç edilmektedir.

Mayıs 1998'de Türkmenistan 220 ve 400 kw'lık iki yeni güç yayını hattı yapacağını açıklamıştır. Bu hat Belek'ten Kum Dağ, Madau ve Kızıl-Etrek'e İran sınırı boyunca genişleyecektir. Bu hattan İran'a yılda 3,5 milyar kw saate kadar elektrik enerjisi verilecektir. Türkmenistan ayrıca, İran ile Temmuz 1999'da bir anlaşma yaparak, Türkmenistan elektriğini İran elektrik şebekesi üzerinden Türkiye'ye verme konusunda anlaşmışlardır. Ayrıca, Türkmenistan ile Pakistan Şubat 1999'da bir anlaşma yaparak, Afganistan üzerinden Türkmen elektriğini Pakistan'a verecek olan bir Güç yayını hattının yapılmasını planlamaktadırlar.

Haziran 2000'in başındaki verilere göre, toplam değeri 3.6 milyar ABD doları civarında olan 118 inşaat projesi uygulama aşamasındadır. 22 ülkeden 70'den fazla şirketin üstlenicisi olduğu bu projelerin yüzde 60'ı Türk, Alman, İtalyan ve İran şirketlerince yürütülmektedir.

Ülkede yapımı süren pek çok inşaat, hükümetin dış borçla veya Döviz Rezervi Fonu aracılığıyla finanse etmekte olduğu prestij projeleridir.

Konut mevcudu, diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi yetersiz kalmasına rağmen, konut yapımı için fazla bütçe ayıramamaktadır.

Türkmenistan'da bankacılık faaliyetleri; Merkez Bankası Kanunu, Bankalar ve Bankacılık İşlemleri Kanunu, Döviz Rejimi Kanunu ve Milli Para Birimi Kanunu ile düzenlenmektedir.

Merkez Bankası dahil 14 bankadan beşi tamamen, üçü de kısmen devlete aittir. Ayrıca iki yabancı banka ve tüm bankalara oranla nispeten küçük dört adet özel banka bulunmaktadır.

Bankalar için Ocak 2000'den itibaren 1 milyon dolar alt sermaye limiti konulmuştur.

Banka kurma ve dış operasyonlar için lisans veren merci Merkez Bankası'dır. Ayrıca, bankaların mevzuat kapsamında hareket etmelerini denetleyen ve döviz kurunu belirleyen de Merkez Bankası'dır. Merkez Bankası öncelikli sektörlerde kullanılacak krediler için faiz oranları belirleme yetkisine de sahiptir.

Devlet, Dış Ekonomik İlişkiler Bankası olan Vnesheconombank, yabancı yatırımcılara, işadamlarına ve yerli ihracatçılara hizmet veren bankadır. İhracat-ithalat ve yatırım işlemlerinin tamamına yakını bu banka üzerinden yapılmaktadır. 1997 yılı itibarıyla Vnesheconombank'ın ödenmiş sermayesi 843.7 milyon dolardır.

İkinci büyük devlet bankası olan ve ülkedeki toplam mevduatın % 95'ine sahip olan Sberbank , hükümetin ödeme amirliği olarak hizmet vermektedir.

Yine aynı tarihte, ülke sınırları içinde yabancı para tedavülünü durduran ve ulusal para birimi “Manat” ile alım-satımı zorunlu kılan bir kararla, Manat’ın tek yasal ödeme aracı olacağı açıklanmıştır.

Türkmen doğalgazı Avrupa’ya, Rusya Federasyonu aracılığıyla, müşterek taşıma dağıtım boru hattına verilmek suretiyle ihraç edilmektedir.

Türkmenistan dış ticaretinin büyük bölümü Türkmenistan-Rusya Federasyonu arasında kliring yolu ile yürütülmektedir. Ancak Minsk toplantılarında çerçevelenen görüş doğrultusunda, eski Sovyet ülkeleri arasındaki Ruble ile ödemeyi sağlayacak ortak kliring bankası kurulması düşüncesi gerçekleştirilememiştir.

Ülkede batılı anlamda bir kredi sistemi yerleşmemiştir. Sermaye piyasası yoktur ve özelleştirme işlemleri yavaş yürümektedir.

Kambiyo sistemi tamamen Merkez Bankası’nın kontrolündedir. Merkez Bankası ayrıca, bankaların denetiminde ülkemizdeki Hazine Müsteşarlığı’nın rolüne benzer bir görev üstlenmiştir.

İthalat yapmak isteyen Türkmen firmaları, Türkmenistan Devlet Bankası’ndan izin istihsal etmiş ticari bankalara müracaat etmekte, bu bankalar ilgili müracaatı Devlet Bankası kanalıyla Bakanlığa intikal ettirmekte ve lisans temini halinde akreditif açabilmektedir.

Çizelge 4.41 : Yıllara Göre İthalat ve İhracatı (Milyon ABD Doları)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İhracat	850	2.693	2.176	1.880	1.692	751	593	1.043	2.260
İthalat	400	1.593	1.690	1.472	1.313	1.227	980	1.182	1.584
Denge	450	1.100	486	408	379	- 476	- 387	- 139	676
Hacim	1.250	4.286	3.866	3.352	3.005	1.978	1.573	2.225	3.844

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Profile, 2000

Türkmenistan, genel üretim ve tüketim karakteristiği itibariyle diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinden pek farklı olmayan bir ülkedir. Ülkede, halen varolan 70

yıllık geleneksel ürün yelpazesinin üretim açısından fazlaca değiştiğini söylemek zordur. Gerek üretim, gerekse ithalatta temel amaç, ana tüketim malları açısından pazarı çeşitlendirmek olarak gözükmektedir.

Geçmişte ana kaynakları doğalgaz, petrol ve pamuk olan bir ülkede, kısa sayılacak bir bağımsız geçmişin, bütün ihtiyaçları üretir hale gelmesi tabiatıyla mümkün olamayacaktır. Devlet, pazardaki ürünü çeşitlendirmekten çok, mevcut kaynakları çalışır hale getirip buğday, patates, sebze ve et gibi ürünlerde kendine yetecek bir üretim seviyesine ulaşmak ve ulaştırma, tekstil ve otel (lüks otel gibi) turizm alanına yönelik yatırımları planlamaktadır.

Ülkenin hedefi en azından yukarıda sayılan kalemlerde dışarıdan ithalat ihtiyacı duymayacak hale gelmektir. Türkmenistan Hükümeti, vatandaşlarına doğalgaz, su ve elektriği ücretsiz olarak vermektedir. Ayrıca BDT ülkelerinin tümünde olduğu gibi, pazarda çok farklı iki standart mevcuttur. Devlet et, süt, tereyağı, ekmek, şeker ve votkayı karneyle çok büyük ölçüde sübvansede etmektedir. Aynı ürünlerin serbest pazar fiyatı, yaklaşık on beş kat daha pahalıdır.

Serbest pazarda satılan giyim ve ev eşyaları türünden mallar, daha çok Uzakdoğu kökenli olup düşük kalitelidir. Gıda, giyim ve ev eşyalarından ithal mal olanlar, pazarda bir hafta ortaya çıkıp diğer hafta tükenmektedirler. Ekonomide oturmuş bir dağıtım kanalının bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Bir seferlik “x” ülkesinden bulunan bir mal satıldığında, ithalatçı uygun bulduğu bir diğer ülkeye kolaylıkla yönelebilmektedir.

Özel mağazalarda da çok fazla çeşit ve kalitenin bulunduğu söylenemez. Bu dükkanlar, daha çok şekerleme, içki, giyecek gibi her şeyi bir arada bulundurma ve satma isteği içindedirler. İthal tüketim mallarının tartışmalı kalitelerine rağmen, pazar fiyatları uluslararası pazar fiyatlarından daha ucuz değildir.

Devlet birkaç kalem dışında, tüketim malları üretimine yönelmiş değildir. Bir nihai malın üretimindeki ara girdiler de düşünüldüğünde, Türkmenistan’da ürün çeşitlendirilmesi açısından nüfusla oranlı sonsuz bir talebin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Önümüzdeki dönemde devletin üretim yelpazesini genişleterek tüketim malları ihtiyaçlarında önemli bir yüzdeyi karşılaması söz konusu değildir. Esasen

özelleştirme ve serbest piyasa ekonomisine geçişte ekonomideki rolünü en azından küçültmeye çalışan bir devletin böyle bir arzusu da beklenmeyecektir.

Yukarıda ifade edildiği üzere büyük bir tüketim malları üretimi talebi bulunmaktadır. Söz konusu talep, Türkmenistan'ın komşu olduğu ülkeler için de geçerlidir ve önemli bir ihracat potansiyeline işaret etmektedir.

Türkmenistan'ın başlıca ihraç ürünleri arasında; gaz, ham ve rafine edilmiş petrol, pamuk ipliği, tekstil, elektrik enerjisi, halı ve halı ürünleri (el yapımı halı) ve pamuk yağı yer almaktadır.

Başlıca ithal ürünleri ise; makine ve ekipman, gıda ürünleri, canlı hayvan ve hayvansal ürünler, alkollü ve alkolsüz içecekler, tütün ve tütün mamulleri, sanayi için kimyasal ürünler, ağaç ve mamulleri, deri, kürk ve kağıttır.

Çizelge 4.42 : 1999 Yılı Verilerine Göre Başlıca İhraç ve İthal Ürünlerinin Toplam İthalat ve İhracat İçindeki Payı

Başlıca İhraç Ürünleri	%	Başlıca İthal Ürünleri	%
Gaz	33	Makine&Ekipman	60
Ham&Rafine Edilmiş Petrol	30	Gıda Üretimi	15
Pamuk İpliği	18		
Tekstil	8		

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report, September 2000

Çizelge 4.43 : İhracat ve İthalat Yaptığı Başlıca Ülkeler

İhracat Yaptığı Başlıca Ülkeler (1999)	%	İthalat Yaptığı Başlıca Ülkeler (1999)	%
Ukrayna	27	Türkiye	17
İran	14	Ukrayna	12
Türkiye	11	Rusya	11
İtalya	9	Birleşik Arap Emirlikleri	8
İsviçre	5	Fransa	6
Rusya Federasyonu	4		

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report, September 2000

Ocak-Şubat 2000 döneminde Türkmenistan'ın ihracatı 358 milyon ABD doları gerçekleşirken, dünyanın 31 ülkesine ihracat yapılmıştır. İhracat yapılan ülkelerin başında %16 ile İtalya gelirken, bunu %12 ile İran, %9 ile Türkiye ve %6 ile Rusya Federasyonu izlemektedir.

Aynı dönemde 55 ülkeden 186,1 milyon ABD dolarlık ithalat yapılırken Türkiye % 19'luk oranla birinci sırada yer almıştır. Daha sonra; Ukrayna % 16, Birleşik Arap Emirlikleri % 12, Rusya % 11, İran % 8 ve Fransa % 16'lık oranlarla ilk sıralarda yer almıştır.

5. HAZAR DENİZİ'NİN HUKUKİ STATÜSÜ

5.1. Genel Bakış :

Hazar, Rusya Federasyonu, Kazakistan, Türkmenistan, İran ve Azerbaycan tarafından çevrili, herhangi bir açık denize çıkışı olmayan, dünyanın en büyük gölüdür. Büyüklüğünden dolayı da deniz olarak anılmaktadır.

Hazar Denizi son yıllarda bölgesel güçlerin, uluslararası aktörlerin politikalarının buluştuğu bir yer haline gelmiştir. Hazar Denizi'nin Basra Körfezi ve Sibirya'daki rezervlerden sonra en büyük petrol ve gaz rezervlerine sahip olduğu tahmin edilmektedir.

1991'e kadar iki devletin kıyısının bulunduğu denizde Sovyetler Birliği'nin etkin bir role sahiptir. Hazar petrolü İran için Basra Körfezi rezervleri ile karşılaştırıldığında ve coğrafi koşullar ve bölgesel güç dağılımı nedeni ile çok önemli olmadığından, Sovyet donanması ve petrol tesisleriyle Hazar Denizi Sovyet kontrolü altındadır.

SSCB'nin dağılmasına kadar iki (SSCB-İran) dağılmasından sonra, yeni bağımsızlığını kazanan üç (Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan) devletle birlikte beş devletin kıyısı bulunan Hazar denizinin bu devletler tarafından (deniz, göl veya kendine özgü su kütlesi olarak tanımlanmasına göre) nasıl bölüştürüleceği konusunda, anlaşamamaları Hazar Denizi'nin hukuki statüsü sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu sorun ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda, burada bulunan petrol ve doğal gaz kaynaklarının arama ve işletme sorunları başta olmak üzere bu denizdeki seyrüsefer imkanlarının kullanılması, denizde bulunan canlı varlıklardan verimli bir şekilde yararlanma, çevre kirlenmesinin önlenmesi, Hava Sahasının kullanılması ve Hazar'ın güvenliği konularını da kapsamaktadır.

Şekil 5.1 : Göl Yaklaşımı

Şekil 5.2 : Deniz Yaklaşımı

Hazar Denzinde Güvenliğin Sağlanması Sorunu, Hazar Denizi'nin barış ve iyi komşuluk bölgesi olması, Hazar Denzinde Askeri aktivitelerin, silah denemelerinin, gövde gösterilerinin yapılmaması ve deniz sınırlarının korunmasında gerekli olan miktardan fazla askeri güçlerin bulundurulmaması anlamına gelmektedir Ayrıca bu husus Hazar Denizi'ne sınırı olan ülkelerin eşit askeri güçlere sahip olmamasından dolayı gündeme gelmemektedir. Bu şartlar yerine gelmez ise, Hazar Denizi'nde eşit haklara dayalı işbirliğinden bahsedilemez.

Hazar Denizi'nin hukuki statüsü hakkında üç görüş ortaya çıkmıştır:

a. Hazar Denizi bir göldür. Bu itibarla göl yatağı ve su alanları sahil olan devletler arasında eşit olarak bölünmeli ve her sektör ait olduğu devletin mutlak hükümleraltında olmalıdır.

b. Hazar Denizi 1982 Birleşmiş Devletler Deniz Hukuku Anlaşmasına uygun olarak değerlendirilmeli, sahildar devletlerden her birinin kara suları, kıta sahanlıkları, balıkçılık bölgeleri tespit edilmeli, geri kalan sular açık deniz olarak kabul edilmeli ve bunların tarifleri yapılmalıdır.

c. Hazar Denizi kendine özgü jeolojik şartlarda meydana gelmiş geniş bir su havzası özelliğindedir. Özelliklerinin farklılığı sebebiyle mevcut uluslararası hukuk normlarına ve pratiklerine göre bir düzenlemeye tabi tutulmaması nedeniyle Hazar Denizi, ne "göl" ne de "deniz" olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple kıyısı olan devletler arasında uygun ve yeni bir mekanizmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer bir ifade ile kıyı devletlerin kendi sektörlerinde kalan bölgeler dahil, bütün balıkçılık alanları, deniz yatakları ve deniz taşımacılığı şartları üzerinde ortak kullanma esası kabul edilmelidir.

Hazar'ın, deniz, göl veya kendine özgü jeolojik yapısı olduğuna göre kabul görmesi durumunda hukuki açıdan önemli farklılıklar meydana gelmektedir.

Hazar Denizi'ni çevreleyen ülkeler Hazar'ın hukuki statüsünü, dünya pazarlarına gaz ve petrol satışı için, azami üretim, bunu sağlayacak ulaşım ve altyapı imkanlarının geliştirilmesi amaçlarına yönelik olarak şekillendirmek istemektedirler. Rusya Federasyonu için ilave hedefler ise, bölgedeki enerji kaynaklarının azami kontrolü, ülkeler üzerinde nüfuz oluşturulmasıdır. Ortaya konulan görüşlerden, üçüncü görüş daha ziyade Rusya ve İran için uygundur. Bu iki devletin kendi sektörlerinde doğal kaynaklar olmaması dolayısıyla diğer devletlere ait sektörlerdeki enerji kaynaklarından yararlanmaları bakımından böyle bir düzen onların lehinedir.

Hazar'ın statüsünü belirleme çabaları yüzyıllar öncesine gider. 19. yy. başında iki Rus-İran savaşının ardından bu ülkeler arasında iki barış antlaşması imzalanmıştır. (1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları.) Türkmençay Antlaşması'na göre, Rusya ve İran arasındaki kara sınırı Hazar Denizi'nde sona erer ve böylece Hazar o zaman sınır tespitine maruz kalmıştır. Yenen ve yenilen arasında yapılan bu antlaşmalar diğer önemli maddelerin yanında İran'ın Hazar da donanma bulundurma hakkını kaldırmıştır.

1921 yılında Bolşevikler resmen bu antlaşmaları iptal etmiştir. SSCB ve İran arasında yapılan ve SSCB'nin dağılmasından sonra Hazar'a sahilдар diğer ülkeleri de bağlaması gereken 26 Şubat 1921 tarihli Dostluk Anlaşması ve 1940 Anlaşması, ticaret, seyir, balıkçılık gibi o dönemin sorunlarını çözmeye çalışmasına rağmen, deniz yatağının ve kaynaklarının kullanımı, ekolojik rejim, hava sahasının kullanımı, ülkeler arasında sınırların tespiti ve egemenlik gibi konularda hukuki statüyü belirlememiştir. Aslında, Hazar Denizi'nin hukuki statüsü sorunundan genellikle kastedilen bu deniz üzerindeki egemenlik konusu ve onun paylaşılmasıdır.

Rusya Fedrasyonu'nun Hazar'ı denize kapalı bir su havzası veya göl olarak görmek istemesindeki temel amaç Hazar'ı önce Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin etki alanının dışına çıkarmak ve daha sonra da sonucun belirlenmesinde 1921 ve 1940 Andlaşmalarını tek başvuru kaynağı olmasını sağlamaktır.³⁶

1926 tarihinde sınır nehirlerinin ve denizlerinin karşılıklı kullanılmasına yönelik bir anlaşma imzalanmıştır.

27 Ağustos 1935'te yapılan Anlaşma da Hazar üzerinde seyrüsefer özgürlüğünü tekrarlamıştır ve 10 millik balıkçılık bölgesi kurmuştur. Ancak resmi bir sınır çizimi olmamıştır.

25 Mart 1940 tarihli Anlaşma seyrüsefer özgürlüğünü ve 1935 Anlaşmasının balıkçılık haklarını tekrarlamıştır. 1935 ve 1940 Anlaşmaları, Hazar'ın "bir Sovyet ve İran denizi (1935) ve "İran ve Sovyetler Birliği'ne ait" olduğunu (1940) belirten belgeleri içermektedir. Ayrıca, İran-SSCB ilişkilerini düzenlemek amacıyla yapılan 1921 anlaşması Hazar üzerinde bölgesel veya ülkesel bir egemenlik öngörmemiş İran'a bazı hakların verilmesini düzenlemiştir. 1940 anlaşması ise, Hazar'da bir dizi kabotaj ve seyir serbestisi niteliğinde aktivitelerin yapılabilmesi imkan sağlamıştır. Taraflara kıyıdan itibaren 10 millik balıkçılık alanı verilmesine rağmen bu bir egemenlik olarak kabul edilmemiş ve ülkelerin egemenlik haklarına değinilmemiştir. Ayrıca, 1921 ve 1940 anlaşmaları ile Hazar denizi, sahilдар olmayan ülkelerin gemilerine yasaklanmıştır.

³⁶ YONGA, Namık Kemal. *Kapalı Deniz Hukuku*, 1996

1935 ve 1949 yılında SSCB ve İran'ın resmi kurumlarının kıyı bölgelerindeki deniz yatağı kaynaklarının kendilerine ait olduğuna ilişkin beyanları olmuştur.

1950'lerin başında Sovyet yetkilileri göl statüsünde bulunan Hazar Denizi'ni sektörlere ayırmışlardır. Hazar Denizi'nin Sovyetler Birliği'ne ait kısmı Astrahan-Hasan Kulu bölgelerini birleştiren hattın kuzeyinde kalan alandır. Bu hattın güneyinde kalan saha ise İran'ın siyasi etkisi altındadır.

Bahse konu sözleşmelerin bir bütün olarak incelenmesi neticesinde elde edilen sonuçlar şu şekildedir³⁷:

- a. Hazar Denizi Sovyet ve İran denizidir.
- b. Sadece Sovyet ve İran ticaret gemileri Hazar Denizi'nde seyir yapabilirler ve gemilerin mürettebatları bu devletlerin vatandaşlarından oluşulacaktır.
- c. Mevcut Sovyet ve İran antlaşmaları gereğince Hazar Denizi'nde balıkçılığı Sovyet ve İran vatandaşları yapabilir. Sahilden itibaren 10 millik bölgede sadece sahildar devlet balıkçılık yapabilir.
- ç. Balıkçılık dışındaki diğer endüstrilerde Sovyet ve İran vatandaşları kendi sularında yapabilirler.
- d. Söz konusu Sovyet ve İran sözleşmelerinde savaş gemilerinin seyri, uçakların uçuşu hakkında yönergelerde söz edilmediği için İran savaş gemileri denizin Sovyet tarafında (bölümünde) seyir etme hakkına sahiptirler, uçakların uçuşu ise Sovyet yasama organlarının izni ile yapılacaktır. Aynı kurallar Sovyet savaş gemileri ve uçakları için de denizin İran bölümünde geçerlidir.
- e. Karasuları tüzüğü Hazar Denizini ve sınır göllerini kapsamaz.

Tarafların 15 Eylül 1962 tarihli nota teatisi gereğince, İran topraklarında ve Hazar Denizinde Yabancı devletlerin füze atış üssü ve deniz üssünün kurulmasına izin verilmeyeceği belirtilmiştir.

³⁷ Hasanov, Üzeyir a.g.e.

1970 yılında Sovyetler Birliğine ait kısmı Rusya, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan tarafından bölüşülmüştür. Bu bölüşüm, uluslararası pratikte geçerli esaslar göz önünde tutularak, denizin ortasından çekilen hat ile adı geçen ülkelerinin sınırlarının birleştiği noktalardan uzatılan hatların içinde kalan alanların, denize kıyısı olan devletlerin kullanımına bırakılması şeklindedir. Böyle bir bölüşümde belirleyici faktör, Moskova'nın telkin ve tercihleri olmuştur. Cumhuriyetlere verilen sektörlerdeki petrol geliştirme çalışmaları bu "devlet birimlerinin arazisinde bulunan ve onlarla tanımlanan" kurumlar tarafından yürütülmekteydi. Bu durum, açıkça "iç idari sınırların" tanınması anlamına gelmekteydi³⁸.

Deniz üzerindeki, bu egemenlik ve paylaşımın yapılabilmesi için, bu su kütlelerinin uluslararası normlara³⁹ göre tanımlanması ve rejiminin belirlenmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında ilk olarak, Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilişkin önem arzeden üç uluslararası belge bulunmaktadır. Bu anlaşmalarda sınırlar tespit edilmediği gibi, deniz yatağındaki enerji kaynakları, hava sahası ve ortak kullanıma yönelik hükümler de yer almamıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine Hazar Denizi'nde bulunan deniz unsurları 1992 yılında yeni ülkeler arasında paylaşılmıştır. Rusya tarafından fazla önemsenmeyen bu paylaşım esnasında önemli cephane depoları ile deniz üsleri (Shevchenko ve Krasnovodsk) Azerbaycan'da kalmış, 18 adet muharip gemi ile 62 adet yardımcı gemi yeni ülkelere verilmiştir.

1992-1993 arasında kalan dönemde, kıyı devletlerin temsilcileri Astarhan ve Tahran'da bir araya gelerek Hazar Denizi'nde sınırların çizilmesi, bölgesel kalkınma, balıkçılık hakları ve çevre sorunları gibi konularda görüş teatisinde bulunmuşlardır. Bu toplantıda Kazakistan'ın 1970 yılında Sovyetler Birliği tarafından tespit edilerek uygulamaya konulmuş sınırları esas alan bölüşümün kabulüne dair önerisi Rusya hariç diğer devletler tarafından benimsenmiştir.

³⁸ *Caspian Crossroads Magazine, Cilt 1 (3), 1995, s.4 (Briçe M.Claget).*

³⁹ *Uluslararası sorunların çözümünde dikkate alınacak öğeler, tüm devletler için bağlayıcı olan Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'nün 38 maddesinde belirtildiği gibi, sırasıyla, taraflar arasındaki sözleşmeler, uluslararası teamül hukuku, hukukun medeni uluslarca tanınmış genel ilkeleri, diğer adli kararlar ve yetkin yazarların öğretileridir. (Stratejik Analiz, Cilt 12, Sayı 13, Mayıs 2001, s.64).*

Rusya, ilk defa 1993'de Astrahan'da (Rusya), Rusya ve Azerbaycan Savunma Bakanlarının bulundukları toplantıda Hazar'da kıta sahanlığının 12 deniz mili olarak Azerbaycan tarafından kabul edilmesini istemiştir.

Rusya, 5 Ekim 1994 yılında Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliğine bir mektup göndererek Hazar Denizi'nin hukuki rejimine ilişkin görüşlerini belirtmiştir.⁴⁰ Hazar Denizi'nin hukuki rejimine ilişkin Rusya Federasyonu pozisyonunu açıkladığı mektupta;

a. Hazar Denizi'nin okyanuslarla denizlerle doğal bir bağlantısı olmadığını, bu nedenle "land locked" (denize kıyısı olmayan) su sayılacağını dolayısıyla Hazar Denizi'ne Uluslar arası Deniz Hukuku ve özellikle karasularına münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığına ilişkin kuralların uygulanamayacağını,

b. Rusya Federasyonu Hazar Denizi'nin statüsünün halen 1921 ve 1940 tarihli Sovyet-İran Andlaşmalarında öngörülen rejimini koruduğunu, bu rejimin de denize kıyısı olan devletlerin bayrağını taşıyan gemilerin serbest ulaşımdan yararlanmasını öngördüğü,

c. Rusya Federasyonu ayrıca mektubunda denizin eko-sisteminin korunmasına büyük önem verdiklerini bu nedenle, Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilişkin anlaşmaların değişen koşullar da gözönünde bulundurularak güncelleştirilmesi gerektiği, bunun da ancak tüm Hazar Denizi devletleri arasında yeni anlaşmalar yapılması ile mümkün olabileceği,

ç. Hazar Denizi'nde yer alan yaşayan kaynakların korunması ve bunlardan yararlanma konusunda bir sözleşme taslağı hazırladıklarını ve tüm Hazar Denizi devletlerinin değerlendirmesine sunduklarını mektupta bildiren Rusya Federasyonu, sözkonusu anlaşmanın henüz Hazar Denizi devletlerince imzalanmadığını,

⁴⁰ United Nations, General Assembly, A/49/475 sayılı 5 October 1994 tarihli yazısı, English, Original:Russian

d. Rusya Federasyonu Hazar Denizi'ne ilişkin tamamlanmasını istedikleri anlaşmalara ilgisiz kalınmasının bu konuda yeni bir rejim düzenlenmesini engelleme olarak yorumlanacağını ve aynı zamanda bazı Hazar Denizi devletlerinin uluslararası hukukun kural ve ilkelerini gözönüne almadan bir takım tek taraflı işlemlere girişerek tek taraflı avantajlar elde etmeye çalışmasının diğer Hazar Denizi devletlerinin zararına olduğunu,

e. Hazar Denizi'nde yapılan tek taraflı işlemlerin yasal olmayıp, Rusya Federasyonu tarafından da tanınmayacağını,

f. Hukuki düzeni korumak ve tek taraflı işlemlerin sonuçlarının üstesinden gelmek amacıyla Rusya Federasyonu'nun uygun bulduğu zamanda gerekli gördüğü önlemleri alma hakkını saklı tuttuğunu bildirmektedir.

Rusya Federasyonunun söz konusu mektubunda özetle; Hazar Denizi'nin okyanuslarla, denizlerle doğal bir bağlantısı olmadığı, denize kapalı su olduğu uluslararası Deniz Hukuku ve özellikle kara suları, münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığına ilişkin kuralların uygulanamayacağını, tek taraflı işlemlerin yasal olmadığını, kendilerince tanınmayacağını ve hukuki düzeni korumak için uygun bulduğu zamanda gerekli gördüğü önlemleri alabileceğini ifade etmiştir. Birçok devletlerin bu konudaki hassasiyetini de bilerek Hazar Denizi'nin kaynaklarının korunması ve bölgesel çevre sorununa da yer vermiş olması ilgi çekicidir.

Kasım 1994'de kıyı devletlerin, mevcut itirazlarını göz önünde tutarak Hazar Denizi'nde sınırların çizilmesi, balıkçılık hakları, deniz taşımacılığı ve diğer konuları incelemek üzere bir Hazar İşbirliği Komitesi teşkil edilmiştir.

Daha sonra 1995 dönemin Rusya Federasyonu Dışişleri Bakan Yardımcısı Albert ÇERNİŞEV Hazar Denizi'ndeki kıta sahanlığının 20 deniz mili olmasını önermiş ve son olarak da RF Dışişleri Bakanı Yevgeni PRİMAKOV bunun 45 deniz miline çıkartılmasını teklif etmiştir. Bu tekliflerin hiç biri Azerbaycan ve Kazakistan tarafından kabul görmemiştir.⁴¹ Azerbaycan'ın Rusya'ya bu konuda gösterdiği aktif

⁴¹ "Uluslararası Sözleşme ve Anlaşmalar", Azerbaycan Siyasi Üniversitesi (2000)

direniş, Karabağ savaşının her merhalesinde Rus'ların Ermenilere sağladıkları destekte kuvvetle yansımaktadır.

Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki petrol rezervinin büyük bölümü kıyıdan 45 deniz milinden daha açıkta ve kıyıdan 184 km'ye kadar uzaklıktaki petrol yataklarında bulunmaktadır.⁴²

Farklı rakamlara rastlanmakla beraber Hazar petrolünün % 80'i Hazar Denizi'nin Azerbaycan ve Kazakistan'a ait olan sektörlerinde bulunmaktadır. Eski Sovyet teknolojisinin 120 metre derinlikten daha derindeki petrolü çıkartmaya imkân vermemesi nedeniyle daha derindeki rezervler olduğu gibi kalmıştır. Nitekim Azerbaycan'da imzalanan petrol şirketlerinin ilgilendiği yataklar Hazar Denizi'nin 150-350 metre derinliğinde bulunmaktadır.

Şubat 1995'te Azerbaycan hariç diğer komşu devletler kara sularını 20 deniz mili olarak kabul etmişlerdir.⁴³

Hazar'ın hukuki statüsünü belirleyecek nitelikte ilk ciddi çalışma 1995 yılında İran'da yapılan ve Hazar'ın petrol rezervlerini ele alan konferans olmuştur.⁴⁴ Bu konferans, bir mutabakata ulaşılmamakla birlikte ülkelerin görüşlerinin ortaya çıkması bakımından önemlidir. İran, Hazar'daki petrol ve gaz rezervlerinin çıkarılması ve taşınması için görüşmeye hazır olduğunu ilan etmiş, Hazar'ın politik ve ekonomik problemlerinin çözümü için sahilدار ülkeler tarafından bir organizasyon oluşturulmasını önermiştir.

1995 yılının sonlarında Azerbaycan Hazarın çözümü için "Sınır Gölü" önerisini ortaya koymuştur.

Bir yıl sonra, Hazar Denizi'nin statüsü konusunda bir mutabakata varmak amacıyla, Hazar Denizi'nde kıyısı olan 5 ülkeden 4'ü arasında 12 Kasım 1996 tarihinde bir anlaşma imzalanmıştır. Azerbaycan dışında diğer 4 devletin imzaladığı anlaşma, her devlete 45 millik bir ekonomik bölge vermektedir. Anlaşmaya imza

⁴² Hasanov, Üzeyir a.g.e..

⁴³ "Uluslararası Sözleşme ve Anlaşmalar", Azerbaycan Siyasi Üniversitesi (2000)

⁴⁴ DABİRİ Muhammad Rizo, Stenogra Phic Report from the International Conference "The Legal Status of the Caspian Sea", Almaty, Kazakistan, 15-16 Mayıs 1995,

atan taraflar, 45 milden sonraki bölgede yer alan kaynakları "Ortak Mülkiyet" konusu olarak kabul etmektedir.⁴⁵

1996 yılında; İran, Rusya Federasyonu ve Türkmenistan tarafından imzalanan deklarasyonla, Hazar'ın tüm sahil dar ülkelerle ait olduğu, enerji kaynaklarının tüm ülkelerin rızası ile eşit ve adil olarak kullanılması gerektiği ilan edilmiştir. Bu, İran'ın da diğ er ülkeler kadar petrolün kullanımında hakkı ve veto yetkisi olduğu anlamına gelmektedir.

1998 yılında, önce Rusya ve Azerbaycan, daha sonra Rusya ve Kazakistan kıyılarının milli sektörler e bölünmesi konusunda mutabakat sağladıklarını açıklamış lar, İran ve Türkmenistan ise, buna tepki göstermiş lerdir.

Temmuz 1998'de Rusya ve Kazakistan, Hazar'da bölgesel sınırlar uygulanmasını kabul eden bir anlaş ma imzalamış lardır. Bu anlaş manın imzalanmasından bir kaç gün sonra, Türkmenistan ve İran bir ortak bildiri yayınlayarak anlaş mayı reddedip, beş kıyı ülkenin, oy birliği ile karar vermesi gerektiğini belirtmiş lerdir.⁴⁶

RF Devlet Başkanı Boris YELTSİN ile Kazakistan Cumhurbaşkanı Nur Sultan NAZARBAYEV arasında Hazar Denizi'nin silahsızlandırılması imkanları görüş ülmüş ve Hazar'da bulunan Rus donanması gün geçtikçe azaltılmış tır. Ancak, Hazar petrollerinin iş letilmesi durumunun açıklık kazanmasından sonra RF, Hazar Donanması ile ilgili fikrinden vazgeçmiş ve burada bulunan unsurlarını tahliye etmeye başlamış tır.

Bu kapsamda, Aralık 2000 ayında 77 nci Deniz Piyade Tugayı'nın kuruluş u tamamlanmış, gemi kadrosu "SERNA" sınıfı Amfibi araç lar, 4 adet G üdümlü Mermili Bot ve Sahil Güvenlik Botları ile takviye edilmiştir. Bölgedeki muharip gemilerin "MOSKIT" tipi füzelerle donatılacağı bildirilmektedir.

RF deniz unsurlarının Hazar denizindeki görevleri; operasyonel deniz rejimini, deniz yollarını, balıkçılık ve sanayi bölgelerini korumaktır. Ancak, RK-25 tipi

⁴⁵ Ancak, Azerbaycan'ın petrol zenginlikleri 45 milin ötesinde yer aldığından, bu ülkenin temsilcisi anlaş mayı imzalamamış tır.

⁴⁶ "Uluslararası Sözleş me ve Anlaş malar", Azerbaycan Siyasi Üniversitesi (2000)

Güdümlü Mermili (G/M) botlardan yapılan G/M atışları, botların sadece balıkçılık sahasının korunması amacına yönelik olmadığını göstermektedir.

Öte yandan, RF Deniz Kuvvetleri komutanı Oramiral Vladimir KUROYEDOV Ocak 2001 ayında Hazar Filosu'nu denetleyerek tüm gemilerin denize açılmalarını istemiş ve 77 nci Deniz Piyade Tugayı, 2 adet Suüstü Gemileri Filotillası, kıyı topçusu ve yardımcı gemiler Hazar Denizi'nin ortasındaki eğitim ve tatbikat bölgesine giderek faaliyet göstermişlerdir.

Rusya Federasyonu'nun, hazar petrollerine paralel olarak bölgeye olan ilgisinin artması ve Rus tezlerine zıt görüşlerin ileri sürülmesi nedeniyle Hazar Filosu'nun güçlenmesine büyük önem verdiği ve Hazar Filosu'nu güçlendirmeye devam edeceği, bu kapsamda; Hazar Filosu'nu Hazar petrollerinin taşınmasında ve Hazar Denizi'ndeki ekonomik alanlarda kendi çıkarlarına yönelik bir anlaşma yapılması konusunda komşuları üzerinde koz olarak kullanmak istediği değerlendirilmektedir.⁴⁷

Hazar Denizi'nin statüsüne ilişkin bugünkü sorunla ilgili uluslararası antlaşmaların analizine göre her iki tarafın, hem Rusya'nın hem Azerbaycan'ın, kendi argümanı için meşru temele sahip olduğu açıktır. Hazar Denizi'nin statüsünün belirsizliği sadece yapılacak yatırım harcamalarının Hazar Havzası zenginliklerinin başarı ile üretimi ve dünya pazarlarına ulaştırmasına değil değmeyeceği ile ilgili olmayıp, aynı zamanda bölgedeki istikrarın korunması ile ilgili bir çok soruyu da içermektedir.

15 Mayıs 2003 tarihinde Rusya Federasyonu, Azerbaycan ve Kazakistan kendi bölgelerindeki deniz dibinin paylaşılması konusunda yeni bir anlaşma imzalamışlardır. Buna göre % 17'lik pay Azerbaycan'a, % 19'luk pay Rusya Federasyonu'na ve % 27'lik pay da Kazakistan'a ait olacaktır.

Hazar Denizi'nin statüsünün basit ve açık bir tanım ve tarifile ortaya konulmasının bölgedeki tüm devletler tarafından memnuniyetle kabul edilmeyebileceğini görmek zor değildir.

⁴⁷ Rusya Federasyonu, *Vremya Gazetesi*, 10 Ocak 2001, "Cruis Füzeli Ganbot Politikası"

Hazar Denizi'nin statüsü hakkındaki problemler karar alma süreçlerinde nihai tartışmalı konular halinde netleştirilmiştir. Bunlardan;

a. Genel olanlar:

(1) Hazar Denizi ortak bir mülkiyet ve böylece bölgede payı bulunan tüm ülkelerin müşterek malı mıdır, yoksa kesin bir şekilde paylaşım yapılmaya uygun mudur; bir göl müdür veya bir deniz olarak açıklanabilir mi?

(2) Şayet Hazar bölünebilirse, uygulanacak sınır tanımlaması prensipleri nelerdir?

(3) Hangi esas hatların uygulanması ile sınır belirlemeleri başarılabılır?

b. Özel olanlar :

(1) Bakü'nün konumu ve oluşturduğu referans, aidiyetin ve Batı Hazar'daki Azerbaycan payını içeren yataklardaki toplam kontrol hakkı yasal mıdır?

(2) Hazar'dan çıkarılacak her petrol ürününde bölgedeki denizde ülkesi bulunan devletlerin hepsinin payı olduğuna dair Rusya tarafından ortaya konan ve İran tarafından da desteklenen görüş ne kadar geçerlidir? İlaveten, diğer ilgili odaklarca ortaya konulduğu şekilde ,tüm ilgili ülkelerin ilgi göstermesini gerektiren ekolojik ve çevresel faktörler ne kadar geçerlidir?

Hazar Denizi'ndeki petrolün burada kıyısı olan devletlerce paylaşılması durumunda, üretilecek Petrolün % 20'sinin konsorsiyumlarda yer almayan İran'a verilmesi gibi bir sonuç ortaya çıkacaktır.

Doğrudan ilgili olmasa da üretilen petrol ve doğalgazın açık denizlere kıyısı bulunmayan (Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan) ülkeler tarafından, açık denizlere nasıl nakledileceği konusu da bu sorunun bir parçasıdır.⁴⁸

⁴⁸ Henn-Juri Uibopuu, "The Caspian Sea: a Tangle of legal Problems", *The World Today*, Cilt 51 (6), 1995,s:119

Sorunun politik karakteri açıktır, asıl amaç batılı petrol şirketlerini Hazar petrollerinden mümkün olduğunca uzak tutmaktır. Diğer bir ifadeyle amaç batılı bu yeni devletlere olan etkisini azaltmaktır. Hazar'ın statüsü ile ilgili tartışmalar Azerbaycan'da yatırım yapan batılı petrol şirketlerini rahatsız etmektedir. Hazar Denizi'nin eski statüsünde (Sektörlere Bölünmüş Göl) olmasının konsorsiyumları meydana getiren şirketler için daha avantajlı olduğu değerlendirilmektedir.

Şekil 5.3 : Hazar Denizi'nin Sektörel Paylaşımı

5.2. Hazar Denizi'nin Tanımlanması (Göl veya Deniz) :

Taraftar ülkelerin görüşleri doğrultusunda Hazar'ın, deniz, göl veya kendine özgü jeolojik yapısı olduğuna göre kabul görmesi durumunda hukuki açıdan önemli farklılıklar meydana gelmektedir.

Hazar'ın deniz veya göl olarak tanımlanması, bu su havzasının tamamen ulusal sektörlere bölüneceği veya tamamen ortak kullanılacağı anlamına gelmemektedir. Ne önce, Hazar herhangi bir coğrafi tanıma kolay kolay uymayacak kadar karmaşık bir yapıya sahiptir, ikinci olarak da, coğrafyanın yanında dikkate alınması gereken başka faktörler göz ardı edilemez. Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin kapalı ve yarı kapalı denizlerle ilgili 122. maddesinin farklı şekillerde yorumlanması Hazar'la ilgili farklı sonuçlara götürür. Aynı özellikler Hazar'ın göl olup olmaması konusunda da belirsizlikler yaratır. Sonuç olarak, göl yada deniz olsun Hazar kendine özgü bir olgudur. Bu durum bir çıkmaz anlamına gelmemektedir. Zira uluslararası hukuk kurallarına sadık kalarak Hazar'a birkaç "ad" bulmak mümkündür. Aslında, Hazar'ın adı onun özelliklerini ortaya çıkarmamakta, tam tersine, Hazar'ın özellikleri bu su havzasının hukuki adını oluşturmaktadır.⁴⁹

Bugün, Hazar'ın ne olduğu konusunda kesin bir görüş bulunmamakla birlikte yaygın olarak üç önemli görüş bulunmaktadır. Bunlara göre Hazar,

a. Deniz olarak kabul edilirse sahildevletleri; Karasularını, 200 mile varan münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlıklarını ilan edebilecekler ve petrol ve/veya doğal gaz hattı kıta sahanlığı kullanılan devletten izin almak şartı ile çekilebilecektir.

b. Göl olarak kabul edilirse, eşit kullanım söz konusudur. Hazar'a kıyısı olan devletler göl yatağı ve su alanlarını eşit olarak paylaşarak sahip oldukları alanlarda her türlü hükümler hakkına sahip olacaklardır.⁵⁰

⁴⁹ David S.Saltzman and Saltzman & Evinch, P.C., "Overview of the Caspian", Azerbaijan Information Guide, 1998, s.62.

⁵⁰ Uluslararası hukukta buna dair kural koyucu yazılı kaynak yoktur. Uygulamada ise tam paylaşma (münhasır yetki) örnekleri bulunmaktadır Victoria gölü Tanzanya ile Kenya ve Uganda arasında, Leman Gölü İsviçre ile Fransa arasında, Kuzey Amerika Gölü ABD ve Kanada arasında paylaştırılmıştır

Ortak Kullanım Tek bir örneği vardır.O da El Salvador ile Honduras ve Nikaragua arasındaki Conseja Gölü Böylece İspanya egemenliği sona erince, tarihsel nedenlerden ötürü ortak kullanım tercih edilmiştir Hazar Denizi'nde ise tek Rus egemenliği hiç söz konusu olmamıştır Ruslar Hazar'ı hep İran'la paylaşmışlardır. (Hazar petroleri, internet TRT, Kasım 1999).

c. Kendine özgü jeolojik yapısı olduğu kabul edilirse, bu durumda Hazar'ın kendine özgün jeolojik yapısının olması ve özelliklerinin farklılığı nedeniyle mevcut uluslararası hukuk normlarından ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu görüşü savunanlar Hazar'a kıyısı olan devletlerin kendi aralarında ayrı bir düzenleme yapmaları gerektiğini savunmaktadırlar. Rusya ve İran bu görüşü desteklemektedir. Çünkü kendi sektörlerinde petrol ve doğal gaz olmayan bu iki ülke bu şekilde diğer devletlere ait enerji kaynaklarından istifade edebileceklerdir.

5.3. Hazar Denizi'ne Kıyısı Olan Ülkelerin Görüşleri :

Hazar'a kıyısı olan devletlerin Hazar'ın statüsü ile ilgili görüşleri özet olarak şu şekildedir.

5.3.1 Rusya Federasyonu (RF) :

RF, Hazar Denizi'nin bir sınır gölü olmadığını, tek bir ekosisteme sahip bölünmez kapalı bir su rezervi olduğunu, statüsünün SSCB ile İran arasında yapılan 1921 tarihli Moskova ve 1940 tarihli Tahran Anlaşmalarıyla belirlenmiş bulunduğunu⁵¹, söz konusu anlaşmalarla belirlenen 10/12 millik münhasır balıkçılık bölgesi dışında kalan alanların sahildevletlerin ortak kullanımına açık olduğunu, 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesinin Hazar Denizi'ne uygulanmasının söz konusu olmayacağını⁵² iddia etmektedir⁵³.

⁵¹ Hazar petrolleri, internet TRT, Kasım 1999

⁵² *Perceptions, March-May 2000, (Patterns of Integration in Central Asia) s.177*

⁵³ Hazar Denizi'nde BM Deniz Hukuku Sözleşmesinin uygulanabilirliği tartışmalıdır. BM Deniz Hukuku Sözleşmesi, 06-10 Aralık 1982 tarihinde Jamaika'da 119 devlet tarafından imzalanmıştır. Konferansta red oyu verenler, ABD, Türkiye, İsrail ve Venezüella'dır. ABD sözleşmeye katılma aşamasındadır. BM Deniz Hukuku Sözleşmesinin Sözleşmeye taraf olan ve olmayan devletler yönünden bağlayıcılık gücü ve hukuki değeri ele alman kuralın niteliğine göre farklıdır.

Sözleşmeye Azerbaycan taraf olmadığı için burada yazılı bulunan hükümlerle ilgili herhangi bir taahhüdü bulunmamaktadır Ancak buradaki yazılı teamülü kuralları kabul etmek durumundadır Diğer sahildevletler yönünden de durum aynıdır Hazar Denizi bu Sözleşme kapsamında kapalı bir deniz statüsündedir Bahse konu sözleşmenin KAPALI veya YARI KAPALI Denizlerle ilgili 122 ve 123 üncü maddelerinin düzenlenmesi şu şekildedir:

MADDE 122

İş bu Sözleşmenin amaçları bakımından "kapalı veya yarı kapalı deniz" den, iki veya daha fazla devlet tarafından etrafı çevrilmiş ve başka bir denize veya okyanusa dar bir çıkışla bağlanan veya tamamen veya esas itibarıyla iki veya daha fazla sayıdaki kıyı devletlerinin

Bunun sonucu olarak petrol rezervlerinin kullanılmasında ve geliştirilmesinde eşit hakların söz konusu olmasını talep etmiştir

Rusya Hazar Denizi'nde ortak egemenlik çözümü için kendi argümanının meşru haklılığını öne sürmektedir. Rusya Federasyonu Hazar'ın statüsü ile ilgili sorunları ortaya atarak konsorsiyumlarda pay sahibi olmaya çalışmaktadır.

1996 yılında göl tezini 45 millik karasuları tezine dönüştüren RF, daha sonra görüşünü tekrar değiştirerek, Hazar'ın deniz tabanının milli sektörlere ayrılmasını, ülkelerin buralarda mutlak egemenliğini, su kütlesi ve yüzeyinin ortak kullanımını benimsemiştir. Azerbaycan ve Kazakistan nezdinde bu yönde yaptığı girişimler başarıya ulaşmış ve bu iki ülke ile bu yönde deklarasyon imzalamıştır. RF'nin konuya genel yaklaşımı iki ana esas taşımaktadır. Buna göre; Rusya, Hazar'da uluslararası deniz ve göl hukuku uygulanmaz ve tüm haklar sahilدار ülkelere aittir.

karasuları ve münhasır ekonomik bölgesinden oluşan bir körfez, havza veya deniz manasına gelir Bu tanımlı Hazar için anlam taşımaktadır

MADDE 123

Kapalı veya yarı kapalı denizlere kıyısı olan devletler bu sözleşmeden doğan haklarını kullanırken ve görevlerini yerine getirirken birbirleri ile işbirliği yapmalıdırlar Bu amaçla, doğrudan doğruya veya uygun bir bölge teşkilatı aracılığı ile, Denizin canlı kaynaklarının idaresi, muhafazası, araştırılması ve işletilmesini koordine etmek, Deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusundaki hak ve görevlerinin yerine getirilmesini koordine etmek, Bilimsel çalışma politikalarını koordine etmek ve uygun olduğu yerlerde, bölgelerde müşterek ilmi araştırmaları deruhte etmek, Bu maddelerin hükümlerini daha da geliştirmek için ilgili devletlerle veya uluslararası örgütlerle işbirliği yapmak için onları davet etmek hususunda çaba sarf edeceklerdir Kapalı ve Yan Kapalı denizlere ilişkin tanımlar ö zünde hak sahiplerini "Karşılıklı İşbirliğini" teşvik etmektedir. (Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku sözleşmesi, Doç.Dr.M.Aydoğan ÖZMAN, Aralık 1984, İstanbul).

Hazar Denizi'nin açık denize doğal bir çıkışı olmadığından BMDHS'deki statüsü bu tariflere uymamaktadır Bu nedenle içlerinde Azerbaycan'ın da yer aldığı tüm sahilدار devletler BMDHS'nde hüküm altına alman yukarıdaki kavramlara ve teamülü kurallara uymak zorunda değildir Diğer taraftan, BMDHS'ne taraf olmadıkları için buradaki hükümlere uymak zorunluluğu yoktur Bu yönü ile karasuları ve münhasır ekonomik bölge ile ilgili hüküm altına alman uluslararası kurallar ve bu kuralların kıyı devletlerine sağladığı avantajlar, yetki ve sorumluluklar tüm sahilدار devletleri tavsiye mahiyetinde etkilemektedir Nitekim BMDHS'nin 123'ncü maddesi, "Kapalı bir denize sahilدار olan devletlerin haklarını kullanırken ve görevlerini yerine getirirken denizin canlı kaynakları, deniz çevresinin korunması, bilimsel araştırma gibi konularda birbirleriyle ve uluslararası örgütlerle işbirliği yapmasını öngörmektedir"

Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki hak ve menfaatlerinin korunması ile ilgili diğer sahilدار devletlerle birlikte aralarında işbirliği ve anlaşma yapmaları açısından BMDHS'ndeki hükümlerin bir referans olabileceği değerlendirilmektedir.

RF çevre kaygılarını öne sürerek Hazar'a boru hattı döşenmesi projelerine karşı çıkmaktadır.⁵⁴ RF, sahip olduğu enerji kaynakları ve bu kaynakların geçtiği güzergahları kontrol etmesi sebebi ile (Kazakistan ve Türkmenistan petrol ve doğal gazı Ukrayna, Moldova ve Gürcistan'a Rus topraklarından geçerek gitmektedir) BDT ülkelerini kendine bağlamıştır. Rusya'nın bu kozu zaman zaman kullandığı bilinmekle beraber son zamanlarda bu tehditlerin eskisi kadar etkili olmadığı görülmektedir.

RF Hazar Havzası petrol ve doğal gazını üç yoldan dünya pazarlarına transfer etmeyi düşünmektedir: Baltık Denizi, Dostluk Hattı ve Karadeniz.

Bu alternatif hatlardan Baltık Denizi, kullanılacak güzergahta revizyon yapılması ve olumsuz iklim koşulları, Karadeniz ise Türkiye'nin boğazlar konusundaki çekinceleri nedeniyle uygun bulunmamaktadır. Dostluk Hattı olarak isimlendirilen Karadeniz kuzeyindeki Drujba Limanından yapılacak sevkıyat uygun gibi görülmekle birlikte bu hattın Rusya tarafından da kullanılacak olması nedeniyle kabul görmemektedir.

RF dünya kamuoyuna üç alternatif sunarak esneklik sağlıyor görüntüsü vermekle beraber bu alternatiflerin ortak özelliklerinin uygulanmaları halinde petrolün Rusya'nın kontrolüne girmesine imkan sağlayacaktır.

RF ayrıca Hazar Denzinde gemilerin serbest dolaşım hakkını elde etmek için de çaba göstermektedir.

Ancak, RF son dönemde yaptığı yeni tekliflerle bu yaklaşımını değiştirmeye başlamıştır. RF, deniz tabanının orta hat prensibine göre bölünmesi, deniz yüzeyinin ortak kullanımı ve tartışmalı bölgelerin ilgili ülkeler arasında "% 50 - % 50 Şeması" olarak adlandırılan bir yöntemle paylaşılması görüşünü savunmaya başlamıştır.

Rusya Federasyonunun bu tür bir politika izlemesinin temel nedenleri;⁵⁵

⁵⁴Orta Asya-Hazar-Ceyhan boru Hattı ve Milli Güce Etkileri, Hrp. Ak.Yayını, 1999

⁵⁵ Avrasya Etüdleri, İlkbahar 1998, Sayı 13, s.85.

- a. Rusya'nın politikasındaki ilk sorun bölge dışı aktörlerin meseleye dahil olması,⁵⁶
- b. Rusya'nın sorunun bölge dışında tartışılmasından rahatsız olması,⁵⁷
- c. Rusya için diğer endişe kaynağı hükümetler kadar güçlü olan batılı petrol şirketlerinin Hazarla ilgili sorunlarda yer alması,
- ç. Volga-Don ve Volga-Baltık İç su yollarının uluslararası su yolu olarak tanınması ve Hazarın "uluslararası denizciliğe açık hale gelebileceği korkusu"dur.⁵⁸

5.3.2. İran :

İran, Hazar'ın statüsü sorununun beş kıyı ülkesi tarafından oy birliği esasına göre belirlenmesi gerektiğini, tarafların tek taraflı tasarruflarının 1921 ve 1940 tarihli anlaşmaların ihlali anlamına geleceğini düşünmekte ve deniz tabanı ve yüzeyinin beş ülke arasında her ülke eşit olarak % 20 pay alacak şekilde paylaşımını önermektedir.

İran Hazar Denizi hidrokarbon rezervlerinin işletilmesi sürecinden dışlanmamak için bu şekilde hareket etmektedir. Bölge üzerinde RF ile stratejik ortaklık düzeyinde ilişkilerini sürdürmektedir. Son olarak İran Cumhurbaşkanı Hatemi'nin 12 Mart 2001 tarihindeki dört günlük RF ziyareti sonrasında yapılan açıklamada, RF Devlet Başkanı Putin;

- a. RF'nun ekonomik olarak İran'la işbirliği yapmaya, İran'ın ise politik olarak kendi kendine yetecek, ulusal çıkarlarını koruyabilecek bir ülke olmaya gereksinim duyduğunu,

⁵⁶ Rusya 3 Türk Cumhuriyeti'nin (Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan) batılı petrol şirketleri ile anlaşma imzalamaları ve bu anlaşmalarla bölgede Rus nüfusunun azalacağı, ABD'nin etkisinin artacağı endişesini taşımaktadır.

⁵⁷ 13 Mayıs 1997'de İstanbul'da yapılan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi Toplantısında görüşülen ve "Hazar'ın kirlenmesiyle" ilgili konuda kıyası olmadığı halde görüşmelere katılan ABD ve Özbekistan gibi ülkeleri eleştirmişti r

⁵⁸ Gerçekleşirse Hazar Deniz olarak kabul edilebilecektir.

b. İran'la nükleer enerji alanında işbirliği yapmaya devam edeceklerini, İran'a satılması söz konusu silahların savunma maksatlı silahlar olduğunu belirtmiştir.

İran Cumhurbaşkanı Hatemi ise; Kafkasya, Orta Asya ve Hazar'ın iki ülkenin ilgi alanında olduğunu, bu bölgedeki gelişmeleri etkileyebilecek güçte olduklarını ve bölgede yabancı güçlere gereksinim duymadıklarını ifade etmiştir.

İki lider görüşmelerinin ardından iki ülke arasında dostluk ve işbirliği anlaşması ile Hazar Denizi ile ilgili ortak deklarasyonu imzalamışlardır. Hazar Denizi'nin statüsü ile ilgili olarak yayınlanan ortak deklarasyonda ise, Taraflar, yasal statüsü belirlenene kadar Hazar Denizi'nde herhangi bir resmi sınır tanımamaktadırlar. Hazar'da hiçbir şekilde askeri varlık kabul edilemez. Hazar'ın paylaşımı, sahildar ülkeler arasında bir sorundur ve üçüncü tarafların soruna müdahalesi kabul edilemez.⁵⁹

İran ayrıca Hazar geçişli boru hatlarına karşı çıkmakta, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın petrol ve doğal gaz üretimi amacıyla batılı petrol şirketleri ile yaptıkları anlaşmaların da yasal olmadığını açıklamaktadır.

5.3.3. Azerbaycan :

Azerbaycan, 1921 ve 1940 Anlaşmalarında yalnızca balıkçılık ve seyrüsefer konuların düzenlendiğini, ortak egemenlik hususunun ele alınmadığını, Hazar'ın bir sınır gölü olduğunu ve orta hat esasına göre ulusal sektörlere ve tamamen münhasır

⁵⁹ Bu açıklama dikkatle incelenirse, iki ülke arasında imzalanan dostluk ve işbirliği anlaşmasının, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelecekteki gelişmelerinin yasal zeminini teşkil ettiği, anlaşmanın özellikle, "taraflardan birinin bir başka ülke tarafından saldırıya uğraması durumunda diğerinin saldırgana yardım etmemesi" yönündeki maddesi dikkat çekici olduğu bu madde ile tarafların birbirine güven duygularının tarı olmadığı, ayrıca bölgesel bir çatışmanın gözardı edilmediği kolayca görülmektedir. Hazar'ın statüsü ile ortak deklarasyonda dikkat çeken husus ise, RF ve İran'ın bir yandan yasal statü belirlenmedikçe Hazar'da herhangi bir sınır kabul etmediklerini ilan ederken, diğer taraftan, Hazar'la ilgili alınan kararların kıyıdaş ülkeler tarafından kabul edilmedikçe geçerli olmayacağını belirtmelerindeki çelişkidir. Bu da İran ile Rusya'nın Hazar'ın statüsü konusunda anlaşamadıklarını göstermektedir.

egemenlik alanlarına bölünmesi, balıkçılık, çevre korunması, biyolojik kaynakların kullanılması konularının ayrıca düzenlenmesi gerektiğini belirtmektedir.⁶⁰

Azerbaycan için önemli olan, Hazar Denizi ile ilgili olarak yapılacak düzenlemenin temeli ne olursa olsun Denizin kıyı ülkeleri arasında egemenlik

⁶⁰ 10 Aralık 1984 tarihinde hazırlanıp, 23 Kasım 1994 tarihinde yürürlüğe giren BM Deniz Hukuku Sözleşmesinin (BMDHS) Azerbaycan'a etkileri şu şekildedir

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasının 11'nci maddesinin 2'nci paragrafı, Hazar Denizi'nin hem deniz kabuğu, hem de su kesiminin sahildevletleri arasında bölünmesi suretiyle bunlar üzerindeki egemen hakların kullanılmasını esasa bağlamış, ancak sınırların nasıl tespit edileceğini belirtmemiştir. Sınırların belirleme esasını sahildevletleri ile yapılacak anlaşmaların tayin etmesini amaçladığı değerlendirilmektedir

Sınırların belirlenmesi konusu, ise, tamamen uluslararası hukukun genel prensipleri ile 1958 ve 1982 BMDHS'lerindeki esaslara göre yapılmalıdır

Ayrıca, 20 Kasım 1993 tarihinde Hazar Denizi'nde Azerbaycan sektörünün mevcudiyeti ve bu sektördeki hidrokarbon yatakları ile petrol ve doğal gaz kaynaklarının işletilmesi konusunda Rusya Federasyonu ile aralarında anlaşma yapmışlardır. 18 Ocak 1996 tarihinde yaptıkları bir başka anlaşma ile Azerbaycan petrolünün Rusya toprakları üzerinden nakledilmesini karara bağlamışlardır

Azerbaycan Cumhuriyeti Hazar Denizi'nin kendi sektörüne ait deniz alanlarında ve deniz yatağında bulunan doğal canlı ve cansız kaynakları işletme hakkını elde etmiştir. Nitekim bu hakkını kullanırken petrol ve doğal gaz yataklarının tespiti ve işletilmesi ile ilgili olarak ABD, İngiltere, Rusya, Norveç, İtalya, Fransa, Türkiye, Suudi Arabistan, İran ve Japonya petrol şirketleri ile mukaveleler yapmaktadır

Hazar Denizi'nin sahildevletleri tarafından orta hat esasına göre bölüştürülmesi halinde kıyı uzunlukları ile toplam kıyı uzunlukları yüzdeleri şu şekildedir.

DEVLETİN ADI	TOPLAM KIYI UZUNLUĞU	KIYI UZUNLUĞU YÜZDESİ
AZERBAYCAN	259.1	15.2
İRAN	319.1	18.7
KAZAKİSTAN	526.4	30.8
RUSYA	315.0	18.5
TÜRKMENİSTAN	285.4	16.8

Yüzölçümleri ile toplam alanı içindeki yüzdeleri aşağıda olduğu gibidir

DEVLETİN ADI	YÜZÖLÇÜMÜ (MİL KARE)	YÜZÖLÇÜMÜ YÜZDESİ
AZERBAYCAN	21.999	20.7
İRAN	15.470	14.6
KAZAKİSTAN	31.706	29.9
RUSYA	16.560	15.6
TÜRKMENİSTAN	20.380	19.2

Görüldüğü gibi, Hazar Denizi'nin bu şekilde bölünmesi halinde yüzölçümü itibariyle Azerbaycan Kazakistan'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır

alanlarına bölünmesi ve kıyı ülkelerinin kendi egemenlik alanında bağımsız olarak petrol arama ve işletme faaliyetlerini yürütebilmesidir.

Azerbaycan'a göre her bir ülke Hazar Denizi'nin beş kıyı devleti arasında bölünerek oluşturulacak Hazar'ın karasal sektörü üzerinde münhasıran egemenlik hakkına sahiptir.

Göllerin iki veya daha çok devlet arasında bölünmesiyle ilgili örnekler çoktur. Çok iyi bilinen örnekler Victoria Gölü, (Kenya, Tanzanya, Uganda) ve Büyük Göller (ABD ve Kanada)'dir.

Azerbaycan, Rusya ve İran tarafından yapılan anlaşmalarla, denizin Rusya tarafından zaten bölünmüş olduğunu ileri sürerek, Hazar'ın bölünemezlik argümanını reddetmektedir.

1992'nin başında, SSCB'nin çöküşünden sonra, Rusya Petrol Sanayisi Bakanlığı yeni oluşan devletler arasında Hazardaki petrol sahalarının bölünmesiyle ilgili direktif yayınlamıştır. Moskova, ayrıca Hazar Denizi'nin tabanını ayrı ulusal enerji sektörlerine bölmüştür ve Rusya Enerji Bakanlığı bu bölünmeyle ilgili anlaşmalar imzalamıştır.

Bakü'nün "Sınır Göl" önerisinin Rusya, İran ve Türkmenistan tarafından kabul edilmemesi şaşırtıcı değildir, çünkü bu durumda en zengin petrol yatakları bölgeleri Azerbaycan ve müttefiki Kazakistan'a ait olacaktır.

Bu fikirlere dayanarak Hazar'ın sektörel bölünmesine karşı olan bugünkü Rus politikası Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından hem önce hem de sonra Moskova tarafından ortaya koyulan örnekleri görmezlikten gelmektedir.

Azerbaycan 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin Hazar'a uygulanabileceğini ileri sürmüştür. Deniz Hukuku'nun maddelerine bakıldığında ; Hazar, bu hukukun alanı içine girmektedir ve buna göre bölünebilir.

Sözleşmenin ilgili bazı maddeleri şunlardır:⁶¹

⁶¹ Hasanov, Üzeyir a.g.e.

a. Devletler kendi kara sularını 12 deniz mili (NM) uzunluğunda, karasal marjine bağlı olarak 200 ile 350 NM arasında kıta sahanlığı ve 200 NM uzunluğunda Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) ilan etme hakkına sahiptirler.

b. Kıta sahanlığı ve MEB'in üst üste geldiği durumlarda, "Kıta sahanlığı sınırlarının tespiti dengeli bir çözüme ulaşabilmek için uluslararası hukuk temelinde anlaşmayla yapılmalıdır."

c. Sözleşmenin 9 ncu bölümü "kapalı veya yarı-kapalı denizlerle ilgilidir. (Bu nedenle kapalı olmak Hazar'ın bir deniz olmasını engellemez)

ç. 122 nci madde kapalı (veya yarı kapalı) bir denizi şöyle tanımlamaktadır: "İki veya daha çok devlet tarafından çevrelenen bir körfez, havza veya deniz ve diğer bir denizle veya okyanusla dar bir çıkışla irtibatı olan, veya bütünüyle veya ağırlıklı olarak iki veya daha çok kıyı devletinin kara suları ve münhasıran ekonomik bölgelerinden oluşan".

Uzmanların görüşlerine göre, "Hazar ilk kriterleri karşılamazken, ikinci kritere göre değerlendirilebilir".⁶²

Bakü'nün talebinin açık geçerliğine rağmen, Rusya İran'la yapılmış olan eski anlaşmalara göre Denizin bölünemeyeceğini belirtmiştir.

RF Devlet Başkanı Vladimir Putin'in 2001 yılının Ocak ayında Azerbaycan ziyaretinde ise, iki ülke orta hat prensibine göre deniz yatağının beş kıyıdaş ülke arasında paylaşımı ve su yüzeyinin ortak kullanımı ile devletlerin kendi sektörlerinde münhasır kullanım hakkına sahip olmaları hususlarını içeren bir belge imzalamıştır.

5.3.4. Türkmenistan :

Hazar'ın deniz veya göl olması konusunda bir görüş belirtmemektedir.⁶³ Türkmenistan, sahildar ülkeler arasında SSCB döneminde yapılan idari bölünme

⁶² Hasanov, Üzeyir a.g.e.

⁶³ Türkmenistan zaman zaman Kazakistan ve Azerbaycan ile aynı görüşte izlenimi yaratmasına rağmen aşağıdaki nedenlerden dolayı deniz tabanının paylaşılmasına isteksiz görünmektedir.

çerçevesinde orta hat esasına göre bir anlaşma yapılması gerektiğini, bu ülkelerin ulusal sektörlerinde yer alan kaynakların kullanımının serbest olması gerektiğini savunmaktadır.

Türkmenistan'ın Hazar'a ilişkin politikasında zaman içinde RF ve İran'ın görüşlerinden Azerbaycan'ın politikasına doğru bir yaklaşma sezinlense de, Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki görüş ayrılıkları halen önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

5.3.5. Kazakistan :

Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesinin uygulanması gerektiğini; seyrüsefer, balıkçılık ve çevre korunması konusunda esneklik gösterebileceğini, deniz yatağının orta hat esasına göre paylaşılması gerektiğini, Hazar'ın sularının ise belirli bir münhasır yetki alanı dışında ortak kullanılabileceğini, her sahildar ülkenin karasularının ve balıkçılık bölgelerinin dışında kalan bölgelerin kıyı devletleri için serbest seyrüsefere açık olması gerektiğini, her sahildar ülkenin Hazar'a açılan ve RF topraklarında kalan su yollarını RF ile ikili anlaşmalar çerçevesinde kullanılması gerektiğini savunmaktadır.

RF Devlet Başkanı Vladimir Putin'in 9 Ekim 2000 tarihinde Kazakistan'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında, RF ile Kazakistan arasında "Hazar Denizi'ndeki işbirliği hakkında Bildiri" imzalanmıştır Söz konusu bildiride, Hazar Denizi'nin statüsü hakkında yeni bir Anlaşma imzalanan kadar 1921 tarihli Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile İran arasındaki Anlaşmanın ve 25 Mart 1940 tarihli SSCB ile İran arasında Ticaret ve Denizcilik Anlaşması'nın içerdiği şartların geçerliliği devam ettireceği belirtildikten sonra, Hazar'ın yeni statüsünün ancak sahildar tüm ülkelerin katılımı halinde mümkün olduğu belirtilmiştir

Ülkelerin görüşleri tasnif edildiğinde; RF, Azerbaycan ve Kazakistan'ın, deniz tabanının bölüşülmesi su ve yüzeyinin ortak kullanımı, İran'ın, karasuları ihdası,

-
- a. *Azerbaycan ile deniz tabanının sınırlanması konusunda bir anlaşmazlık ortaya çıkma ihtimali bulunması,*
 - b. *İran'la yakın bağlarının olması*
 - c. *Kendi rezervlerinin büyük oranda karada bulunması*

diğer alanların ve enerji kaynaklarının ortak kullanımı görüşlerini savundukları, Türkmenistan'ın görüşlerinin belirsizliğini koruduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴

Bu görüşler;

a. RF ve İran'ın, Hazar'ı tamamen bölüşerek ülkelerle aralarındaki bağların zayıflamasına yol açılmasına karşı olduklarını, Hazar'la ilgili problemleri bölgedeki nüfuzlarını artırmak için bir vasıta olarak kullanmaya devam edeceklerini,

b. Azerbaycan ve Kazakistan ise kendi sektörlerindeki enerji kaynaklarını kendilerinin kullanmalarına önem ve öncelik vermek ve RF'nu gücendirmemek amacıyla olduklarını göstermektedir.

5.4. Statü Sorununda Meydana Gelen Gelişmeler :

Her ne kadar Hazar'ın sektörel bölünmesine karşı Rusya'nın muhalefeti iki yıldan çok sürmese de Moskova'nın tutumu 1996 yılında "Denizin bölünmesi durdurulamaz, tek sorun bu bölünmenin nasıl gerçekleştirileceğidir" anlayışının benimsemesiyle değişmeye başlamıştır. 12 Kasım 1996'da Rusya her bir ülke için 45 millik münhasır ekonomik bölgenin tanınmasını fikrini ortaya atmıştır. Rusya ayrıca delme işlerinin başlamış olduğu 45 millik limitin ötesindeki petrol ve gaz rezervleri üzerinde ulusal yetkiyi tek-tek ülke temelinde tartışmaya istekli olduğunu açıklamıştır. Diğer bütün rezervler beş Hazar devletinin ortak şirketleri vasıtasıyla "ortak mülkiyet" altında olabilir.

Ortak egemenlik Rusya'ya diğer kıyı devletlerin mineral kaynaklarından bir pay verebilir. Ek olarak, hem Rusya üzerinden boru hatlarıyla ihraç etme gereği ve hem de Hazar petrolünü ve gazını üretme ve pazarlamayla ilgili herhangi bir kararda Moskova'nın kendi çıkarlarını artıracaktır. Bu durum ayrıca Azerbaycan'ın, Kazakistan'ın ve Türkmenistan'ın Batılı şirketlerle iş yapma yeteneğini kısıtlayabilir. Jamestown Vakfı bu teklifi şu şekilde değerlendirmiştir: "Hazar Denizi'nde yasal tahribat yapılabilir. Azeri, Türkmen ve Kazak petrol ve gaz rezervlerinde ayırıcı

⁶⁴ Nitekim 15 Mayıs 2003 tarihli anlaşma ile bu üç ülke deniz tabanını kendi aralarında bölüşmüşlerdir.

çizgiler çekmek siyasi zorluklar çıkarabilir ve açıkça Batılı yatırımcıları caydırabilir". Bakü'nün petrol zenginlikleri 45 millik bölgenin ötesinde yer aldığından Azerbaycan bu anlaşmayı imzalamayan tek kıyı ülkesi olmuştur.⁶⁵

Kendi menfaatlerini kollayan ABD'nin bu teklife cevabı BDT Büyükelçisi James COLLINS'in Azerbaycan Başkanı Haydar ALİYEV'e bir mesajla gelmiştir. Bu mesaj Washington'un "kendi şirketlerine desteğini ve Hazar Denizi'nin sektörel bölünmesi fikrini canlı tuttuğunu göstermiştir." Bu cevap pek çok uzmana sürpriz olarak gelmiştir çünkü ABD'nin eski Sovyet devletlerinin Moskova'dan kopmasını görmek ile piyasa ekonomisine dayalı demokrasiye yönelik Rus reformlarını destekleme arzusunu dengelemeyi amaçlayan bölgesel politikasına uygun değildir.⁶⁶

ABD'nin Hazar'ın sektörel bölünmesi yönündeki tutumu, Rusya'nın bu konudaki tutumuna doğrudan ters, Washington'daki bir politika değişikliğini açıkça göstermektedir. Yıllık 6 milyar varil ham petrol tüketicisi olan ABD, sahip olduğu zengin enerji potansiyeli nedeniyle Hazar Denizi'yle artan bir şekilde ilgilenmeye başlamıştır. Batı uzmanlar Hazar'ın Batı için ikinci en büyük enerji sağlayan bölge haline gelebileceğini ve böylece bugünkü Basra Körfezi petrolüne bağımlılığın azalacağını öngörmüşlerdir. Birleşik Devletler Hazar'ın sahilgar ülkeler arasında bölünmesinin Hazar'ın enerji zenginliklerinin zamanında ve hassas şekilde çıkarılmasını kolaylaştıracağına inanmaktadır. Ancak ABD'nin Rusya'yla uzlaşma politikasının ışığında Washington'un Hazar'a yeni yaklaşımıyla Bush yönetiminin gerçekten Moskova ile bir karşı karşıya gelmeye hazır olup olmadığını zaman içinde görülecektir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bölgede ortaya çıkan yeni üç genç devleti görmezden gelerek, kendisini SSCB'nin mirasçısı olarak gören ve başta petrol olmak üzere Hazar Denizi'ndeki zenginliklerden geçmişteki gibi yararlanmak isteyen Rusya, bu düşüncesinden vazgeçmeye başlamıştır.

Dünya siyasetindeki son gelişmeler, Hazar Denizi'nin statüsü probleminin çözümünde yakın zamanda önemli değişikliklerin meydana gelebileceğini göstermektedir.

⁶⁵ "Uluslararası Sözleşme ve Anlaşmalar", Azerbaycan Siyasi Üniversitesi (2000)

⁶⁶ Hasanov, Üzeyir a.g.e.

Ocak 2001'de Putin'in Bakü'ye gelişi, Hazar Denizi problemlerin çözümüne yeni yöntemler getirerek, yeniden canlandırmıştır.

Moskova dostluk gayesi altında, kendi menfaatlerini tayin etmiştir. Bu bölgede, her şeyden önce enerji kaynaklarının bulunduğu bir bölgedir.

Görüş zamanı Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi ve LUKOIL şirketi arasında, ZIH-HOVSA petro yatağının birlikte işlemleri hakkında anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalarda, Hazar Denizi'nin statüsünün yeniden hazırlanmasında ilerleme sağlanması için ilgili taraflar belirtmişlerdir. Bu safhada, Hazar Denizi'nin dibi kıyısız devletler arasında 'ortak hattın' yönteminin esasında sektörlere bölünecek, kıyısız devletler kendi sektöründe olan doğal ve diğer ekonomik kaynakların işletmesinde hak sahibi olacaklardır.⁶⁷

Aynı zamanda İran cumhurbaşkanının Moskova'yı ziyareti – Hazar Denizi'nin statüsünün çözümünde yeni bir denge getirmemiştir.

2001 yılı Mayıs ayında Türkmenistan Dış İşleri Bakanlığı "Azeri", "Çirak" ve "Kepez" petro havzalarında Azerbaycan tarafından yapılan işlemleri durdurulması hakkında bir Nota göndermiş, mevcut durumun devamı halinde her türlü gerekli tedbirler alacağını bildirmiştir.

Petro ve doğal gaz, ABD'nin Afganistan'a saldırmasının nedeni olmasa da ABD'nin Orta Asya bölgesinde hapsedilmiş muazzam petro ve doğal gaz rezervlerinin kontrolünü emniyete alma planlarında Afganistan öteden beri kilit bir konumda olduğu gerçektir.⁶⁸

ABD hükümeti, Afganistan'ın hemen kuzeyindeki Türkmenistan'ın büyük doğal gaz ve petro yatakları konusunda ABD idaresindeki ticari grupların - Türkmenistan'dan başlayıp Afganistan yoluyla Arap Denizi'ne uzanan bir petro boru hattı ve Türkmenistan'dan yine Afganistan'dan geçerek Pakistan'a ulaşacak bir doğal gaz boru hattı- planlarını on yıldır güçlü bir şekilde desteklemiştir.

⁶⁷ Orta Asya – Hazar – Ceyhan boru hattı ve Milli güce etkileri. AYDIN Nehir, (Nisan 1999)

⁶⁸ Richard Tanter, Boru Hattı Politikaları: Petro, Gaz, ve ABD'nin Afganistan'daki Çıkışı

Hazar'ın hukuki rejimi; bölgedeki hidrokarbon yataklarının ruhsatlanması, işletilmesini ve paylaşımını etkileyecektir. RF şimdiden bunun arayışındadır. Türkmenistan-Azerbaycan ve İran-Azerbaycan arasında sürtüşmeler silahlanmaya doğru gitmektedir. 23 Temmuz 2001 tarihinde, İran Hava Kuvvetlerine ait bir uçak, Hazar Denizi'nin Azerbaycan'ın milli sahasında, Bakü'den 150 Km Güney doğuda bulunan "Alev" petrol yatağında, araştırma yapan gemilerinin üzerinde uçuş yapmış, müteakiben İran Deniz Kuvvetlerine ait bir gemi tarafından söz konusu sahanın terk edilmesi istenmiştir. İran, Azerbaycan'ın Elbruz petrol yatağının işletilmesi ile ilgili olarak yabancı ülke şirketleri ile yaptığı anlaşmayı tanımayacağını, bu yatağın kendi karasuları içerisinde bulunduğunu ve İran'ın milli menfaatlerini korumaya kararlı olduğunu açıklamıştır. Politik alanda iki ülke arasında gerginliğe sebep olan bu olay Hazar'ın statüsü ile ilgili İran-Azerbaycan görüş ayrılığını ilk defa silahlı çatışma noktasına getirmiştir. Diğer taraftan Türkmenistan da Hazar'ın statüsü belirlenmeden petrol araştırması yaptığı gerekçesiyle ile Azerbaycan'a bir nota vermiştir.

ABD, Avrupa ve Uzak Doğu Şirketleri arasında işletim ve ortak işletim yetkisi aldıkları Hazar Kıyı ve Denizi yatağında milyarlarca dolarlık (Sadece Azerbaycan 39 Milyar Dolar) yatırımlar başlatmışlardır. Bakü-Ceyhan hattını dolduracak Kazak petrolü de Hazar Denizini başlangıçta gemi ile ve daha sonra boru hatları ile geçecektir. Bu boru hatlarının döşenebilmesi için sahil dar ülkenin egemenlik alanından izni alınarak geçilmesi, bunun için de sahil darın yetkili olduğu deniz alanının bilinmesi gerekmektedir. Sadece hukuki açıdan değil bölgede zengin hidrokarbon kaynakları açısından da değerlendirilmelidir. Sahil dar devletlerin hayati ekonomik çıkarları ile Rusya'nın politikasına dikkat edilmelidir.

Petrol rezervleri büyük oranda deniz yatağında bulunan ve henüz ekonomik, politik, sosyal önemli sorunlarını çözememiş güçsüz ve küçük bir ülke olan Azerbaycan'ın Hazar'daki enerji rezervlerine ve canlı kaynaklarına sahip çıkması Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesinde önemli ve öncelikli konulardır.

Hazar havzası enerji kaynaklarının batı pazarlarına naklinde aktif rol üstlenmeye soyunan Türkiye açısından takibi gereken üç önemli husus,

a. Türk Cumhuriyetlerinin kendilerine ait sektörlerdeki enerji kaynaklarına sahip olmaları,

b. Hazar geçişli projelerde boru hatları döşenmesinde RF ve İran'a veto yetkisi tanınmaması,

c. Nihai özümün RF ve İran'a bölge ülkeleri üzerinde nüfuz oluşturma avantajları vermemesi olabilir.

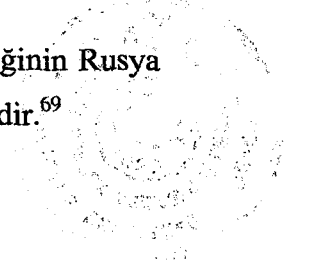
Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi konusunda Azerbaycan açısından Hazar'ın deniz olması ve BM deniz hukuku sözleşmesi esaslarının uygulanması tercihi gerçekleşirse, Volga-Don kanalının da Rusya Federasyonu müdahalesi olmaksızın kullanılmasının fırsatını ortaya çıkarabileceği değerlendirilmektedir. Bu ise, Türkiye'nin askeri gücü ile Hazar Denizi'nin nüfuzuna imkan yaratabilecektir. Böylece, büyük lojistik ve askeri transferler bu kanaldan Hazar sahildarlarına gerçekleştirilebilecektir.

Boru hatlarının RF ve İran bölgesinden geçmemesi halinde Hazar'ın deniz tabanı, su ve su yüzeyi olarak tamamen bölüşülmesine, ülkelere kendi sektörlerinde münhasır egemenlik verilmesine yönelik çözümle de diğer alternatiflerdir. Bu çözümle aynı gerekçelerle diğer Türk Cumhuriyetleri olan Kazakistan ve Türkmenistan için de uygun olabilirler.

Türkiye, Hazar'ın hukuki statüsü konusunda sahildar Türk cumhuriyetlerini yönlendirmede inisiyatif almak durumunda kalabilecektir. Halen Kazakistan RF etkisine, Türkmenistan İran etkisine açık görünmektedir.

Bu ülkeler tarafından öncelikle, Hazar'ın deniz statüsünde olmasının, ikinci öncelikle tamamen bölüşülme tezinin benimsenmesi sağlanmalı, bunların mümkün olmaması durumunda ulaşılması gereken asgari sonuç, Hazar'ın hukuki statüsü konusunda Hazar'a sahildar ülkeler arasında yapılacak anlaşmalarda Hazar geçişli boru hatlarının döşenmesinde olabilecek engelleri ortadan kaldıracak düzenlemelerin yer alması olmalıdır. Diğer taraftan, bölgede ekonomik çıkarlar, siyasi çıkarları yönlendirmekte olup, henüz Hazar Petrolleri için oynanan Büyük Oyunda bütün seçeneklerin tartışılmadığı değerlendirilmektedir. Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta

Asya'da Rusya Federasyonu ile de birlikte var olabileceği fikrinin gerçeğinin Rusya Federasyonu'na kabul ettirilmesi ihtimalinin de var olduğu düşünülmektedir.⁶⁹

⁶⁹ AKKOÇ, Hüseyin. "Hazar Havzası Ve Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü" Harp Akademileri.

6. HAZAR HAVZASINA JEOPOLİTİK AÇIDAN BAKIŞ

6.1. Avrasya, Avrasyacılık ve Büyük Güçlerin Avrasya Stratejileri :

Uluslararası sistemde dünyadaki siyasi dengelerin değişimi ile ortaya çıkan yeni politik gerçekçiliğe paralel olarak jeopolitiğin bir bilim olarak onaylanması 19.yy sonları - 20.yy. başlarına denk gelir.

Jeopolitiğin sınırları uluslararasından çok belki de uluslarüstü bir değerdedir; ekonomik, politik, askeri stratejiler, güvenlik, doğal kaynaklar, ekoloji, teknolojik yenilikler ile birlikte diğer disiplinlerdeki radikal değişimleri ve uluslararası ilişkilere, dış politikaya konu olan tüm ayrıntı unsurları içeren genişliktedir.⁷⁰

Avrasya tanımı, ilk aşamada coğrafik bir alan olarak algılansa da; bu geniş ve zengin alanda bulunan, aynı coğrafyayı paylasan onlarca farklı kültürü ve uygarlığı tüm yönleriyle temsil eder. Bu masum “kendiliğinden var oluş” yanında stratejik ve politik bir bölge olarak uluslararası arenada büyük devletlerin ilgisini çekmektedir. Avrasya’ya egemen olan güç dünyanın en ileri ve ekonomik olarak verimli üç bölgesinden ikisini kontrol edebilir. Dünya nüfusunun yaklaşık % 75’i Avrasya’da yaşamaktadır ve hem ekonomik girişimler hem de yer altı zenginlikleri bakımından dünyanın fiziksel zenginliklerinin de çoğu buradadır. Avrasya dünya GSMH’sinin % 60’ına ve bilinen enerji kaynaklarının dörtte üçüne (%75) sahiptir. Avrasya aynı zamanda dünyanın siyasal olarak en iddialı ve dinamik devletlerinin bulunduğu yerdir.

ABD’den sonra en büyük altı ekonomi ve en büyük altı silah alıcısı Avrasya’da bulunmaktadır. Dünyanın biri hariç resmi olarak bilinen tüm nükleer güçleri ve de

⁷⁰ Yrd.Doç.Dr. KILIÇBEYLİ. Elif Hatun, Çukurova Üniversitesi IIBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Görevlisi. “21. Yüzyılda Avrasya Jeopolitiğinde Değişim: Rusya, Çin, İran ve Türkiye’nin Rolü”

gizli nükleer güçlerinin tümü Avrasya'da bulunmaktadır. Bölgesel hegemonya ve küresel etki heveslisi olan, dünyanın en kalabalık nüfuslu iki devleti Avrasyalıdır.

6.1.1. Rusya'nın Avrasya Politikaları:

Birinci Petro ile Rusya'da gelişen Batıcılık anlayışı sayesinde St.Petersburg yeniden yaratılmıştır. Başkentin çağının Avrupa mimarisine uygun bir kent haline dönüştürülmesi ile Büyük Petro'nun amacı, buna uygun sosyal bir yaşam anlayışını da batılılaştırabilmektir. Ona göre, tüm parçalar tamamlanınca oyun kazanılmış oluyordu. Rus halkının kendi kültüründen çok Batı kültürüne yönelmesini sağlamak amacıyla Çarlık tarafından eğitimde, sosyal yaşantıda ve uluslararası ticarete birtakım çalışmalar başlatılmıştır. Batıcılığın kavramsal olarak yerleştirilmesi ve benimsenmesi için de basta Fransız feylesoflar, tarihçiler, filologlar, kompozitörler, farklı dallardan sanatçılar Kışlık Saray'a ve Yazlık Saray'a davet edilerek çalışmalarının Rusçalaştırılması yapılmıştır.

Birinci Petro'yu izleyen diğer Çar ve Çariçeler benzer yöntemleri izleyerek Rusya'nın Batı ile çok yönlü diyalogunun gelişmesi yolunda gayret göstermişlerdir.⁷¹ İkinci Katerina döneminde ise Batı ile Doğu'nun sentezi denenerek Voltaire'in Saray'da yaptığı çalışmalarla "Asyalı Avrupa" yaratma fikri ortaya çıkmıştır. Daha önce yapılan çalışmalara yeni bir Asyalı kimlik olarak tanımlanan Rus kültürüne gelişmiş Batı kültür ve sanatı enjekte edilerek "Yüksek Kültür -Verhovni Kültür" yaratılmak istenmiştir. Bu gelişme çalışmaları Çarlık Rusyasındaki burjuva sınıfına yöneliktir. Rusya'da Avrasyacılık üzerine herhangi bir önemli bir çalışma ortaya konmamıştır. Şubat 1917 Devrimi ile yıkılan Rus Çarlığında geçici bir burjuva hükümeti kurulmuştur. Ekim Devrimine kadar iç politik dinamiklerden çok dış dünya olayları etkindir. Birinci Dünya Savaşı devam etmekte ve uluslararası anlaşmalar söz konusu olmaktadır. Avrasyacılık, Rusya için 1921 yılında bir çalışma disiplini olarak "Ishodk Vastoku" dergisiyle ortaya çıkmıştır.

⁷¹ Benzer politikalar İkinci Katerina, Bicinci Alexander, İkinci Alexander, Sergey Vitte, Pyotr Stolpin tarafından kısmi değişikliklerle devam etmiştir. 1917 Ekim Devrimi ile sistem neredeyse tamamıyla değişmiştir. R.Guseynof. (1999), "Istoriya Ekonomiki Rasii" Str.10 . Maskva.

Avrasyacılar, Avrupa uygarlığından onları ayıran ve pek çok farkı belirleyen Rusya'nın politik temelini Moğollar tarafından atıldığına inanmakta ve bundan da hiç şüphelenmemektedirler.

Ortodoksluk, kendini Realizm'in sadece bir kısmını aydınlatan nitelikte bir kültürdür ve onun öğelerinden sadece birisi olarak kabul edilir. Ama diğer kültürlerin onun üzerindeki hak ve taleplerini reddetmez. Realist yaklaşımı, Ortodoks ideolojinin özel bir ifadesi şeklinde inceleyen yorumu da inkar etmez. Ortodoks ideoloji, kendi yörüngesinde hareket eden bir din değil; kendi hareketi ve gelişimi esnasında diğer dinlerin serbestçe öz gelişimine de yakınlık çağrısında bulunur.

İkinci dünya savaşı sonrasında SSCB döneminde ders kitaplarında dahi Avrasya tanımı bulunmaktaydı. Burada ideolojik açıklamalar yerine sosyo-kültürel değerine yer verilmiştir.

Bilim adamlarının ilgilerinin merkezinde, “ayrı, özgün, bütünsel ve organik bir dünya oluşturan ve “ilahi bir irade” ile tarihte kendi özel yolundan gitmesi kararlaştırılmış olan “Rusya-Avrasya” yer almaktaydı.

Kültürel ve coğrafi bir bütün olarak Avrasya'nın tarihinin belkemiğini, ana karayı Pasifik Okyanusu'ndan Karpatlar'a kadar kat eden Büyük Bozkır oluşturmaktadır. “Bozkıra hükmeden, Avrasya'nın politik ve kültürel birleştiricisi olmuştur”. İlk defa Avrasya kültür dünyası bir bütün olarak Cengizhan'ın İmparatorluğu altında birleşmiştir;⁷² üstelik “sancısız, yumuşak bir süreç içinde Rus devletinin sınırları Moğolistan İmparatorluğu'nun sınırlarıyla çakışmıştır”.

Ortodoksluğa sadık kalan ve Bizans Hristiyanlığının ülkelerinin sistemini oluşturan faktörlerden biri olarak kabul eden Avrasyacılar, eserlerinde şunu vurgulamışlardır: “Ortodoksluk, kendini gerçekliğin sadece bir kısmını aydınlatan bir kültür olarak, onun öğelerinden sadece birisi olarak kabul eder ama diğer kültürlerin onun üzerindeki hak ve taleplerini, gerçekliği Ortodoks ideolojinin özel bir ifadesi olarak inceleyen yorumu inkar etmez. Ortodoksluk içine kapanık değildir ve kendi gelişimi esnasında diğerlerinin serbestçe öz gelişimine de çağrıda bulunur.”

⁷² Daha sonra onun yerini Moskova Knezliği almıştır.

Birinci Petro zamanında Batı'yı örnek alan ve çekinerek kendi "Asyalı kökenlerinden" vazgeçen Rusya, onların fikrine göre Avrupa medeniyeti sisteminde kendini bilinçli olarak geri kalmaya mahkum etmiştir.

SSCB sonrasında Rusya Federasyonu'nda, bağımsızlığın doğal bir tepkisi olarak ortaya çıkan milliyetçilik dalgaları, 1921 yılında net olarak tanımlanan ve ortaya çıkan Avrasyacılık' a büyük bir istekle geri dönerek ortaya çıkan beklenmedik bu politik durumu yeni koşullarıyla ve geniş perspektifleriyle yeniden yorumlama girişimlerine başlamışlardır.⁷³

Avrasya ekolünün bilimsel aktivitesi Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde neredeyse yok olmuş, ancak fikirleri ortadan kalkmamıştır.

Avrasyacılar on yıllar boyunca unutulmuşlardır. Ancak son yıllarda felsefi mirasları Rusya'da, Kazakistan'da, Türkiye'de ve yöneticilerinin kendi ideolojik görüş ve jeopolitik çıkarlarıyla "bağdaştırmak" istediği diğer bazı kıta ülkelerinde incelenmeye başlanmıştır.⁷⁴

Özellikle Rusya'nın da emperyal bir geçmişi ile bu tavrını 21. yüzyıla taşımak isteği yeniden doğmuştur.⁷⁵ Putin'in Rusya Devlet Başkanlığından itibaren tekrar "resmi" olarak canlanan Avrasyacılık gelişimi için, yükselen Rus imparatorluk hedefine yeni ve çağdaş bir ideolojik dayanak arayarak A.Soljenistin'in fikirlerinden faydalanmak istenmektedir. Rus milliyetçisi ve jeopolitikçisi A.Dugin⁷⁶, "Avrasya Hareketi" adı altında bir parti kurmuştur; hedefi, tüm Asya'yı içine alan bir emperyalist güç olarak "Büyük Rusya - Velikaya Rossiya" oluşumudur. Dugin, Velikaya Rossiya'yı tanımlarken Baltık Cumhuriyetlerini, Polonya ve Türkiye'yi dahil etmektedir. Dugin, AB içindeki aşırı sağcı gruplardan da

⁷³ Online Avrasya Arşivleri/İtalya

⁷⁴ Isayev A., I.Isayev "Sfenks mi, Chimere mi?'. Perspektif dergisi.

⁷⁵ Rusların sözde sosyalizmleri sırasında başta Sultangaliyev gibi Türk sosyalistlerine ve Kırım Türklerine yaptıkları insanlık suçlarını ihlal eden tutumları tarihte örnektir. Türkler SSCB'de geniş anlamda yönetimden uzak tutulmuşlar tamamen Ruslara bağlı bir ekonomi ve eğitim sistemini sürdürmeye zorlanmışlardır. Rusların Afganistan, Çekoslovakya deneyimleri; İspanyol Sosyalistlerine, Tito Yugoslavya'sına karşı tavırları bu tabloyu tamamlar. Öğüt K. "Avrasya Jeopolitiğinde Yeni Yapılanma ve Mustafa Kemal'in Avrasya Düşüncesi".

⁷⁶ Dugin yaptığı ACERNAL adlı çalışmasının başlığında kendini "Rus", "Hiristiyan", "Avrasyacı", "Patriot", "Emperyalist" ve "Gelenekselci" olarak tanımlamıştır.

destek almaktadır.⁷⁷ Bunların dışında Synergon bilgi işlem ağı⁷⁸ yardımı ile “aşırı milliyetçilik” ve “ırkçılık” politikalarında eşgüdümlü çalışmaktadır. Dugin'in ortaya attığı ideolojide yer alan aktörler, şimdilik sadece Rus misyonu görüntüsünde değildir. Moskova Müftüsü Farid Salman, bu hareketin Avrupa-Asya hareketinin Rusya'ya sızan şeytani vahhabistliğe karşı uygun bir karşılık oluşturduğunu vurgulayarak takdir etmiştir.⁷⁹

Finli Tarihçi J.Tarkka, Başkan Koivisto'nun yazdığı “Russian Idea”⁸⁰ adlı eserinde hegemon ve emperyalist hareketin Rusya'da başlatıldığına değinmektedir. Doğubilimci-Avrasyacı V.Maksimenko diğer çoğu Rus jeopolitikleri gibi Rus emperyal misyonunu taşıyarak ABD'nin Avrasya'da önce ekonomik sonra askeri-veya bunun tersi olarak önce askeri sonra ekonomik - gücünü karşı hareket gibi kullanması durumunda “Rusya'nın çıkarları” açısından bir tehlike oluşturmayaacağından emin olmak istemektedir. Bundan dolayı, Rus jeopolitikçileri-stratejistleri “NATO'nun Genişleme Süreci”ni, “İslam tehdidi”ni, “Rusya'nın Güvenliği” gibi konuları bugünkü Rusya için değil; gelecekteki “Büyük Rusya-Velikaya Rassiya” için tartışmaktadırlar. Bu da bir “Rus ideali”dir.⁸¹

“Avrasya'da tek güç olmak bir Rus idealidir” ve “Rusya'nın etki alanı Avrasya'dır” yaklaşımından hareketle ABD de Başkan danışmanı stratejist Z.Brzezinski'nin “The Premature Partnership - Prematuralnaya Saturudničestva” çalışmasında Rusya'nın Avrasya'da hegemon bir güç olmasıyla Avrupa-Atlantik ittifakını zedeleyebileceğinden bu ve benzer uluslararası gelişmelerin engellenmesi

⁷⁷ Dugin'e açık destek verenler Fransız Ulusal Cephe lideri Le Pen , İtalyan Başbakanı Berlusconi, Belçika'dan Vlaams Blok , Avusturya'dan Haider'dir.

⁷⁸ Synergon lideri Robert Stevkers Gürcü gazetesi olan Free Eurasia'ya Dugin'i destekleyen bir yazı yayınlamıştır.

⁷⁹ Vahhabizm-KGB tarafından yaratılan bir mit'tir. Eski bir Rus propaganda aracı olarak eski SSCB de İslamdaki pekçok fikir ve harekete karşı kullanılmıştır. Vahhabilik, S.Arabistan'ın resmi din statüsünde olan sunni bir okula bağlıdır. Bu akım tamamen ılımlı tasavvuf geleneğine bağlı olan -Çeçen ve Arnavutlar gibi- topluluklara da karşıdır.

⁸⁰ Finlandiya 'nın eski başkanlarından Mauno Koivisto, “Russian Idea” kitabında çok sevdiği komşusu Rusya'nın gelecekte emperyalist ve yayılmacı bir ülke haline gelme endişesini taşımaktadır.

⁸¹ Avrasya Çalışmaları Online Kütüphanesi

gereğini vurgulamaktadır.⁸² Aynı yıl, Brzezinski'nin ABD üst yönetimine stratejik bir yardım olarak "SSCB sonrasında jeopolitik çoğulculuğun konsolidasyonu"⁸³ önerisinde bulunmuştur; bununla amaç dağılan imparatorluğun "jeopolitik çoğulculuk (pluralism)" temelinde Rus çıkarlarının korkunç tehdidine karşı bir karşı-plan uygulanmaktır. Buna karşı Rus jeopolitikçiler "multipolarism"⁸⁴ i bir dünya düzeni olarak tartışmaktadırlar.

Brzezinski'nin Pluralism teklifi ise Rusya'nın coğrafik üstünlüklerine karşı oluşturulan ve Avrupa -Atlantik ittifakının Asya'daki hedefinin dünyanın en geniş kıtasal alanında ideolojik hedefleri gerçekleştirmekten çok, mutlak jeopolitik kontrolü sağlamak hedefli olduğudur.⁸⁵ Ayrıca Rus ve Fin siyaset bilimi ve jeostrateji uzmanları "jeopolitik pluralism" in anlamının "Kafkasya, Orta Asya ve komşu alanların Balkanlaştırılması" mantığıyla açıklanamayacağı belirtilerek Brzezinski'nin jeopolitika konusunda paranoyak olduğunu iddia etmektedirler.⁸⁶

K.Schmitt, çağımızda dinamik ve kompleks bir fenomen olarak ortaya çıkan "ideoloji yaratma gücü" nün tarih ve onun koşullarında gelişen ulusal elitin ideolojik projeleri ve açılımları şeklinde değerlendirmektedir. Ulusal elit, kendi halkının ideolojisiz kalmasından birinci derece sorumludur ve gelecek on yıllarda kendi ulusunun çok yönlü geleceğinin tehlikeye girmesi ilk başta kendi zararına olacaktır. Kendi ulusal ideolojisi olmayan toplumlar ya kısa ömürlü veya geleceksizdir. Avrupa'da sağ görüşte ortaya çıkan yeni bir lider olan Alen De Benua, bu çalışmaları yorumlayarak "politik yeniden dönüşüm" için üstün ve baskıcı bir güç gerektiğine dikkat çekmiştir.

⁸² Brzezinski 'The premature partnership'.; 'The Geostrategic Triad Living with China, Europe and Russia'. CSIS Significant Issues Series. January 2001

⁸³ Z.Brzezinski' The consolidation of geopolitical pluralism within the former Soviet Union'.

⁸⁴ Multipolarism, ABD ve Batı'nın tek yanlı hakimiyetine karşı, engel olunmak için bir geliştirilen bir Rus idealidir.

⁸⁵ Yasmann V. 'The rise of the Eurasians'.

⁸⁶ Maksimenko, Rusya Bilim Akademisinde Orta Asya konusunda siyaset bilimci . Eiki Berg çalışmasında kişisel öngörüler ve farklı yanılsamaların kararı birinci dereceden etkilenmesinden yola çıkarak jeopolitikanın , ulusal çıkarları gözeten ve bunlara bağlı olduğu halde objektif bir ilim olmadığını vurgulamaktadır.

K.Schmitt son cümlesini ise söyle tamamlamaktadır: Rusya, “Büyük Saha (Grossraum)” ile dev düşüncelerini uçsuz bucaksız Avrasya kıtası ruhuna taşıyacak tek güçtür.

Putin'in anti-amerikancı Dugin'i takdir ettiği ve desteklediği görülmektedir.⁸⁷ Dugin'in hareketini RF içerisinde yer alan Şeyh-ül İslam, Patriark sekreteryası, Budist lider ve Musevi haham da desteklemektedir.⁸⁸ Bu durumda Avrasyacılık yeniden tanımlanarak yine Dugin'in çalışmasında Neo-Yevrazistva başlığı altında yeniden şekillenmektedir.⁸⁹ Dugin'in kurmuş olduğu Avrasya Hareketi Partisi, temelde Rusya'nın hegemonyasında bir Avrasya Birliği oluşumu ve Rusya'nın da burada lider bir güç olmasına yöneliktir.⁹⁰

6.1.2. Çin'in Avrasya Politikaları :

1990'lı yıllara kendi iradesi dışında yaşadığı “Tiananmen Olayı” etkisinde başlayan Çin yönetimi, bu yıllarda Sovyet-Amerika eksenli dönemi izlemekle ve dış politikada dengeli kalma gayretleriyle girmiştir.⁹¹ Çin'in tarihsel geçmişinde geniş ve önemli yer tutan Avrasya'nın, bugün için aktif ve agresif bir yer tutmadığı görülmektedir.

20. yüzyıla kadar ki Çin ve Japon İmparatorluklarının emperyal etkileri, 1949 yılından bugüne Kızıl Çin'e kısmen uzak durmaktadır. Son yüzyılda Moskova'daki siyasal değişimlerden etkilenen Pekin yönetimi, 1980'lerdeki dönüşüm süreçlerinden özellikle iç politik hareketlerle etkilenmiş ancak köklü bir siyasal dönüşüm yaşamamıştır.

⁸⁷ Prof.Dr.Kazgan G., “Türk – Rus İlişkileri” Çağrılı Konferansında sunulmuştur. Konferans kitabının yine aynı üniversitenin Yayınevi tarafından basılma tarihi 2003 ün ilk çeyreğidir. 25-28 .Nisan 2002., “Türk – Rus İlişkileri: Tartışmalı Konula” . İstanbul Bilgi Üniversitesi.

⁸⁸ Bu harekette yer alanların pek çoğunun SSCB döneminde KGB ile ilişkileri olduğunu iddia etmektedir. Kullberg A.'The Russian Idea-Mongool or Byzantine Heritage?'.The Eurasian News Reports.2001

⁸⁹ Patriark dış ilişkiler sekreteri Vsevalod Chaplin, Müftü Talgut Tachuttin, Budist lider Did-Habalam, Musevi Avram Shmuleviç dir.

⁹⁰ Schmitt K . Pyet Urokof dilya Rasii . Ruskaya Vesh.2001

⁹¹ Harding H. China's Foreign Relations After Tiananmen:Challenges for the U.S. The Impact of Tiananmen on China's Foreign Policy. NBR Analysis.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Avrasya'da ve Avrasyacılık yaklaşımında bugün Doğu Uygur ilk basamağı oluşturmaktadır. Yaklaşık dokuz milyon nüfuslu Doğu Uygur'da bulunan Sincan Uygur Özerk Yönetimi yoğun bir gözetim ve baskı altındadır. Çin polis ve askerleri sık sık çatışmaya girmektedirler. Sincan Uygur Özerk Bölgesi yönetimi tamamen bağımsızlık ile siyasal ve ekonomik bağımsızlığa kavuşmak adına şiddetli çarpışmalar yaşanmakta ve karşılarındaki güçlü ve disiplinli orduya karşı ağır kayıplar vermektedirler. Kırgızistan ve Kazakistan ile sınırdaş olan Doğu Uygur Yönetimi, bu ülkelerden istediği destek ve yardımı alamamaktadır. Bunun bir nedeni Şangay İşbirliği Örgütü'dür⁹². Bilindiği üzere, 1996 yılında Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan devlet başkanlarının ilk kez Şangay'da bölge güvenliği için bir araya gelmesiyle toplanmış ülkelerdi.

Bugünkü küresel dünyada ekonomik etkinin neredeyse en çarpıcı konu olduğunu bilen ve bu durumdan faydalanmak isteyen Çin, dış siyasi hedeflerini en azından şimdilik gizli tutabilmekte veya dış dünyaya açıklamamaktadır. En azından sorunlu ve olağanüstü bölge olarak ilan ettiği Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde sıkıyönetim uygulamakta ve buna dış destek olarak Tacikistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dan resmi destekleri engelleyebilmektedir.⁹³ Ancak Çin Devlet Konseyi'nin verdiği bilgilere göre Usame Bin Ladin taraftarı militanlar ve El-Kaide teröristleri Kazak, Tacik, Kırgız sınırlarından geçerek Sincan Uygur Özerk bölgesinde Çin askeri güçlerine karşı eylem yapmaktadırlar.⁹⁴

Çin, Rusya gibi net ve geniş zamanlı bir perspektif olarak değerlendirmedeği "Avrasyacılığı", ilk etapta ekonomik işbirliğini geliştirmek ve bölgedeki güçlerin birlikte hareketini sağlayacak bir anlayışa uygun hareket etmekte ve buna uygun siyasi argümanlarını güçlendirmektedir. Burada bir anlamda da ABD gibi Avrasya bölgesi üzerinde talepleri ve hedeflerini belirlemiş bir süper güce karşı bölgesel bir güç olarak karşı durmak şeklinde de düşünülmelidir.

⁹² Bu gruba Şangay Beşlisi adı verildi. Ancak daha sonra bu beş ülkenin sınırlarını, kapsam ve alanlarını genişletmeleri ve altıncı üye ülke olarak Tacikistan'ın yer almasıyla Şangay İşbirliği Örgütü adını aldı.

⁹³ Berniker M.China's Uighur Policy Draws Critics in Kazkhstan. 29.01.2002 – Human Rights Report. 25.11.2002

⁹⁴ Kazakh Channel News. 16.11.2002

Stratejik güç ve ekonomik gücü birleştiren bir Avrasya Birliği, Çin'in önümüzdeki 10 yıllık hedefidir. Bu tanımı güçlendiren bir örnek, Rus-Çin ham petrol boru hattıdır. Pan-Asia (Birleşik-Asya), kıtalararası hidrokarbon köprüsü ile güçlenmektedir.⁹⁵ Rusya ile Çin arasında yapılan 25 yıllık enerji anlaşmaları, Irkutsk ve Yakutsk gibi yer altı işlenmemiş değerli taş havzalarının işletilmesi için yapılan anlaşmalar ve sınır ticaretinin özellikle Kuzey Doğu bölgelerinde gelişimine ilişkin kararlar, bu iki ülke arasında stratejik güç dengelerinin karşılıklı güvene dayandırılması ve ekonomik işbirliğinin öncelikli olarak geliştirilmeye çalışıldığına dair göstergedir.

6.1.3. İran'ın Avrasya Politikaları :

1970'li yıllarda İran'da başlayan iç siyasi karışıklıklar, 1979 yılı sonlarında Humeyni'nin sürgünden geri dönmesi ve Beni Sadr'ın aydınları temsilen Başbakanlığa getirilmesiyle değişen İran, kendi devrimini yapmıştır.

Ardından anti-Amerikancı politikaları ödün vermeden uygulayan İran, on yıl süren Irak ile nedensiz ve sonuçsuz bir savaşı sürdürmüştür. Kendi iç dengelerini kurmak, yaptıkları yeni İslam Devrim ilkelerinde geliştirmek İran'a zaman kaybettirmiştir.

1990'lı yıllarda SSCB'nin dağılmasıyla tüm zamanının en değerli fırsatını İran'a vermiştir. Artık mücadele edeceği çözülmesi güç iç sorunları yoktur; her türlü zorluğa karşın ve neredeyse dünyanın pek çok ülkesi tarafından tecrit edilmesine karşın anti-Amerikancı politikalarından da vazgeçmemiştir. SSCB döneminde iyi düzeyde tuttuğu dış ilişkilerini ve ekonomik bağlarını daha da güçlendirme fırsatını SSCB'nin dağılımından sonra bulmuştur.⁹⁶ Türkmenistan ile sağladığı din ve coğrafya birliğini vakit kaybetmeksizin ekonomik gelire dönüştürmek amacıyla hızla enerji koridoru oluşturmak için projelere başlamışlardır. Bir yandan ekonomik işbirliğini geliştirirken karşılıklı ticari ilişkileri artırmışlardır.

⁹⁵ Blagov Sergei . *Russia-China eye Pan-Asian oil Bridge*. 2002 Asia Times Online Co, Ltd. 29 June 2002

⁹⁶ Peimani H. *Turkey plots its own course on Iran*

İran, diğer yandan da Rusya ile çok yönlü işbirliği geliştirmeyi de ihmal etmemiştir. İlk etaptaki kararların birisi olan Nükleer Santral kurulması, başta ABD olmak üzere birçok ülkeyi tedirgin etmiştir. Ancak, Rusya dalgalı iç dinamiklerini tekrar yeni bir alaboraya meydan vermemesi gerektiğini ve bunun için de acil finansman gereksinimini vurgulamıştır. Bunun yanı sıra SSCB döneminde de yakın olan eğitim-öğretim ve kültürel değişim programlarını aksatmadan ve hatta katılımcı sayılarını artırarak devam ettirmişlerdir. Rusya ile anlaşılabilen tek konu Hazar'ın statüsü olmuştur. Ancak bu konudaki ısrarcılık yerine her iki tarafta şimdilik bu sorunu gündeme getirmemeye ve yerine ekonomik-ticari ilişkilerini geliştirmeye bırakmışlardır.

Tüm bu gelişmelere paralel Kafkasya'da da etkin olmak niyetiyle İran, Ermenistan'ın işgal ettiği toprakları göz ardı ederek bu ülke ile ticari ilişkileri güçlendirmeye çalışmıştır. Bu ilişkilerde ne petrol boru hattı, ne de üretim amaçlı bir yatırım vardır. Burada sıkı ticari ilişkiler ve Ermenistan'ın ürettiği geleneksel ürünlerin dünya pazarına çıkışı için ticari bir köprü işlevi vardır.

İran, Avrasya'da açığa çıkan fırsatlara paralel bir bölgesel güç olma sevdasındadır. Bu amaca ulaşması için de hemen hiçbir güçlüğü yoktur. Bölgede ortaya çıkan yeni bağımsız Cumhuriyetlerle kısır ve çekişmeli ilişkisi yoktur. Bölge ülkelerinin iç ve dış dengeleri için gerekli finansmana sahiptir. Siyasi rejim ihraç etme gibi bir eğilimi yoktur. Orta vadede çok yönlü, karma bir işbirliği peşindedir. Bölge ülkelerine göre Avrasya'da bağımsız ve kendi finansmanını sağlayan tek ülke özelliğini taşımaktadır.

6.1.4. Türkiye'nin Avrasya Politikaları :

Avrupa Birliği (AB)'ne "Aday Ülke" statüsünü 1999 sonunda Helsinki zirvesinde elde eden Türkiye, AB ye tam üyelik yolunda müzakerelerin başlaması amacıyla zorunlu-değişim sürecini yaşamaktadır.

Avrasya, Türkiye'de coğrafik bir alan olarak nitelenmekteyse de bu açılım ve tanımlamada kısmi belirsizlikler bulunmaktadır. Avrasya kavramı, politik bir çerçevede tanımlandığından Avrasyacılık da aynı dar kapsamda kalmaktadır. Başka

bir deyişle Avrasya, kendine özgü tarihsel kültür bütünlüğü olan bir bölge olarak algılanmakta ancak coğrafik sınırları daha çok eski SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerini kapsamaktadır. Yani Ön Asya, Ortadoğu çoğu kez alan dışında kalmaktadır.

Mustafa Kemal ATATÜRK, aydın görüşlere sahip, hümanist bir lider olmasının yanında başarılı bir karar verici ve iyi bir stratejistti. Mustafa Kemal'in dış politika anlayışındaki önemli noktalardan biri SSCB ile işbirliğidir. Bunun nedeni hem SSCB'nin batı karşıtı pozisyonu⁹⁷ ama daha çok da tarihsel sürecin gösterdiği kimi gerçeklerdir. Osmanlı'nın Batı'ya yönelimi Rusya ve İran'la durdurulmuştur. Bölgede Türkiye'nin SSCB ile karşı karşıya kalması Türkiye'nin batı ile ilişkilerinde zayıf bir diplomasiye neden olabilecekti. Bu zor durumda SSCB'ye karşı batı ile ittifak aramak zorunda bırakılmış olabilirdi. Aynı dönem batılı devletlerin kuvvetleri Ortadoğu'da bulunuyorlardı. SSCB ile 1921 Moskova Antlaşmasıyla başlayan yakınlaşma 1925'de yapılan "Türkiye Sovyetler Birliği Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması" ile pekiştirilmiştir. Bununla birlikte Atatürk SSCB'nin esas unsuru Rusların sert jeostratejik hedefli taleplerine karşı yumuşak bir sınır konulmuştur. Atatürk'ten sonraki Türk devlet idarecileri çok yönlü stratejik düşünce yapısında olmamaları nedeniyle 1945'de açığa çıkan SSCB baskısına ve toprak taleplerine karşı kolay ve çabuk bir çözüm bulunmuştur: ABD ile ittifak.

Orta Asya'lı Türklerle kurulacak yakın ilişkiler hem burada yaşayan Türklerin ezilmesini bir bakıma önleyebilirdi, hem de SSCB'ye karşı dünyanın bu en önemli bölgesinde Türkiye'yi stratejik açıdan güçlendirirdi.⁹⁸

Türkiye'nin gelecekte tam bağımsız bir yapıda yaşayabilmesi için kendine özgü bir sentez ortaya konmuştu. Fransız Devrimi kaynaklı olan üç ilke, yani cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik ile, Rus Devrimi kaynaklı devrimcilik, devletçilik ve halkçılık ilkelerini Mustafa Kemal'in ulus-devlet modelinde getirilmiş ve tüm Avrasya ülkeleri ile, benzer konumda olan üçüncü dünya ülkeleri için

⁹⁷ Bu durum anti hegemon bir yapı olarak dikkate alınmamalıdır. Çünkü 2. dünya savaşı SSCB'nin hegemon yapısını, Sosyalist Blok dışında sürdürme eğiliminde olduğu görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için F.Armaoglu. "20.yüzyıl Siyasi Tarihi 1914 -1990-Cilt-1". Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 1991, İstanbul

⁹⁸ Türk aydınlarının, gazeteci ve bilim adamlarının ayrıntılı söyleşileri için bakınız. İlhan A., Çeçen A., Saray M., Andican A., Bozdağ I.; Sander O., Ögüt K. 'Avrasya Coğrafyasında Stratejiler'. Ulusal Dergi.Sayı 4. Güz.1997. Ankara. 1997

Kemalizm adı altında yeni bir model oluşturulmuştur. Batı Avrupa'dan ve Asya'nın diğer bölgelerinden farklı bir yapıya sahip olan Avrasya ülkelerinde de hem Müslüman hem de Türk çoğulculuk vardır. Avrasya ülkelerinin yedisi Türk kökenlidir. Ayrıca Rusya Federasyonu (RF) bünyesinde Türklerin yaşadığı birçok farklı yapıda idari bölgeler bulunmaktadır.

Birçok Avrasya ülkesinde Müslüman halk toplulukları bulunmaktadır. Bu yönü ile de, Atatürk'ün laiklik ilkesi bunlar için geçerlilik kazanabilir. Atatürk modeli ile yeniden tanımlanma fırsatı bulan yeni Bağımsız devletler, Avrasyalaşma sürecinde yeni dünya düzenine istikrar kazandırabilir ve bölgesel güçlerin çekişmesine karşı denge sağlayarak öncelikle bölge, ardından dünya barışına yardımcı olabilirler. Ancak Atatürk ilke ve devrimleri, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri devlet başkanları tarafından takdir edilmiş fakat uygulama modeli olarak benimsenmemiştir.

Burada Rusya'nın bölgenin güvenliğini sağlayan "çelik güç" olmasının ve devlet yöneticilerinin "kendi çıkarlarını üstün tutma" faktörlerinin öncelikli tercihler olması önemlidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin, Marshall Yardım Programı kapsamına alınma çabaları ile artık Batı yörengeli işbirlikleri ve politikalar oluşturulmuştur. Müslüman Ulusal Komünizmi⁹⁹ ve Sosyalist Birlik¹⁰⁰ gibi iki temel ideolojide yeni tartışmalar başlamıştır. Ancak Batı ile entegrasyon süreci, önlenemez ve reddedilemez cazibe merkezidir. Hem iktidarın hem de halkın yoğun ilgi ve sempatisini kazandığından ABD ve Avrupa merkezli gelişim dışına çıkılamamıştır. Avrasya, birçok farklı nedenlerden Komünizm korkusuna feda edilmiştir. Avrasya ile ilgili haber ve bilgi kaynaklarına da ulaşamadığından bu erteleme veya göz ardı etme 1990'lı yılların başına kadar devam etmiştir.

⁹⁹ Mirsaid Sultangaliyev'in önderliğinde Çarlık Rusya'sında başlayan bu bağımsız görüşe destek Türk Milliyetçilerinden gelmiştir. Aynı düşüncede ideoloji oluşturma yardımlarını Gaspıralı İsmail Bey, Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan, Ziya Gökalp, Molla Nur Vahidof, Mustafa Suphi, Sevkett Süreyya Aydemir gibi Türk aydınları vermiştir. Ayrıntılı bilgi için A.İlhan 'Sultan Galiyef-Avrasya'da Dolasan Hayalet'. Bilgi Yayınevi.İstanbul.2000 .

¹⁰⁰ Niyazi Berkes ve bir grup aydının çalışması olarak incelenebilir. Berkes N. (1975) 'Türk Düşününde Batı Sorunu'. Bilgi Yayınevi. İstanbul.1975

Bir ulusal hedef olarak belirlenen AB'ye tam üyeliğe karşı bir anti-tez olarak bireysel sabırsızlıklarla gündeme gelebilen Avrasya¹⁰¹, jeopolitik ve askeri algılamaların¹⁰² dışında henüz birçok alanda tanımsızlığını korumaktadır. Avrasyacılık kavramı, Atatürk'ten sonra jeopolitik bir düşünce olgunluğuna erişmemiştir. Avrasya'yı değerlendirmek ve kavramsal bir analizi ulusal hedefli değildir; ancak Milli Güvenlik Kurulu ve Türk Silahlı Kuvvetleri gibi kurumların üzerinde titizlikle durdukları jeostratejik alanlardır. Zayıf veya cılız da olsa Türkiye'de özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan gelişmelere paralel değişimler gözlemlenmektedir. Özellikle 1991'de çözölen SSCB sonrasında bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile yeniden doğan Avrasyacılık üzerine farklı görüşler bulunmaktadır.¹⁰³

6.1.5. Avrasya Jeopolitiğı Üzerine Genel Değerlendirme :

Tüm dünya ölkeleri tarafından önemi ve değeri artık günışığına çıkan Avrasya'da, Avrasyacılık kavram ve ideolojisi halen Rusya tarafından siyasi bir hareket olarak devam etmektedir. Siyasi hareket, Rusya resmi organlarınca da desteklenmekte ve Velikaya Rassiya-Büyük Rusya hedefi gütmektedir. Bölgede bulunan diğör güçlü aktörlerden Çin, bu coğrafyada öncelikle sınır güvenliği ve ekonomik işbirliğini geliştirme eğilimindedir. Çin'in 25 yıllık ekonomik bağlantısı Rusya ile ve bölgede başka bir büyük güç oluşumunu engellemek için elindeki mevcut kozları bölge aktörleri ile oynamaktadır.

Bölgedeki diğör aktörler Türkiye ve İran, yine yeni bağımsız ölkelerle yeni ve kazançlı anlaşmalar peşindedirler. Türkiye'nin avantaj ve dezavantajlarını iyi

¹⁰¹ AB'ye tam üyeliğın uzun bir süreç olduğunun anlaşılmasıyla Türkiye, alternatif değerler yaratma yolunu seçti. Dışışleri Bakanlığı ve Devlet Planlama Teşkilatı'nın hazırladığı "Türkiye 2010 -2020 Küresel Aktörün Doğuşu" adlı çalışma buna paralel bir göstergedir.

¹⁰² 28 Nisan 1998 tarihinde Harp Akademileri'nde düzenlenen "Kafkaslar, Ortadoğı ve Avrasya PerspektifindeTürkiye'nin Önemi" sempozyumunda söz alan Kara Harp Akademisi Öğretim Başkanı Dr. Kur. Kd. Albay Yılmaz Tezcan; "Avrasya, değisimlerin en yoğun yaşadığı 2010 yılına kadar istikrar ve güvenliğın tehlikeye girdiğı hassas bölgedir" demıştır. Tezcan Avrasya'daki risk ve tehditleri Batı - Kuzey - Dogu - Güney Eksenleri olmak üzere dört grupta analiz etmiştir. Bu tehditlerden doğu eksenli olanlarından birini de İran-Rusya-Çin arasındaki işbirliği ve bunun geliğtirilmesi olarak belirlemiştir.

¹⁰³ GÜRSOY -Naskalı E. - Şahin E. "Bağımsızlıklarının 10. yılında Türk Cumhuriyetleri". SOTA- Haarlem . Hollanda. 2002.

bilmesine rağmen, bölgede etkin olma zorluğunu yaşamaktadır. Burada Türkiye¹⁰⁴,nin bölgedeki büyük aktör Rusya'yı bertaraf etme gibi bir çabası olmaması gerekir. Dünya'nın en uzun erimli Satranç şampiyonları bu bölgeden çıkmıştır ve çıkmaktadır. Rusya, Çin ve İran dünyaya en akıllıca oynanan oyunların sahipleridirler. Diplomaside, dış politik dengelerde ve Avrasya coğrafyasında "titiz, dikkatli ve sabırlı" olmak önkoşuldur. Bölgede etkin ve saygın kalabilmek için çok yönlü akılcı davranışlar, hem Avrasya'nın gelişimi hem de Avrasya'da istikrar için şarttır.

Dış politikanın dengeli olması temel koşul olduğundan bölgesel güç olarak Rusya ve henüz gölgedeki diğer güç olan Çin ile ulusal çıkarları koruyarak uzun vadeli ilk adımlar atılmalıdır. Ancak karşılıklı işbirliklerini çok yönlü geliştirmek gerekecektir. İnce ayar diplomasi ile kendini Çarlık Rusya'sının ve hatta Bizans'ın Mirasçısı olarak görebilen Rusya ile güvenli ilişkilerin başlayabilmesi için 1960'lı yılların sonunda başlayan ve 1970'lerde kısmen devam edebilen endüstriyel işbirliği gibi askeri-güvenlik-savunma konularını da kapsayabilecek gerçekçi planlamalarla "dürüst ve olgun işbirliği"nin bir an önce iyi niyetle başlamak en olumlu ilk adım olacaktır. Avrasya'da coğrafik aktörlerin arasındaki karşılıklı işbirliği ve dostluk anlayışlarının bütünleşmesiyle Avrasya halkları da daha refah, daha çağdaş bir gelecekle buluşabilirler. Ancak umut edilen somut gelişme henüz ufukta görünmemekte ve gelecek on yıllarda değişecek dünya konjonktürüne bağlı bir paralellikte gelişmeler de Avrasya'da net bir karma yapıya neden olabilecektir.

¹⁰⁴ Aytmatov söyleşisinde Türkiye'nin bölgede yıldızının parladığını belirtmekte ve Türkiye'nin, İslam aleminin en aydın, en çağdaş devlet modeli olduğunu göstermekte ve kendini dünyaya kabul ettirmesinin önemli bir kazanç olduğunu belirtmektedir. Görüşlerinde özellikle 11 Eylül olaylarından sonra İslam'a inançları olan tüm milletlerine karşı diğer dinlerden veya kişilerden tepkilerin gelmesinin yanlış olduğu, ancak en iyi yanıtın da Türkiye Cumhuriyeti modeli uygulamak olduğu yer almaktadır.

6.2. Hazar Bölgesi :

Hazar Bölgesi olarak tanımlayabileceğimiz Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı içine alan Kafkaslar bölgesi ile Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'ı içine alan Orta Asya Devletleri, dünya coğrafyası içinde enerji kaynakları ve dolayısıyla ticari açıdan çok önemli rollere sahiptirler.

Bu durum, aynı zamanda bölgede, dünyaya açılım için geliştirilen alternatifler konusunda da yoğun rekabetlerin yaşanmasını beraberinde getirmektedir. İşte böylesine hareketli bir coğrafyanın, enerji alanında dış dünyaya açılımında, Türkiye önemli bir kapı konumundadır. Bu ülkelerin, enerji kaynaklarını dünyaya kesintisiz ve güvenli biçimde pazarlamaları ve ticaretlerini geliştirmeleri sonucunda ülkemiz de önemli bir gelire kavuşacaktır.

Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, o zamana kadar yakın ilişki içinde bulundukları Rusya ile siyasi ve askeri ilişkilerini azaltmaya çalışmışlar ve Rusya dışındaki ülkelerle iletişim kurmaya başlamışlardır.¹⁰⁵

Müslüman ülkeler ve Türkiye ile dil ve kültür akrabalıkları olan devletler, Türkiye ile işbirliğine girerek uluslararası ilişkilerde de bireyselleşme yoluna gitmişlerdir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya Federasyonu'nun, eski Sovyet Cumhuriyetlerini Bağımsız Devletler Topluluğu içinde tutabilmek için büyük çaba harcadığı görülmektedir. Siyasi güç olarak Rusya'nın etkisi halen devam etmektedir.

Bölgenin gerek stratejik değeri ve gerekse sahip olduğu doğal kaynaklar ve ayrıca yeni Türk Cumhuriyetlerinin doğal kaynaklarının uluslararası pazara ulaşım yolu üzerinde bulunması Rusya Federasyonu'nu her zaman devrede tutacak unsurlardır.

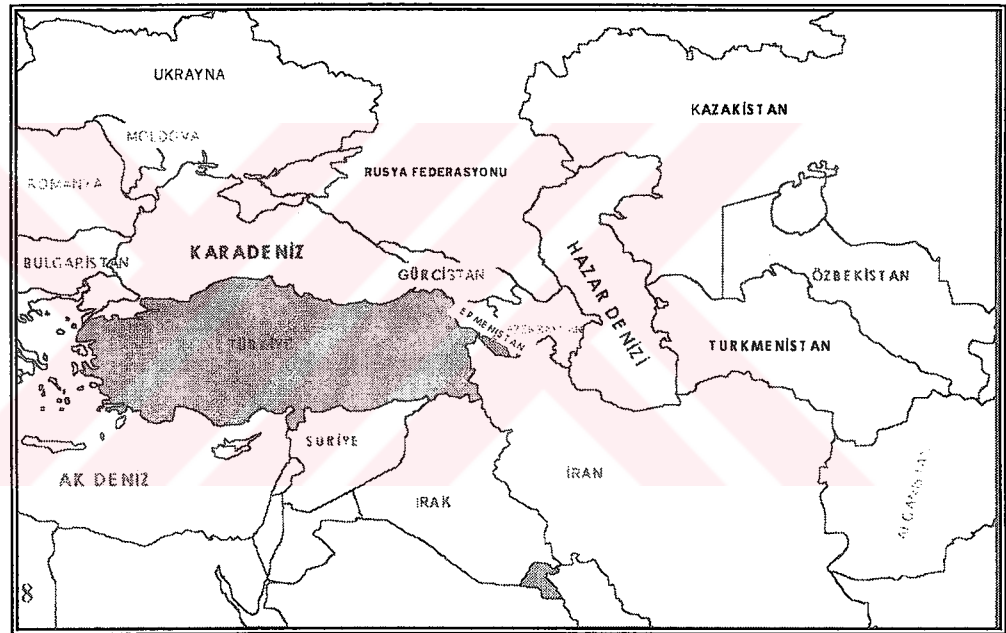
Rusya Federasyonu için, Petrol ve doğal gazın üretilmesi ve ihracı,

¹⁰⁵ Yardım, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdürü "Kafkasya, Hazar Petrolleri ve Doğal Gazları ile İlgili Projelerin Mevcut Durumları" Harp Akademileri Komutanlığı, 13 Aralık 2000

gelirlerinin yaklaşık yarısına eşit olması nedeniyle, yaşamsal bir öneme haizdir. Dolayısıyla, Rusya Federasyonu'nun bölgedeki gücü özellikle sahip olduğu zengin petrol ve doğal gaz rezervlerinden kaynaklanmaktadır.

En az bunlar kadar önemli ve bunları tamamlayan bir diğer unsur da; Kafkasya ve Hazar bölgesinden, uluslararası pazara petrol ve gaz ihraç yollarının Rusya Federasyonu toprakları üzerinden geçiyor olması gerçeğidir.

Rusya Federasyonu bu anlamda, bölgede, enerji alanında hakim güç olma hedefini değiştirmemiştir. Halihazırda Azeri erken petrolü ve Kazakistan petrolü Rusya Federasyonu üzerinden dünya pazarlarına ulaşmaktadır.

Şekil 6.1: Bölge Haritası

Petrolün tarihi gelişimi 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamasına karşın, tam anlamıyla etkilediği ve damgasını vurduğu 20. yüzyıl olmuştur. Çok hızlı teknolojik ilerlemede petrol rol oynamış tarihsel gelişimi sürecinde, günümüzde uluslararası, mücadelelerde ortak noktasını teşkil etmiştir.

Modern petrol endüstrisi Hazar Denizi'nin Batı kıyılarında, Bakü şehrinde doğmuş ve 1970 yıllarına kadar Hazar dünyanın önemli bir petrol üretici bölgesi olmuştur.

Sovyetler Birliğinin 1991 yılında dağılmasıyla, Hazar'ın önemi, Rus olmayan üç kıyı devletin (Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan) bağımsızlıklarını kazanmasıyla büyük oranda artmıştır. Önceden bilinen büyük rezervlere ek olarak zengin yeni petrol ve doğal gaz rezervlerinin keşfedilmesi "Hazar'ın 21 yy.da Basra Körfezi olabileceği" yargısına yol açmıştır. Uzmanların görüşüne göre, gelecekte Hazar Havzası ve bu havzayı çevreleyen bölge Asya ve Avrupa'nın en büyük petrol ve doğal gaz kaynağı olabilir. Bu karasuları ve milli egemenlik alanlarının oluşturduğu petrol potansiyeli o kadar önemlidir ki, dünyanın büyük petrol şirketlerinin değerlendirilmelerine göre, istikrarsız İran körfezi coğrafyasından daha büyüktür.

Hazar petrol bölgesi halen Güneşli, Oil Rocks, Azeri, Çırac, Kepez bölgelerini kapsamaktadır ve Azerbaycan'a ait Hazar Denizi bölgesindedir. Hazar petrolleri SSCB'nin stratejik yedek stokları olarak saklanmakta iken, bugün dünya pazarlarına açılması çalışmaları devam etmektedir. Kendisini SSCB'nin varisi gören RF, petrolün pazarlanmasının kendi kontrolünde olmasını istemektedir.

Hazar Denizi'ne artan ilgi ve yatırım gerçeğine karşın, Avrupa ve Asya arasındaki stratejik yol üzerinde konuşlanmış olan bölge, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra üç esas Bölgesel aktörün (Rusya, Türkiye ve İran) arasındaki jeopolitik çekişmenin odağı olmuştur. 1992'nin başından bu yana bu üç güç Transkafkasya ve Orta Asya'da büyük bir nüfuz mücadelesine girmişlerdir.

Tahran, Ermenistan ve Azerbaycan ile güçlü bağlar kurmayı ve böylece bölgedeki baş rakibi Türkiye'nin Orta Asya'nın Müslüman cumhuriyetlerine kendi nüfuzunu yaymasını engellemeyi ummuştur. Diğer yandan Tahran, Azerbaycan'daki gelişmelerin İran'ın kuzeybatısında ikamet eden ve baskı altında bulunan 20 milyon etnik Azeri arasında milliyetçi duyguların artmasına neden olabileceğinden korkarak nüfuzunu yayma, güvenlik ve toprak bütünlüğünü devam ettirme arasında bir denge kurmaya çalışmıştır.

Rusya da bu bölgeyi jeopolitik öneme sahip bir bölge olarak görmektedir. Dış politikasının ana çizgisini Batı ile ilişkilerini oluşturduğu kısa bir dönemin ardından Rusya, 1992 yılının sonunda eski Sovyetler Birliği devletlerin kendi özel nüfuz alanı olduğu sonucuna varmıştır. Rusya'da "Yakın Çevre" doktrini olarak bilinen politika

doğrultusunda Moskova kendisini eski Sovyet cumhuriyetlerinde barış ve istikrarın tek garantörü olarak algılamıştır. Bu durum en çok bağımsızlığını kazanmış ve Rusya ile kendi arasında mesafe koymak isteyen Azerbaycan'ı rahatsız etmektedir.¹⁰⁶

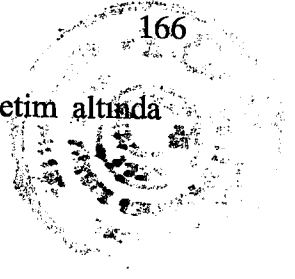
Orta Asya'nın Müslüman cumhuriyetleriyle ve özellikle Azerbaycan'la ortak etnik ve dil bağlarını paylaşan Türkiye, kendisini Avrasya'nın merkezindeki yeni bir Türk bloğunun potansiyel lideri olarak görmüştür. Orta Asya'ya bir köprü olarak Transkafkasya ve özellikle Azerbaycan-Türkiye'nin jeopolitik hedefleri için önemlidir. Ancak Türkiye'nin bölgedeki istikrarsızlıkla, özellikle Dağlık Karabağ çatışmasıyla ve aynı zamanda kendisinin dış politika hedeflerini gerçekleştirmenin önündeki potansiyel engeller olarak Rusya ve İran'ın faaliyetleriyle uğraşması gerekmiştir.

Petrol 1993 yılında İran, Türkiye ve Rusya arasında yaşanan Hazar üstündeki nüfuz mücadelesinin temel faktörü olarak ortaya çıkmıştır. Yeni bölgesel ekonomik ve siyasi bağlantıları kendi rakiplerinin zararına şekillendirmeye niyetli olan her bir Hazar devleti kendi zengin enerji kaynaklarını geliştirmeye çalıştıkça bu çabanın bir parçası olmuştur. Hazar Denizi'nin statüsü sorunu bölgede jeopolitik nüfuz için devam eden rekabetin önemli bir nedenidir.

ABD, Suudi Arabistan ve Körfez Şeyhlikleri ile ilişkileri sayesinde dünya petrol fiyatlarını belirleme şansına sahiptir. Şu anda dünyada petrol açığı bulunmaması ve daha fazla petrolün fiyatları düşürme olasılığı kendi petrolünü zaten kendi üretebilen ABD için Orta Asya ve Hazar petrolünü yaşamsal olmaktan çıkarmaktadır. Başka bir deyişle bölge petrolünün dünya pazarlarına çıkması Rusya, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Çin, Japonya ve hatta Almanya için yaşamsal önemde olmasına rağmen ABD için birincil öncelik taşımamaktadır. ABD her şeyden önce böyle büyük bir potansiyelin kendi denetimi dışında hayata geçmesini istememektedir. Çünkü bu durum Rusya'yı yeniden dünya sahnesine güçlü bir aktör olarak dönmesini sağlayabilir. 11 Eylül saldırılarının bahane edilerek Afganistan'a çıkarma yapılması ve orada yerleşik bir kuvvetin teşkilinin altında bölgedeki güç unsurlarının kontrolü yatmaktadır. Öte yandan ABD'nin 2000'li yıllarda petrol ithalinin ihtiyacının %70'ine yükseleceği tahmin edilmektedir. Dünya

¹⁰⁶ Hasanov, Üzeyir a.g.e.

petrol fiyat dengesinin korunması bakımından Hazar petrollerinin denetim altında tutulması, Batı için vazgeçilmez bir petropolitik haline gelmiştir ¹⁰⁷

¹⁰⁷ KOCAOĞLU, M. *Petro-Strateji, Türkeli Yayınları*

7. HAZAR DENİZİ İLE AVRASYA ENERJİ KAYNAKLARININ YERİ VE ÖNEMİ

Ülkelerin gelişimlerinin dev itici ögesi enerjidir. Emek-sermaye-hammaddeler biçiminde sıralanan klasik üretim faktörlerine, teknolojik gelişim enerji faktörünü de eklemiştir. Bu nedenle de ülke yönetimlerini üstlenenler, toplumun ve ekonominin gereksinim duyduğu enerjiyi kesintisiz, güvenilir, temiz ve ucuz yollardan bulmak ve bu kaynakları da mutlaka çeşitlendirmek durumundadırlar. Klasik enerji kaynakları ve geri kalmış teknolojilerin doğal çevrede geri dönülmez tahribatlara yol açmaması içinse, “sürdürülebilir kalkınma” kavramı gündeme gelmiştir. Buna paralel olarak da, yalnız enerji kaynağı teminini ve enerji üretimini temel alan planlamaların yerini, gelişmiş toplumlarda enerji-ekonomi-ekoloji dengesini özenle gözetilen planlama anlayışı almaya başlamıştır.¹⁰⁸

Enerji üretiminde, endüstriyel devrimden bu yana, her dönem belli bir enerji ham maddesi önem kazanmış ve gelişime damgasını vurmuştur. Kömürün neredeyse rakipsiz olduğu dönemi, petrolün egemenliği takip etmiştir. Nükleer enerji bir döneme damgasını vururken, görülen kimi sakıncalar nedeniyle birçok ülkede sınırlanmış, gelişen çevre bilinci ile, doğal gaz da giderek artan biçimde petrol ve kömürün yanında devreye girmeye başlamıştır. Önümüzdeki dönemde, kimi çevrelerce küçümsense de, temiz ve alternatif enerji kaynakları daha önemli ölçekte devreye girecektir.

Bugün için fosil kaynaklar dediğimiz kömür, petrol ve doğal gaz; dünya birincil enerji tüketimi içindeki toplam % 85’lik payları ile ezici bir ağırlık taşımaktadırlar. Teknolojinin bugünkü ulaştığı noktada ve yapılan tahminler doğrultusunda, 2020 yılında dünya genel enerji talebinin % 88’inin fosil kaynaklardan karşılanacağı hesaplanmaktadır. Bu toplam yüzde içinde dikkati çeken gelişme, önümüzdeki 20 yılda doğal gazın pazardaki payını; petrol, kömür ve nükleerden aldığı paylarla yaklaşık % 7 arttıracığının öngörülmesidir. 21. yüzyılda

¹⁰⁸ PAMİR, A. Necdet “Avrupa’nın ve Türkiye’nin Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu’da Ortak İlgi Alanları” Uluslararası Sempozyumu. 13-14 Kasım 2000, Ankara, Türkiye

da fosil kaynaklar, enerji üretiminde olduğu kadar, çok sayıda sanayi maddesinin de üretiminde kritik ve ezici ağırlıklarını sürdüreceklerdir.¹⁰⁹

Ülkelerin enerji güvenlikleri ile, ulusal güvenlikleri arasında doğrudan ve güçlü bir ilişki vardır. Bir diğer anlatımla; ucuz, kesintisiz, verimli ve gerek kaynaklar gerekse temin yolları açısından çeşitlendirilmiş enerji üretimi politikası, her ülke için ulusal güvenliğin vazgeçilmez köşe taşıdır.

Üretim sürecinde kullanılan enerji kaynaklarının değişmesiyle insanlık çok önemli adımlar atmış, gerek iktisadî gerekse sosyal tüm insan ilişkileri de büyük bir dönüşüme uğramıştır. Enerji kaynakları ve enerji türünün değişmesi, öncelikle teknolojik değişimin, sonrasında da iktisadî ve toplumsal değişimin motor gücünü oluşturmuştur.

Bir doğal kaynağın doğrudan veya uygun sistem yardımıyla dışsal aktivite yaratma kapasitesi olan enerji; ekonominin emek, sermaye ve toprak (doğal kaynaklar) şeklinde sıralanan üç klâsik üretim faktörüne teknolojik gelişmenin eklediği çağdaş bir üretim faktörüdür. Enerji ile ekonomi arasında çok güçlü bir ilişki vardır. Bunun kökeninde, enerjinin hem sanayide bir üretim girdisi olarak kullanılması, hem de bireylerin günlük yaşamlarını sürdürebilmelerinde önemli bir yer tutan bir tüketim maddesi niteliği taşıyor olması yatmaktadır.

19. yüzyıldan itibaren enerji kaynaklarına sahip olmak, üretimini elde tutmak, taşıma güzergâhlarını denetim altında bulundurmak ve bu uğurda uluslararası mücadelede başarılı olmak devletlerin temel amaçları arasında yer almıştır. Bu bakımdan tarihî süreçte önemli birçok sosyo-politik olayın arkasında enerji kaynaklarının kullanımı, elde edilmesi veya nakli ile ilgili çıkar çatışmalarının yattığı görülmektedir.

Günümüzde "yeni büyük oyun" diye adlandırılan uluslararası mücadelenin arka planında da yine enerji kaynaklarının kullanımı, elde edilmesi veya nakli ile ilgili çıkar çatışmalarının var olduğu görülmektedir.

¹⁰⁹ PAMİR, A.Necdet. a.g.e.

20. yüzyılın sonuna doğru bağımsızlığını kazanan Orta Asya ve Kafkasya cumhuriyetlerinde petrol ve doğal gaz enerji rezervlerinin dünyada üçüncü sırada yer alacak bir potansiyelde olması ve bu rezervlerin Hazar'da yoğunlaşması sebebiyle, Hazar'da kıyısı olan ülkeler de "Yeni Büyük Oyun"da yer almaktadır.¹¹⁰ Newsweek dergisindeki¹¹¹ bir makalenin ismi şu şekildedir: "Eski Satranç Tahtasında Tehlikeli Yeni Taşlar (Old Chessboard, Dangerous New Pieces)". Aynı sayıdaki bir başka makalede (Central Asia: The Great Game, Chapter Two) ise 1900'lerin başında bölgede Rusya ve İngiltere arasında yaşanan güç mücadelesine atıfta bulunulup bugün de ABD, İran, Türkiye, Pakistan, Suudi Arabistan gibi yeni ülkelerin katılımıyla büyük oyunun yeniden başladığı iddiası dile getirilmiştir.¹¹² 19. yy'daki İngiliz çıkarlarıyla Rus çıkarlarının kapıştığı büyük oyuna benzeyen bugünkü mücadele, jeopolitik ve petrol unsurlarını içermektedir.¹¹³ SSCB sonrasında siyasi literatüre Avrasya (Eurasia) yeni bir kavram olarak girmiştir. Bu kavram coğrafi olarak Doğu Avrupa'dan Çin'e kadar olan bölgeyi kapsamaktadır. Petrol ve doğalgaz üzerinde büyük çekişmelerin yaşandığı Orta Asya, Avrasya coğrafyasında yer almaktadır. Öte yandan 20. yüzyılın büyük jeopolitik teorilerinden Mackinder'in Kara Hakimiyeti Teorisi de Avrasya orijinli bir teoridir¹¹⁴ Avrupa ve Asya'yı Avrasya olarak tanımlayan Mackinder'e göre bugünkü Rusya coğrafyasının Avrupa bölümüne hakim olan, Orta Asya'yı da kapsayan merkez bölgesine, merkez bölgesine hakim olan dünya adasına (Asya - Avrupa - Afrika) hakim olabilir. Dünya adasına hakim olan dünyaya hakim olabilir Avrasya bölgesindeki petrol rezervleri dünya petrol rezervlerinin % 8'ini oluşturmaktadır. Bu bölgedeki petrol üretimi, Suudi Arabistan ve ABD'den sonra üçüncü sıradadır. Rusya Federasyonu'nda 6800, Kazakistan'da 720, Azerbaycan'da 185, Türkmenistan'da 160 milyon ton rezerv bulunmaktadır.¹¹⁵

¹¹⁰ ARAS, Dr. Osman Nuri. "Yaşanan Yeni Süreçte Avrasya Enerji Kaynaklarının Yeri ve Önemi"

¹¹¹ Newsweek, February, 1992

¹¹² Newsweek February, 3, 1992

¹¹³ ERDOĞAN, B., Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Alfa Yayıncılık, 1998, s:233.

¹¹⁴ MÜTERCİMLER, E. "21. Yüzyıl ve Türkiye Yüksek Stratejisi", Erciyaş Yayıncılık, 1997

¹¹⁵ TİKA Avrasya Dosyası Bülten'i sayı 116, Mart 99/2

Avrupa ve ABD'nin mevcut doğal gaz-petrol üretim ve tüketim rakamları aşağıda olduğu gibidir.

Çizelge 7.1 : Avrupa'nın Petrol, Gaz ve Kömür Üretim ve Tüketimi (milyar m³)¹¹⁶

	1999	1999
	Üretim	Tüketim
Petrol	329.4	755.2
D. Gaz	254.2	399.6

Çizelge 7.2 : ABD'nin Petrol, Gaz ve Kömür Üretim ve Tüketimi (milyar m³)¹¹⁷

	1999	1999
	Üretim	Tüketim
Petrol	354.7	882.8
D. Gaz	486.4	555.3

ABD, Rusya ve Çin'in bölgede etkinlik kurma mücadeleleri artmıştır. PUTIN Rusya'da başa gelmesiyle BDT'yi yeniden etkinleştirmek için harekete geçmiştir. PUTIN, daha YELTSIN'in yerine vekalet ederken BDT'yi bir araya toplayarak (sıra Tacikistan'da olmasına rağmen) kendisini BDT Başkanlığı'na seçirmiştir. Rusya BDT ülkelerini ikinci kez Moskova'ya davet ederek BDT'nin bir ekonomik, ama daha çok siyasal bir organizasyon olarak varlığını sürdürmesini sağlamaya çalışmıştır.

Orta Asya bir tampon bölge olarak Rusya-Çin ve İran arasında yeni opsiyonlarla ciddi bir rol oynamaktadır¹¹⁸ ABD Eski Dışişleri Bakanı Albright'ın Orta Asya gezisinden hemen sonra Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan liderleri Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te bir araya gelerek bir ortak güvenlik paketi kurulmasını kararlaştırmışlardır. Aynı tarihte Rusya, Çin, Tacikistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dan oluşan Şanghay Beşlisi'nin içişleri bakanları, ayrılıkçılığa, terörizme ve uyuşturucu trafiğine karşı ortak mücadele kararı almışlardır.

¹¹⁶ BPAmoco Statistical World Review of Energy, June 2000

¹¹⁷ BPAmoco Statistical World Review of Energy, June 2000

¹¹⁸ Stratfor; Central Asia Shuns U.S. Hegemony

Rusya'nın petrol iletimi üzerindeki tekel konumunu kaybetmemek için Azerbaycan'da ELÇİBEY'e karşı düzenlediği darbe ve Gürcistan'da ŞEVATNADZE'ye düzenlenen suikast; buna karşı ABD'nin de Bakü Navorosisk hattını felç etmek için Dağıstan ve Çeçenistan'daki karışıklıkları desteklemesi, ekonomik çıkar sağlamak için terör, suikast, darbe gibi araçların 21. yüzyılın sözde küreselleşen dünyasında hala kullanıldığını göstermektedir. Bugün ABD, Suudi Arabistan ve Körfez Şeyhlikleri ile ilişkileri sayesinde dünya petrol fiyatlarını belirleme şansına sahiptir. Şu anda dünyada petrol açığı bulunmaması ve daha fazla petrolün fiyatları düşürme olasılığı kendi petrolünü zaten kendi üretebilen ABD için Orta Asya ve Hazar petrolünü yaşamsal olmaktan çıkarmaktadır. Başka bir deyişle bölge petrolünün dünya pazarlarına çıkması Rusya, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Çin, Japonya ve hatta Almanya için yaşamsal önemde olmasına rağmen ABD için birincil öncelik taşımamaktadır. ABD her şeyden önce böyle büyük bir potansiyelin kendi denetimi dışında hayata geçmesini istememektedir. Çünkü bu durum Rusya'yı yeniden dünya sahnesine güçlü bir aktör olarak dönmesini sağlayabilir. 11 Eylül saldırılarının bahane edilerek Afganistan'a çıkarma yapılması ve orada yerleşik bir kuvvetin teşkilinin altında bölgedeki güç unsurlarının kontrolü yatmaktadır. Öte yandan ABD'nin petrol ithalinin ihtiyacının %70'ine yükseleceği tahmin edilmektedir. Dünya petrol fiyat dengesinin korunması bakımından Hazar petrollerinin denetim altında tutulması, Batı için vazgeçilmez bir petropolitik haline gelmiştir ¹¹⁹

Bu durumda petrolün dış piyasalara çıkışını hayati önemde gören ülkelerin işbirliğine gitmeleri çok doğaldır. Orta Asya ülkeleri petrollerini hızla paraya çevirmek zorundadırlar. Bu yüzden Japonya ve Çin'in boru hatlarını kendi istedikleri istikamete çevirme, bunun için daha sıkı bastırma olasılıkları bulunmaktadır. Her iki ülke de ABD'nin kontrolündeki Ortadoğu'ya bağlı olmak istememektedirler. ABD Ortadoğu Pasifik deniz yolunu da kontrol ettiği için Japonya ve Çin için karadan yapılacak bir boru hattı daha güvenilirdir. Orta Asya enerjisinin dünya pazarına çıkmasını isteyen güçler arasında doğal olarak ittifak arayışları göze çarpmaktadır. PUTIN'in, enerji gereksinimi diğer gelişmiş ülkelere çok daha farklı nitelik arz eden Almanya ve Japonya ile Çin'in yanı sıra, İran'a yönelik sergilediği ittifak

¹¹⁹ Kocaoğlu, a.g.e.

arayışları gözlemlenmektedir. Her şeyden önce stratejik olarak bu yakınlaşma ile Rusya Federasyonu; Hazar ve Türkmenistan petrol ve doğalgaz kaynaklarının İran üzerinden Basra Körfezi'ne ve Hindistan'a; Orta Asya enerji kaynaklarının tesis edilecek bir boru hattı vasıtasıyla Çin ve Japonya'nın kullanımına imkan verecek şekilde Japon Denizi'ne; Supsa ve Novorosisky hattı bağlantılı Karadeniz'den tankerlerle Boğazları da devre dışı bırakarak Bulgaristan'ın Burgaz limanından Arnavutluk'un Adriyatik kıyılarına kadar döşenecek Trans-Balkan boru hattı ile iletilmesi; yine Ukrayna üzerinden Avrupa'ya Sibiry ve Orta Asya doğalgazlarını taşıyan mevcut boru hattının taşıma kapasitesinin güçlendirilmesi projelerini öne çıkarmıştır ¹²⁰

Dünya genelinde olduğu gibi, gerek Avrupa'nın ve gerekse ABD'nin birincil enerji üretimi içinde; petrol ve doğal gazın ağırlıklı payları, belirleyici miktarlardadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile, başta Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan olmak üzere, bağımsızlığını kazanan yeni Cumhuriyetler'in petrol ve gaz rezervleri, batılı şirketlerin ve devletlerin dikkatini çekti ve yoğun bir yatırım yarışı başlamıştır. Azerbaycan'daki Azeri-Çirak-Güneşli (Derin Su) sahalarının geliştirilmesine yönelik oluşturulan Mega Proje ve Şah Deniz Projesi, Kazakistan'ın Tengiz ve Karaçakanak sahalarının geliştirilmesine yönelik projeler ve son dönemde 40-50 milyar varil civarında petrol rezervi ihtiva ettiği öne sürülen Kaşagan sahalarına yönelik proje, bu büyük yatırımların başlıcalarıdır. Bu ülkelerde yürümekte olan çok sayıda proje, büyük devletlerin orta ve uzun erimli enerji gereksinimlerinin yaşamsal yeni kaynaklarını oluştururken, kaynak çeşitliliği ilkesinin de en somut örneklerini ifade etmektedirler. Bu kaynakların aranıp üretilmesi süreçlerinde olduğu kadar, uluslararası pazara ulaştırılmalarında da büyük ve kıyasıya rekabet yaşanmaktadır. Bu rekabet, bölgesel ve küresel güç mücadelesinin ayrılmaz ve belki de en önemli halkasını oluşturmaktadır. Söz konusu rekabette, büyük devletlerin ve çok uluslu şirketlerin yanı sıra; özellikle petrol piyasalarındaki arz-talep dengelerinde ve dolayısıyla petrol fiyatlarının belirlenmesinde; OPEC, Uluslararası Enerji Ajansı gibi örgütlenmeler, NYMEX ve

¹²⁰ KIBRIZLI, İ. "Putin Penceresinden Avrasya'ya Bakış"

benzeri finans örgütlenmeleri ve diğer önemli oyuncular da belirleyici rol oynamaktadırlar.¹²¹

Avrupa'nın özellikle gaz tüketimi son yıllarda hızlı bir artış göstermektedir. Dünya gaz tüketiminin % 19.4'ü Avrupa'da yapılmaktadır (444 milyar m³). ABD ise, 617 milyar m³ ile, dünya gaz tüketiminin % 26.9'unu gerçekleştirmektedir. Avrupa'nın gaz tüketim miktarı, 1995'de RuhrGas'ın 2010 yılı Avrupa'sı için öngördüğü 400 milyar m³ tüketim değerini, şimdiden fazlası ile geçmiştir. Bunda, AB'de çevre kirliliğine yönelik uygulamaların yaygınlaşması da önemli rol oynamaktadır.

Çizelge 7.3 Hazar Bölgesi Ülkeleri'nin İspatlanmış, Olası, Toplam Petrol ve Gaz rezervleri¹²²

	Petrol Rezervi (mil.varil)	Olası Petrol Rezervi (mil. varil)	Toplam Petrol Rezervi (mil. varil)	Gaz Rezervi (Tril. m ³)	Olası Gaz Rezervi (Tril. m ³)	Toplam Gaz Rezervi (Tril. m ³)
AZERBAYCAN	3.6-12.5	27	31-40	0.29	0.94	1.24
İRAN (*)	0.1	12	12	-	0.29	0.29
KAZAKİSTAN	10-17.6	85	95-103	1.43-2.24	2.37	3.80-4.61
RUSYA(*)	0.3	5	5	-	-	-
TÜRKMENİSTAN	1.7	32	34	2.64-4.18	4.29	6.93-8.47
ÖZBEKİSTAN	0.3	1	1	2-2.37	0.94	2.94-3.32
TOPLAM	16-32.5	163	179-195	6.36-9.09	8.85	15.2-17.9

(*) İran ve Rusya'nın yalnız Hazar çevresindeki rezervleri dahildir.

Halen Avrupa'nın gaz gereksinimi, yerli üretimin dışında büyük oranda (toplam ithalatın % 30'u) Rusya'dan temin edilmektedir. Diğer yandan, 2020'ye kadar Avrupa Birliği'ne dahil olması beklenen 12 ülkenin 9'u da zaten önemli oranda Rus gazına bağlıdır. Diğer kaynaklar ise, Cezayir, Norveç ve Hollanda'dır. Kuzey Denizi (İngiltere ve Norveç üretimleri) bilinen gaz rezervlerinin, 25 yıl içinde tükeneyeceği belirtilmektedir¹²³. Bu durumda Rusya ve Cezayir'in dışında, Türkmen, Kazak, Özbek ya da Azeri gazı, alternatif kaynaklar olarak bir potansiyel arz etmektedir. İran, Libya, Nijerya ve S. Arabistan da diğer olası kaynaklardır.

¹²¹ PAMİR, A.Nejdet. a.g.e.

¹²² U.S. Energy Information Administration, June 2000

¹²³ Central Asia Shuns U.S. Hegemony

Ana hatları itibarı ile Avrupa'nın enerji politikası üç temel hususa dayandırılmaktadır. Bunlar; rekabetin arttırılması, çevre kirliliğinin önlenmesi ve arz güvenliğidir. Doğal gaz, petrol ve kömüre göre, çevre etkisi açısından da avantaj oluşturmaktadır. 8 Haziran 2000'de Avrupa Birliği'nin, gaz pazarının % 20'sinin liberalleştirilmesi kararını alması ile, rekabetin sağlanması ve bugün sınırlı sayıda kaynak ülkeye bağlı olmaktan kaynaklanan yüksek gaz fiyatlarının kırılması şansı doğmuştur.

ABD Enerji Bakanlığı tahminlerine göre, 1997'de 380 milyar metreküp olan Avrupa Birliği gaz ihtiyacı, 2020 yılında 730 milyar metreküp olacaktır. Bu büyük artışın karşılanabileceği en önemli kaynaklar arasında, Hazar Bölgesi kaynakları yer almaktadır. Söz konusu kaynakların Avrupa'ya uzaklığı, maliyet unsuru açısından tereddüt yaratabilirse de, önümüzdeki yıllarda Avrupa Birliği'ne gireceği varsayılan Türkiye, bu kaynaklara ulaşmada kilit önem arz etmektedir. 1999 yılında yaklaşık 11 milyar m³ gaz tüketen Türkiye'nin, 2010 yılı gaz gereksiniminin 55 milyar m³'e, 2020 yılında ise 80 milyar m³'e çıkacağı, Enerji Bakanlığı'na ifade edilmektedir. Her ne kadar yurtiçi ve dışından uzman kurulların, bu rakamların çok yüksek olduğuna ilişkin görüşleri varsa da, sonuçta Türkiye, 2000'li yıllarda büyük bir gaz tüketicisi olmaya adaydır ve gaz temin alternatifleri arasında Hazar kaynakları, belirleyici bir rol oynayacaktır. Bu nedenle, Avrupa ile Türkiye'nin bu kaynaklara yönelik ortak projeleri, maliyetleri düşürmek açısından olduğu kadar, kaynak çeşitliliği açısından da yaşamsal değerdedir. Bilindiği gibi, Avrupa'nın olduğu kadar Türkiye'nin de gaz pazarı büyük oranda Rus gazına bağlıdır ve bu da gerek fiyatlandırma açısından, gerekse stratejik açıdan önemli sorun teşkil etmektedir.

Avrupa Birliği'nin yukarıda değinilen genel enerji politikasına yönelik temel hedeflerinin ötesinde, görüldüğü kadarı ile, Hazar Bölgesi kaynaklarına yönelik tek bir politikasından söz etmek zordur. Azerbaycan'da İngiliz (şimdi İngiliz-ABD) BP ile Norveçli Statoil'in dışında, Fransız Elf, İtalyan Agip ve Hollanda-İngiliz Shell, petrol ve doğal gaz arama ve üretim yatırımlarında yer alan Avrupalı şirketlerdir. Diğer yandan, Avrupa Birliği, TRACECA (Transport System Europe-Caucasus-Asia: İpek Yolu Projesi) programı çerçevesinde, Bakü yakınlarındaki limanın onarım ve kapasite arttırımı (yılda 25 milyon tona çıkabilmesi) için, 25 milyon dolar katkı sağlamıştır. EBRD ise, Azerbaycan'ın gaz potansiyelinin arttırılabilmesine yönelik

bir proje üzerinde çalışmaktadır. 1993 yılında bir konferans sırasında gündeme alınan TRACECA da, Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan Doğu-Batı Koridoru'nun gerçekleştirilmesine yönelik bir programdır. Ancak, Avrupa şirketleriyle kıyaslandığında, ABD'li şirketlerin yatırımda, ABD Yönetimi'nin ise, çeşitli kararlarda daha ağırlıklı olduğu görülmektedir. Kazakistan'da ise, Avrupalı şirketlerin yatırımları, Azerbaycan'a oranla daha yoğun sayılabilir. Bunda, Kazakistan'da önemli bir Alman nüfusunun olması da etkili olmaktadır. Preussag (Alman), Nafta (Slovakya), Telf AG (İsviçre), Veba Oel (Almanya) Prumsylove Stavitelstvi (Çek), Amlon (İngiltere), Shell (Hollanda-İngiliz), Quest (İngiliz), British Gas (İngiliz), Agip (İtalyan), Enterprise (İngiltere), BPAmoco (İngiltere-ABD) gibi şirketler, Kazakistan'ın petrol ve gaz sahalarına önemli miktarda yatırım yapmaktadırlar. Bu yatırımlar, arama-üretim alanlarına olduğu kadar, Caspian Pipeline Consortium (CPC) örneğinde olduğu gibi boru hattı alanına da yayılmış durumdadır. 1993-1998 yılları arasında Kazakistan'a yapılan yaklaşık 8 milyar dolarlık doğrudan dış yatırımın % 47'si petrol ve gaz alanına, % 42'si ise elektrik üretim alanına yapılmıştır. Ülke içinde doğal gaz dağıtımı ise, 1997'de Belçika'nın Tractabell şirketine verilmişken, son dönemde bu hak geri alınarak Kazak devlet şirketi KazTransGaz'a verilmiştir. Ancak, bu hakkı Rus Gazprom'un devralması beklenmektedir. Avrupalı şirketler, aynı zamanda, özelleştirme çalışmaları kapsamında elektrik dağıtım alanında da devrede görünmektedirler.

Doğrudan yapılan yatırımların yanı sıra, 1991'den bu yana diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin yanı sıra, Hazar çevresindeki Cumhuriyetler'e de, TACIS (BDT için Teknik Yardım) programı çerçevesinde yardım yapılmaktadır¹²⁴. TACIS'in genel hedefleri bu ülkelerde demokrasiyi güçlendirmek ve Pazar ekonomisine geçişte destek olmaktır. Programın öncelik verdiği alanlar arasında enerji, altyapı, ulaşım ve telekomünikasyon gibi alanlar yer almaktadır. İstatistiklerin toplanması da Avrupa Birliği'nin yardımlarında öncelik verdiği bir diğer önemli alandır. Bu konularda gerçekleştirilecek olumlu gelişmelerin, başta enerji alanı olmak üzere, yatırımların sağlıklı olarak yapılabilmesine uygun bir ortam sağlayacağı düşünülmektedir. TACIS çerçevesindeki yardımlar en yoğun olarak Rusya ve Ukrayna'ya, bunlardan sonra ise Kazakistan'a yönelmektedir.

¹²⁴ ARAS, Bülent. "Avrupa-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri ve Türkiye'nin Muhtemel Rolü" *Avrasya Dosyası; Avrupa Birliği Özel Sayısı, Kış 1999*

Türkmenistan'da gaz ihracatı, Türkmen devlet şirketi Turkmenneftgaz'ın sorumluluğundadır. Ancak bu şirketin % 44 hissesi Rus Gazprom'a aittir. Gaz ihracı olanağı Rusya ve sınırlı oranda da İran üzerindendir. İngiliz Monument şirketi, Türkmenistan'da Burun sahasından ürettiği petrolü, İran üzerinden "swap"(takas) yolu ile İran Körfezi'nden ihraç etmektedir. Monument'in Garaşsızlık ve Barsa Gelmez sahalarında da (petrol ve gaz) diğer batılı şirketlerle ortak lisansı mevcuttur. 2004'de tamamlanması beklenen Türkmenbaşı rafinerisi modernizasyonu ise, Alman ve Japon kredisi (1.4 milyar \$) ile sürdürülmektedir. Türkmenistan'da etkin olan bir diğer Avrupa şirketi ise Shell'dir. Shell bir yandan gaz arama ve üretimine yönelik hakları elinde tutarken, son yıllarda üzerinde çok konuşulan, Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Gaz Hattı'nın yapımında da, lider şirket konumundadır. Daha önce 2 ABD'li şirketin (Bechtel ve General Electric) liderliğindeki PSG, Türkmenbaşı'nın taleplerinin karşılanamaz olduğu gerekçesi ile çalışmalarını dondurmuş, daha sonra da konsorsiyumun liderliği, Shell'e devredilmiştir.

Türkmenistan'ın Rusya, İran ve Türkiye ile büyük miktarda gaz alım-satım anlaşmaları mevcuttur. Rusya, boru hatları üzerindeki tekelinden yararlanarak, Türkmen gazını çok ucuz fiyatla almakta (1000 metreküpü 32-36 \$), bunu kendi sistemine sokarak, çok yüksek fiyatla diğer tüketicilere satmaktadır. Böylece, kendi rezervlerini korumakta ve eskimiş teknolojisi ile, yatırımlar için eksikliğini duyduğu sıcak paranın yokluğundan da kurtulmuş olmaktadır. Sonuçta, Türkiye'deki ya da Avrupa'daki tüketici, Türkmen gazını alsa da, bu tamamen Rusya'nın kontrolü ve fiyatlandırması ile şekillendiğinden, tüketiciler açısından "kaynak çeşitliliği"nden beklenen yararlar elde edilememiş olmaktadır.

Bugün Avrupa'nın gaz tüketiminin beşte biri, petrol tüketiminin ise altıda biri Rusya'dan ithal yoluyla karşılanmaktadır. Ancak Rus gazına bağımlılık, özellikle Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinde çok daha yüksek ve kimi zaman da % 100 oranındadır. Bu nedenle, her ne kadar AB'de, Rusya'ya bağımlılığın azaltılması yönünde güçlü söylemler varsa da, son dönemde AB ile Rusya arasında, Rus petrol ve gazı temininde artışa yönelik 20 yıllık yeni bir anlaşma çabası gündemdedir. Öte yandan AB, Hazar Bölgesi'ni Avrupa ile birleştirmesi öngörülen projeleri yaşama geçirmeyi hedefleyen TRACECA ve INNOGATE projelerini de desteklemektedir. Bu kapsamda, Azerbaycan'ın Şah Deniz sahasından Türkiye'ye, oradan da Güney

Avrupa'ya ulaşması ve Azeri gazını piyasalara taşıması hedeflenen bir boru hattı projesi üzerinde çalışılmaktadır.¹²⁵

Batılı yatırımcıların başta bankacılık ve muhasebe işlemleri olmak üzere, önemli sıkıntılarla karşılaştıkları Rus pazarının uluslararası standartlara uyum sağlaması ve politik istikrarın tesisi ile, sağlıklı bir yatırım ortamının oluşması hedeflenmektedir. Ancak, Rusya Federasyonu'nun, bu tür etki ve baskılarla kısa sürede bu "uyum"u gösteremeyecek kadar "büyük" olduğunu ve batılı yatırımcıların, ya da AB'nin beklentilerinin, Azerbaycan ya da Kazakistan'daki kadar kolay gerçekleşemeyeceğini de kabul etmek gereklidir. Kaldı ki, gerek AB'nin ve gerekse ABD'nin Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve diğer bölge ülkelerinde, demokratikleşme ve insan hakları gibi konulardaki baskılarının ne oranda etkili olduğu da tartışmaya değer bir diğer husustur. Dolayısı ile, tek tek Avrupa ülkelerinin ya da AB'nin, "kaynak çeşitliliği"ni gerçekten birincil bir sorun olarak görüp görmediğine göre bir politika belirlemesi, en azından orta ve uzun dönemli enerji politikaları açısından yararlı olacaktır. Bu husus, Türkiye'nin kaynak çeşitliliğine yönelik enerji güvenliği stratejileri açısından da önem arz etmektedir. Zira, bugün büyük oranda Rus gazına bağlı olan ve Mavi Akım Projesi ile bu bağımlılığı artacak olan Türkiye'nin, Hazar ve Rusya dışı enerji kaynaklarına yönelmesi, Avrupa'nın da katılımı ile ekonomik anlamda değer kazanacaktır. Bu husus, Türkiye'nin AB'ye katılımı ve siyasal istikrar açısından da çok önemli bir husustur.

Bugün bakıldığında, ABD'nin bölgeye dönük politikasının "Çoklu Boru hatları" (Multiple Pipelines) sözcükleriyle ifade edilen ve zaman zaman da "Doğu-Batı Koridoru" söylemleriyle altı çizilen genel bir politikayı savunduğu söylenebilir. Hazar Bölgesi petrol ve gazının, uluslararası pazarlara, neredeyse tamamı Rusya üzerinden geçen mevcut ihraç yollarının yanı sıra, birden çok güzergahtan ihracını savunan bu görüşün, teoriden pratiğe geçirilebildiğini söylemek ise oldukça zordur.

ABD'de de, diğer birçok ülkede olduğu gibi, uluslararası enerji politikaları konusunda, nihai kararları biçimlendiren birden fazla güç merkezi ve bu merkezler içinde de, zaman zaman farklılaşabilen yaklaşımlar söz konusudur. Bunların yanı

¹²⁵ Dr. CUTLER Robert. "Russia and Europe's Energy Strategy", *News and Trends*, Vol.5, issue:20, Nov.01,2000.

sıra, Exxon-Mobil, Chevron, Unocal, Conoco gibi petrol devlerinin de, karar alma ve daha da önemlisi uygulama aşamalarında yadsınamaz ağırlığı vardır. Bunun tipik örnekleri arasında, ABD Yönetimi'nin ve Başkan adına Hazar Bölgesi enerji yatırımlarından sorumlu Büyükelçilerinin ısrarlı açıklamaları ve kesin görünen açıklamalarına karşın, şirketlerin Bakü-Ceyhan Petrol Boru hattı konusunda yıllardır hiçbir somut taahhütte bulunmamaları ve İran'a yönelik ambargoya karşın, şirketlerin bu ambargoyu delmeye ve kaldırtmaya yönelik ısrarlı adımlarını sayabiliriz. Ayrıca, ABD'de etkili Yahudi, Ermeni ve Rum lobilerinin de, karar alma süreçlerinde önemli rol oynadıklarını belirtmemiz gerekmektedir.

1990'lı yılların başlarından beri, başını ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Strobe Talbott'un çektiği "Russia First" politikası, "Çoklu Boru Hatları" söyleminin manşetlerde daha çok yer almasına karşın, bugün de geçerliliğini korumaktadır. Bir diğer anlatımla, "Doğu-Batı Koridoru", ABD'nin Hazar-Bölgesi'ne yönelik enerji politikasının temel hedefi olarak seslendirilip, slogan düzeyinde kalırken, SSCB döneminde münhasıran Rusya üzerinden olanak tanınan ihraç yolları, "Önce Rusya" politikasının da etkin olması ile, Rusya'ya bölgede tam bir monopol olanağı yaratmaktadır. Bu olumsuz politika sürdüğü müddetçe, bölge ülkelerinin yalnız enerji alanında değil, siyasi karalarında da, "bağımsız" hareket etme şansları, "reel politika" açısından oldukça sınırlıdır.

Bilindiği gibi Türkmenistan'ın, Kazakistan'ın ve Azerbaycan'ın petrol ve doğal gaz ihraç hatları, tamamen Rusya üzerindendir. Boru hatlarının yanı sıra, ihraç yolları arasında yer alan Volga-Don Kanalı ve demiryolları için de bu durum aynen geçerlidir. Halen bölgeden uluslararası pazara ihracın, sınırlı Bakü-Supsa (Gürcistan) hattı ve İran üzerinden çok sınırlı ve kesintili "swap" olanağı dışında, Rus topraklarından geçmeyen hiçbir yolu yoktur. Bu da Rusya Federasyonu'na, gerek fiyatlandırma ve gerekse siyasi güç açısından, bulunmaz bir olanak yaratmaktadır.

ABD şirketlerinin petrol ve doğal gaz alanındaki doğrudan yatırımları Azerbaycan ve Kazakistan'da çok yoğunudur. Bu aşamada belirtmemiz gereken bir diğer husus da, 1998'lerde başlayan düşük petrol şokuna bağlı yoğunlaşan petrol şirketi evliliklerinden ve bu şirketlerin ağır basan uluslararası niteliklerinden dolayı, yatırım yapan şirketleri ABD'li ya da Avrupalı olarak sınıflandırmanın da her zaman

kolay ve açıklayıcı olamayabileceğini de ifade etmemiz gerekmektedir. Ancak gene de, Hazar Bölgesi'ndeki ABD'li şirket yatırımlarına değinmemiz yararlı olacaktır.

Azerbaycan'daki Mega Proje (Azeri-Çırac-Güneşli)'de, BP-Amoco-Arco'nun payı % 34'dür. Diğer ABD'liler ise, Unocal, Exxon-Mobil'dir. BP-Amoco-Arco'nun Şahdeniz'de ve İnəm'da de önemli payı vardır. Oğuz, Nahçıvan, Abık, Lerik Deniz, Zafer-Maşal sahalarında Exxon-Mobil, Apşeron'da Chevron büyük hisse sahipleri olarak, yatırımlarda da başta gelmektedirler. Ermeni lobisinin etkisiyle, 907 sayılı yasa ile Azerbaycan'a yapılabilecek ABD yardımlarına kısıtlama getirilmiş olması, Azerbaycan'ın enerji sektöründe olabilecek gelişmelerin hızını kesmektedir. Bu yasanın kapsamı dışına alınan bazı alanlarda (insani yardım, demokratikleşme..vb.) yardım yapılabilir. Ayrıca, U.S. EximBank, OPIC ve TDA (Trade and Development Agency) gibi kuruluşların da ekonomik yardım programları dahilinde bazı katkılar sağlanmaktadır. Örneğin TDA, Ekim 1999'da Azeri Milli Petrol Şirketi ile, Azerbaycan'ın gaz sektörünün yeniden yapılandırılması, üretim-tüketim ve ihraç potansiyelini ortaya konması amacı ile 425 milyon dolarlık bir fon anlaşması imzalamıştır.

ABD yatırımları, Kazakistan'da da çok önemli bir paya sahiptir. 1991'den bu yana ABD yatırımları gaz, petrol, enerji üretimi ve madencilik alanlarına yoğunlaşmış ve 1993-1998 yılları arasında 1.5 milyar dolar yatırım yapılmıştır. Bunun 700 milyon doları, Chevron şirketince, Tengiz sahasına yapılmıştır. Kazakistan'a yapılan yabancı yatırımlarda ABD, % 29'luk pay ile gene ilk sıradadır. Tengiz sahasına yapılan geliştirme yatırımları dışında, bu sahadan üretilecek petrolü, gene Rusya sınırları üzerinden, Karadeniz'de Novorosisk yanında yeni bir yükleme tesisine taşıyacak olan boru hattını finanse ve inşa edecek CPC (Caspian Pipeline Consortium)'de de ABD'li şirketlerin (Chevron, Exxon-Mobil, Oryx) belirleyici payı vardır.

Türkmenistan'da ise başta Mobil ve Unocal olmak üzere, ABD'li petrol şirketleri devrededir. Ancak ABD'nin Türkmenistan'da, Azerbaycan ve Kazakistan'daki kadar yoğun yatırımı ya da etkisinden söz etmek zordur. Türkmen gazının Hazar'ın altından geçerek Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaştırılmasını hedefleyen TCP (TransCaspian Pipeline) projesi, önemli sorunlar

yaşamaktadır. Bu sorunlar, projeyi baştan beri lider olarak yürüten ABD’li firmaların (Bechtel ve General Electric) konumlarını kaybetmeleri ile sınırlı değildir. Daha önemlisi, bu projenin donmuş ya da ileriki yıllara sarkmış olması, ABD’nin Hazar enerji kaynakları politikasının da söylemden eyleme geçemediğinin çok önemli bir kanıtını oluşturmaktadır. “Doğu-Batı Koridoru” politikasının çok önemli bir ayağı, önemli oranda aksamıştır. ABD büyükelçisinin Bakü-Ceyhan ve TCP konusundaki tüm “pembe tablo” açıklamalarına karşın uzmanlar, ABD’nin bu politikasının “Russia First” politikasının da etkisi ile başarısız olduğunu ve bu politikanın, Türkçe’de önemli yeri olan, “Dostlar Alışverişte Görsün” deyimini ile özdeşleştiğini ifade etmektedirler¹²⁶

Bakü-Ceyhan’da da tüm olumlu adımlara ve açıklamalara karşın, hattın inşası konusunda gerçek adımı ifade eden somut “throughput” (hattın içinden geçecek petrol miktarlarının garanti edilmesi) anlaşmaları olmadıkça, bu projenin “gerçekleşeceğini” iddia etmek fazla gerçekçi değildir. Azerbaycan’daki Mega Proje’nin ortakları arasında bulunan Exxon-Mobil ve Rus Lukoyl, ana ihraç hattı olarak Bakü-Ceyhan’ı desteklemediklerini resmen açıklamışlardır. Her iki şirketin bu projedeki toplam hisseleri % 18’dir. Dolayısı ile, ortak şirketlerin Bakü-Ceyhan için yeterli miktarda petrol olmadığı iddialarına, % 20’lik ek bir “destek” de buradan gelmektedir. Batılı şirketler göre yeterli miktar, 6 milyar varillik rezervdir ve Mega Proje rezervi 4.5 milyar varil olarak açıklanmaktadır. Proje’yi ekonomik kılmak açısından Kazak petrolüne ihtiyaç olduğu ve bunun da Nazarbayev tarafından taahhüt edildiği ifade edilmektedir. Ancak, Kazakistan, ihraç potansiyelinin çok fazlasını şimdiden gene Rusya üzerinden geçecek olan CPC hattına gerçekten taahhüt etmiştir. Bir diğer anlatımla, somut throughput garantileri vermiş ve hattın inşaatı başlamıştır. Bu hat Karadeniz’e ilk aşamada yılda 26, ikinci aşamada ise, 72 milyon ton ek petrol indirecektir. Bunun da Boğazlar’a ne denli büyük tehlike arz edeceği, çok açıktır. Dolayısı ile, ABD’nin “Doğu-Batı Koridoru” politikası, başarısız olmanın ötesinde, bugün Boğazlarda yılda yaklaşık 40 milyon ton civarındaki hacmiyle bile büyük tehlike arz eden petrol yüklü tanker trafiğinin

¹²⁶ Dr. RIZA Bülent Ali. “ABD’nin Hazar Boruhattı Politikası: Ciddi mi, Yoksa Dostlar Alışverişte Görsün mü?” *Stratejik Analiz*, Cilt:1, Sayı: 6, Ekim 2000. (Bu yazı, yazarın Türkiye Araştırmaları Direktörü olduğu CSIS ile, ASAM arasındaki işbirliği çerçevesinde çevrilerek, *Stratejik Analiz* dergisinde yayınlanmıştır.)

yaklaşık 2 kat daha artmasına ortam hazırlayan bir çevre felaketine dönmüşüne fazla bir engel ve zaman kalmamış görünmektedir.¹²⁷

Tüm bu olumsuz faktörlere, söylem düzeyinde kalan politikalara karşın, gerek Bakü-Ceyhan ve gerekse Trans-Hazar hatları, Hazar Bölgesi Cumhuriyetleri'nin ekonomik ve dolayısı ile siyasal bağımsızlığı için yaşamsal önemdedir. Bakü-Ceyhan ve Trans-Hazar projeleri, bazı çevrelerin küçümsediği, 100- 150 milyon dolar/yıl geçiş ücretleri için değil, bölge ülkelerinin yalnızca Rusya'ya bağımlı olmayan "çoklu" yollardan uluslararası piyasaya ihraç olanağı bulmalarının, doğrudan bölge kalkınması ve istikrarına olumlu etki edeceği anlamını taşıdığından mutlaka yaşama geçirilmelidir. Halen gündeme getirilen Boğaz "by-pass" senaryolarının ise, gerek Novorosiysk başta olmak üzere Karadeniz limanlarının yılın 100- 110 günü tanker yüklemelerine elverişsiz olmaları, gerek liman yükleme-boşaltma işlemlerinin ek maliyetleri, gerek tanker hacimlerinin Boğazlar nedeniyle 150,000 tonu (DWT) geçememesinin ek maliyetleri ve gerekse çok sayıda tanker-boru hattı-tanker yükleme nedeniyle ekonomik değildir. Maliyet kıyaslamaları aynı bazda yapıldığı takdirde (tanker taşıma maliyetleri, indirme bindirme..vb.), Bakü- Ceyhan'ın diğer seçeneklere göre pahalı olduğu savı haklı değildir. Çevre (Karadeniz ve Boğazlar ve hatta Ege) dikkate alındığında (gerçek anlamda yapılacak bir Cost-Benefit Analysis), Bakü-Ceyhan oldukça rasyonel ve ekonomik bir hat olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin, Avrupa Birliği'nin enerji ihtiyacını karşılamada kilit rolü, bu nedenlerle de artmaktadır.

Özellikle gerek ABD'nin ve gerekse AB'nin kaynak çeşitlendirme stratejileri, görüldüğü kadarıyla, söylem düzeyinde kalmakta ve gerek petrol ve gerekse gaz piyasalarındaki Rus etkinliği, azalmaktansa artmak eğilimindedir. Bunda, politikaların yaşama geçirilememesi ve özellikle ABD'de Strobe Talbott'un adıyla özdeşleşen "Önce Rusya'ya yönelelim-Russia First" politikasının önemli etkisi vardır. Yeni yönetimin, bu stratejide ve stratejiyi uygulama mekanizmalarında köklü değişiklik yapmaması halinde, orta ve uzun erimde Rus egemenliğinin kırılması beklenmemelidir.

¹²⁷ PAMİR Necdet. a.g.e.

ABD'nin ve özellikle bölgede yer alan şirketlerin Hazar petrolünün ihracına yönelik stratejilerinde, daha önceki dönemde etkin olan “önce Rusya’ya yönelelim, bir sorun olursa, diğer tarafa (Gürcistan-Türkiye) taktiğinin hiç de başarılı olmadığı bilinmektedir. Kaynak çeşitliliği eğer temel bir gereksinim olarak belirlenirse, bunun ertelenmesinin, mevcut hegemonyanın güçlenmesine neden olacağı ve güçlenen bir tekeli kırmanın “yarın” çok daha zor olacağı unutulmamalıdır.

Türkiye'nin enerji güvenliği de, kaynak çeşitlendirmesinden geçmektedir. Tarihi ve kültürel köklerinin sıkı sıkıya bağladığı Hazar Bölgesi'ndeki bağımsız cumhuriyetlerle olan yakınlığı, bu ülkelerdeki kaynak zenginliği ve Türkiye'nin hızla gelişen ekonomisiyle birleştiğinde, yadsınmaz bir olanak doğurmaktadır. Türkiye'nin AB'ye girişinin sağlıklı ve karşılıklı yarar temelinde gerçekleşmesinin de temel unsurlarından biri, Orta Asya ve Kafkasya'nın enerji kaynaklarının birlikte ve doğru zamanda değerlendirilebilmesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Rusya'nın ve Kafkasya ile Orta Asya kaynaklarının ötesinde, başta İran olmak üzere Orta Doğu rezervleri de gerek Türkiye'nin ve gerekse Avrupa'nın alternatifleri arasındadır. Arama ve üretim maliyetleri açısından bu kaynakların daha da avantajlı olduğu bilinmektedir. Ancak, özellikle İran yönetiminde etkisini sürdüren mollaların “devrim” ihraç politikaları ve Türkiye'ye yönelik destabilizasyon çabalarının yıllardır kesilmeksizin sürdürülmesi, Türkiye'nin seçeneklerini kısıtlamaktadır. Her ne kadar, daha önce imzalanmış anlaşmalar varsa da, ABD ambargosu olmasa bile, mevcut yönetimle enerji ya da diğer alanlarda işbirliği olanakları kolay görünmemektedir. Buna karşın Avrupalı şirketler İran'a yönelik ABD ağırlıklı ambargoyu kendi stratejik çıkarları açısından uygun görmemektedirler. Öte yandan, ABD'nin ambargo koymasını fırsat bilerek, Avrupalı şirketler İran'da yatırımlar açısından ABD rekabeti olmayan uygun bir ortam elde etmenin avantajını da kullanmaktadırlar. Bu husus da, Hazar kaynaklarının uluslararası piyasaya arzını geciktiren ve belki de uzun süre engelleyecek bir diğer gerçekliktir.

Hazar petrolü açısından bakıldığında bir diğer olumsuzluk da, başta Orta Doğu ve Kuzey Afrika petrolü olmak üzere, mevcut pazarı elinde tutan petrol sahibi şirket ve devletlerin, yıllardan beri piyasada olmanın, Akdeniz'deki birçok rafinerinin hisse petrolü kullanmasının ve lojistik avantajlarının kırılmasının zor olmasıdır. Bu

aşamada Hazar petrolünün en önemli şansı, çok yüksek petrol fiyatları nedeniyle büyük tüketicilerin bu kaynaklara yönelmesidir. Bu durumda da, arama ve üretim yatırımlarının görece yüksek olması ve kapalı Hazar havzasındaki altyapı eksiğliği (platformlar,..vb.), Hazar petrolü için bir diğer dezavantajdır.

Sonuç olarak, Hazar kaynaklarının en önemli cazibesi ve şansı, kaynak çeşitlendirme gereksiniminin, yaşamsal boyutunda yatmaktadır. Bu alanda da, Türkiye ile AB arasında, ekonomik olduğu kadar stratejik işbirliğinin tüm ön koşulları mevcuttur.

8. KAFKASYA, HAZAR PETROLLERİ VE DOĞAL GAZLARI İLE İLGİLİ PROJELER VE TÜRK EKONOMİSİNE ETKİLERİ

Hazar Bölgesi olarak tanımlayabileceğimiz Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı içine alan Kafkaslar bölgesi ile Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'ı içine alan Orta Asya Devletleri, dünya coğrafyası içinde enerji kaynakları ve dolayısıyla ticari açıdan çok önemli rollere sahiptirler.

Bu durum, aynı zamanda bölgede, dünyaya açılım için geliştirilen alternatifler konusunda da yoğun rekabetlerin yaşanmasını beraberinde getirmektedir.

İşte böylesine hareketli bir coğrafyanın, enerji alanında dış dünyaya açılımında, Türkiye önemli bir kapı konumundadır.

Bu ülkelerin, enerji kaynaklarını dünyaya kesintisiz ve güvenli biçimde pazarlamaları ve ticaretlerini geliştirmeleri sonucunda ülkemiz de önemli bir gelire kavuşacaktır.

Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, o zamana kadar yakın ilişki içinde bulundukları Rusya ile siyasi ve askeri ilişkilerini azaltmaya çalışmışlar ve Rusya dışındaki ülkelerle iletişim kurmaya başlamışlardır.¹²⁸

Müslüman ülkeler ve Türkiye ile dil ve kültür akrabalıkları olan devletler, Türkiye ile işbirliğine girerek uluslararası ilişkilerde de bireyselleşme yoluna gitmişlerdir.

Bölgenin gerek stratejik değeri ve gerekse sahip olduğu doğal kaynaklar ve ayrıca yeni Türk Cumhuriyetlerinin doğal kaynaklarının uluslararası pazara ulaşım

¹²⁸ Harp Akademileri Komutanlığı, 13 Aralık 2000. Gökhan YARDIM, Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür BOTAŞ (Boru Hatları ile Petrol Taşıma A.Ş.)

yolu üzerinde bulunması Rusya Federasyonu'nu her zaman devrede tutacak unsurlardır.

Rusya Federasyonu için, Petrol ve doğal gazın üretilmesi ve ihracı, gelirlerinin yaklaşık yarısına eşit olması nedeniyle, yaşamsal bir öneme haizdir. Dolayısıyla, Rusya Federasyonu'nun bölgedeki gücü özellikle sahip olduğu zengin petrol ve doğal gaz rezervlerinden kaynaklanmaktadır.

En az bunlar kadar önemli ve bunları tamamlayan bir diğer unsur da; Kafkasya ve Hazar bölgesinden, uluslararası pazara petrol ve gaz ihraç yollarının Rusya Federasyonu toprakları üzerinden geçiyor olması gerçeğidir.

Rusya Federasyonu bu anlamda, bölgede, enerji alanında hakim güç olma hedefini değiştirmemiştir. Halihazırda Azeri erken petrolü ve Kazakistan petrolü Rusya Federasyonu üzerinden dünya pazarlarına ulaşmaktadır.

Bölge de yapılan petrol ve doğal gaz üretiminin, ilave yatırımlar ve teknolojik yenilikler başta olmak üzere, yeni ihraç güzergahlarının bulunarak geliştirilmesine bağlı olarak, hızla artması beklenmektedir.

Hazar Denizi 6 ayrı hidrokarbon havzası içermektedir. Hazar Denizi bölgesindeki petrol ve gaz rezervlerinin önemli kısmı geliştirilmemiş olup, bölgenin büyük kısmında henüz araştırma dahi yapılmamıştır. Azerbaycan petrol rezervlerinin çoğu (kesinleşmiş ve muhtemel rezervlerde dahil olmak üzere), Kazakistan ve Türkmenistan'ın ise toplam petrol rezervlerinin % 30-40'ı denizde bulunmaktadır.

Söz konusu ülkelerin ispatlanmış petrol rezervleri Azerbaycan'ın 7 Milyar varil (1 Milyar ton), Kazakistan'ın 8 Milyar varil (1.1 Milyar ton), Türkmenistan'ın 0.5 Milyar varil (0.1 Milyar ton), ve Özbekistan'ın 0.6 Milyar varil (0.1 Milyar ton) olmak üzere toplam 16.1 Milyar varil'dir (2.3 Milyar ton). Bu miktara ilave olarak 145 Milyar varil muhtemel petrol rezervi de tahmin edilmektedir.¹²⁹

Doğal gaza gelince; Azerbaycan'ın 0.85 Trilyon m³, Kazakistan'ın 1.84 Trilyon m³, Türkmenistan'ın 2.86 Trilyon m³ ve Özbekistan'ın 1.87 Trilyon m³

¹²⁹ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

olmak üzere bölgede toplam 7.42 Trilyon m³ ispatlanmış doğal gaz rezervi bulunmaktadır. Ayrıca, muhtemel rezerv olarak da, 9 Trilyon m³ tahmin edilmektedir. Bu rakamlar, dünya petrol rezervlerinin % 1.6-17'sine ve dünya gaz rezervlerinin ise % 5-12'sine tekabül etmektedir. %1.6 her ne kadar az görünse de, Basra ve Sibirya bölgelerindeki petrolerin ardından üçüncü sırayı almaktadır.

Çizelge 8.1: Kafkasya ve Orta Asya Ülkelerinde Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri¹³⁰

	İspatlanmış Petrol Rezervi (mil.varil)	Olası Petrol Rezervi (mil. Varil)	İspatlanmış Gaz Rezervi (Tril. m ³)	Olası Gaz Rezervi (Tril. m ³)
AZERBAYCAN	3.6-12.5	27	0.29	0.94
İRAN (*)	0.1	12	-	0.29
KAZAKİSTAN	10-17.6	85	1.43-2.24	2.37
RUSYA(*)	0.3	5	-	-
TÜRKMENİSTAN	1.7	32	2.64-4.18	4.29
ÖZBEKİSTAN	0.3	1	2-2.37	0.94
TOPLAM	16-32.5	163	6.36-9.09	8.85

Kaynak : BOTAŞ (Boru Hatları ile Petrol Taşıma A.Ş.)(2000)

1999 yılı itibariyle Bölge ülkelerinin ispatlanmış ham petrol ve doğal gaz rezervlerine bakıldığında, ham petrol rezervleri açısından Kazakistan'ın, doğal gaz rezervleri açısından ise, Türkmenistan'ın en zengin ülkeler olduğu görülmektedir.

Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın son beş yıl içindeki petrol üretimi seviyesine bakıldığında ise; bu dönemde üretim miktarının % 42 oranında arttığı gözlenmektedir.

¹³⁰ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

Çizelge 8.2: Kafkas ülkeleri Orta Asya Devletlerinin Petrol Üretimleri

	1995	1996	1997	1998	1999
AZERBAYCAN	9.2	9.1	9.0	11.4	13.8
KAZAKİSTAN	20.6	23.0	25.8	25.9	30.0
TÜRKMENİSTAN	4.1	4.6	4.5	5.5	7.4
ÖZBEKİSTAN	7.6	7.6	7.9	8.1	8.1
TOPLAM	41.5	44.3	47.2	50.9	59.3

Kaynak : BP Amoco Statistical Review of World Energy 2000

Bu ülkelerde ham petrol üretimi 1999 yılı için 59.3 Milyon Ton olarak gerçekleşmiştir. Bu üretim miktarında en büyük pay % 50,6 ile Kazakistan'a aittir. Kazakistan'ı % 23.2 ile Azerbaycan, % 13.6 ile Özbekistan ve % 12.6 ile Türkmenistan izlemektedir.

Çizelge 8.3: Bölge Ülkelerinin Petrol Üretim ve İhracat Projeksiyonu

	ÜRETİM	İHRACAT	İHRACAT/ÜRETİM
2010	138 –194	75 - 117	% 60
2020	241 –308	146 -180	% 58

Kaynak : Avrupa Ekonomik Ajansı

Uluslararası Enerji Ajansı'nın yaptığı iyimser ve kötümser tahminlere göre; söz konusu ülkelerde, toplam ham petrol üretimi 2010 yılında 138-194 Milyon ton, 2020 yılında da 241-308 Milyon ton'dur. Gaz üretimi için de iyimser ve kötümser olarak yapılan tahminler 2010 yılı için 164-201 Milyar m³, 2020 yılı için de 228-267 Milyar m³'dür.¹³¹

1999 yılında 7.4 Milyon ton olan Türkmenistan ham petrol üretiminin 2010 yılına kadar en fazla 12 Milyon ton'a ulaşması beklenmekte olup, bu artış miktarı Kazakistan ve Azerbaycan için tahmin edilen üretimin çok altında kalmaktadır.

¹³¹ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

Kazakistan petrol üretiminin 1999'daki 30 Milyon ton değerinden, 2010 yılında 100 Milyon ton'a yükselmesi, aynı dönemde Azerbaycan petrol üretiminin 7 kat artarak 70 Milyon ton'a, 1999 yılında 8,1 Milyon ton olan Özbekistan petrol üretiminin ise 2010 yılında 12 Milyon ton'a yükselmesi beklenmektedir.

Üretim artışına paralel olarak, petrol ihracatı da artacak olup söz konusu ülkelerden petrol ihracatının 2010 yılında 75-117 Milyon tona, 2020 yılında da 146-180 Milyon tona ulaşması beklenmektedir. Doğal gaz ihracatı da 2010 yılı için 72-84 Milyar m³, 2010 yılı için de 116-120 Milyar m³ olarak beklenmektedir.

Çizelge 8.4: Hazar Doğal Gazının Üretim ve İhracat Projeksiyonu (milyon ton/yıl)¹³²

	ÜRETİM	İHRACAT	İHRACAT
2010	164 – 201	72 - 84	% 41
2020	228-267	116 -120	% 45

Kaynak : Avrupa Ekonomik Ajansı

Buraya kadar ele alınan değerlerden, önümüzdeki 20 yıl içerisinde Hazar Bölgesi ham petrol ve doğal gaz ihracat potansiyelinin hızla artacağı anlaşılmaktadır. Bu da Bölge'nin, 21.yüzyılda dünya enerji dengelerinde çok stratejik bir yere sahip olacağının işaretini vermektedir.

Bölge ülkelerinde, üretimden ziyade bu hidrokarbon kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması önemli bir sorun teşkil etmektedir.

Söz konusu ülkelerin kara ülkesi olmaları, dış dünyaya açılımları için uzun bir yol kat etmeleri gereği ve bu geçişlerde farklı ülkelerin topraklarını kullanma zorunluluklarının yanı sıra etnik ve siyasi açıdan hayli karışık devletlerin bir arada yaşamak zorunda olması, bu bölgede enerjinin taşınması konusunda sorun yaratmaktadır.

Bunlara ilaveten, mevcut petrol ve doğal gaz ihraç boru hatlarının yetersizliği, yatırımcıları ve dolayısıyla üretici ülkeleri son derece olumsuz etkilemektedir.

¹³² YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

Bölgede üretilen petrol ve doğal gazın taşınması için eski Sovyet döneminde inşa edilen boru hatları Eski Sovyetler Birliği'nin ihtiyacını karşılamaya yönelik yapılmıştır. Eski petrol ve doğal gaz boru hatları Rus topraklarından geçmektedir.

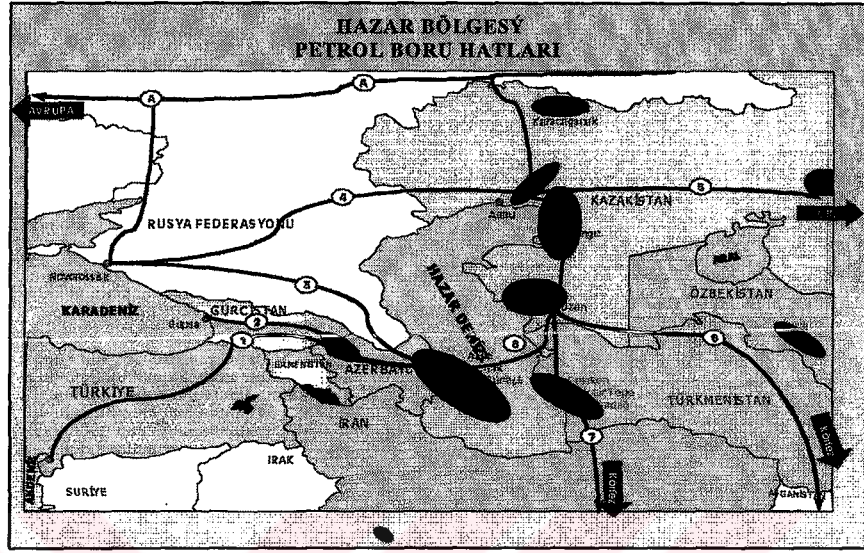
Buna ilaveten, teknik ve ekonomik yetersizliklerden dolayı mevcut bu hatların bakım ve onarımları yapılamamaktadır. Bu yüzden de hatların işletimlerinde sık sık problemler yaşanmaktadır. (Bölge ülkelerinin hidrokarbonlarının taşınması için alternatif boru hattı güzergah çalışmaları, bağımsızlıklarının hemen ardından 1990'lı yıllarda başlamış ve çok sayıda yapılabilir proje geliştirilmiştir.)

Yapılan tahminlere göre; 2010 yılında Orta Asya ve Azerbaycan'dan 100 Milyon ton petrol ve 100 Milyar m³ doğal gazı ihraç edilebilecektir. İhraç ile ilgili olarak herhangi bir sınırlamanın olmadığı varsayılsa bile, bu miktarın mevcut petrol ve gaz hatları ile taşınamayacağı aşıkardır. İlave petrol ve doğal gaz boru hatları projeleri geliştirilmesi gerekmektedir. Bunlardan bazıları bölge içinde işletilmek içindir.

Planlanan ya da teklif edilen petrol ve gaz boru hatlarının bazıları Karabağ, Çeçenistan ve Afganistan gibi siyasi istikrarsızlıkların ve bölgesel çatışmaların süregeldiği bölgelerden geçmektedir. Bu durum hatların işletilmesi esnasında terörist saldırılara son derece açık olması anlamına da gelmektedir. Ancak bununla birlikte, enerji temininde güvenlik kadar, ekonomik yönden yapılabilirlik de önem taşımaktadır.

Orta Asya ve Azerbaycan petrollerinin, Rus petrollerinden daha kaliteli olması ve üretimlerinin de Rus petrollerine nazaran daha ucuza gerçekleştirilebilmesinden dolayı, Avrupa ve Güney Asya'da Rus petrolleri ile rahatlıkla rekabet etmeleri beklenmektedir.

Ancak, aynı şey doğal gaz için söz konusu değildir. Orta Asya doğal gazının Avrupa ve Güney Asya'daki gibi güçlü, yerleşik gaz pazarlarında yoğun bir rekabet ile karşılaşacağı kesindir.

Şekil 8.1: Hazar Bölgesi Petrol Boru Hatları

Orta Asya ve Azerbaycan petrollerinin dünya pazarlarına ulaştırılması için geliştirilen ve bazıları da işletilmekte olan boru hattı projeleri arasında en önemlisi Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı'dır. Söz konusu alternatif hatlara ilişkin bilgiler aşağıdadır.

8.1. Petrol Boru Hatları

- a. Doğu Hattı : CNPC Hatları
- b. Kuzey Hattı : Rusya-Baltık Denizi Hattı
- c. Batı Hatları : Bakü-Tiflis-Ceyhan Hattı, Bakü-Novorossiysk (Erken Petrol), Bakü-Supsa (Erken Petrol), CPC Hattı (Burgaz'dan), CPC Hattı (Türk Boğazları'ndan), Trans-Hazar Boru Hattı (Burgaz'dan), Trans-Hazar Boru Hattı (Türk Boğazları'ndan)
- ç. Güney Hatları : Trans-İran Hattı, Orta Asya Boru Hattı (Afganistan'dan), İran ile Swap (takas)yolu ile ihracat.

8.1.1. CNPC Petrol Boru Hattı :

Batı Kazakistan'daki petrol sahalarından Çin'e uzanan bu hattın maliyeti 3,5 milyar dolar olup, boru hattının fizibilite çalışmalarına başlanmıştır. Ancak boru hattının fizibilite çalışmaları Kazakistan'ın gelecek 10 yıl için boru hattının gereksinim duyduğu petrol miktarını (400000 varil/gün) garanti edememesi nedeniyle, 1999 yılının Eylül ayında duraksamıştır. Bu boru hattı, mesafenin uzunluğu ve boru hattı güzergahının geçeceği arazi nedeniyle çeşitli mali ve teknik zorluklarla karşı karşıya bulunmaktadır.

8.1.2. Rusya-Baltık Denizi Hattı :

Halihazırda kullanılmakta olup Kuzey Avrupa'ya petrol taşımaktadır.

8.1.3. Bakü-Supsa ve Bakü-Novorossiysk Boru Hatları :

Bakü-Supsa ve Bakü-Novorossiysk Boru Hatları ile ilgili olarak, AIOC Konsorsiyumu 1995 yılında Azeri, Güneşli ve Çıraklı petrol sahalarından elde edilen petrolü iki yoldan Karadeniz'e ulaştırmayı kararlaştırmıştır. Bunlardan Bakü-Novorossiysk (Rusya) Hattı 1997 yılında işletmeye alınmıştır. Bu hat ilgili olarak en önemli sorun hat işletmeciliğinde sorumluluğun ve taşımacılık gelirlerinin Transneft ve Çeçen petrol şirketi arasında paylaşılması olmuştur. Çünkü hattın büyük kısmı Çeçen topraklarından geçmektedir.

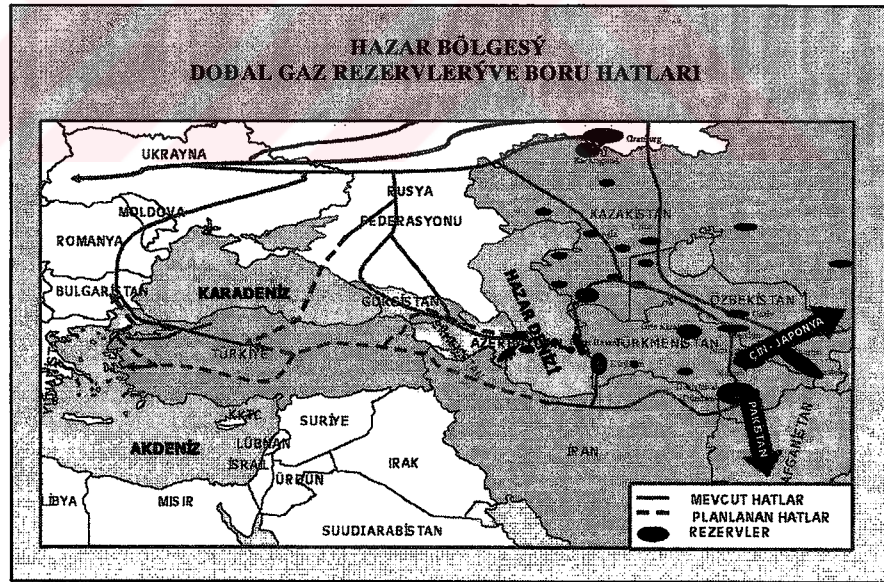
Batı hattı olarak adlandırılan ikinci hat da Bakü – Supsa (Gürcistan) Hattıdır. Kuzey ve Batı hatlarının her ikisinin de başlangıç kapasiteleri 5 Milyon ton/yıldır. Ancak 2003 yılı itibariyle hatların kapasitelerinin artırılması kararlaştırılmış olup, yabancı petrol şirketlerinin Baku-Supsa Erken Petrol Hattı'nın kapasitesinin arttırılmasına yönelik bu kararları Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR tarafından onaylanmamıştır.

8.1.4. CPC Petrol Boru Hattı :

Bu hat Kazakistan'dan başlayıp Rusya Federasyonu üzerinden Karadeniz'e uzanmaktadır. Projeye göre hat Novorossyisk yakınlarında son bulacaktır, burada yeni bir yükleme terminalinin yapımı planlanmaktadır. Buradan tankerlere yüklenecek olan petrol Karadeniz'den ya Türk Boğazları kullanılarak dünya pazarlarına ulaştırılacak, ya da yapımı planlanan Burgaz-Dedeağaç veya Burgaz-Vlore Hattı ile dünya pazarlarına ulaştırılacaktır. Ancak adı geçen her iki hattın yapımı için henüz herhangi bir gelişme kaydedilmemiştir. Ayrıca, Romanya ve Ukrayna'ya da taşıma konusunda çalışmalar yapılmış olsa da somut bir gelişme olmamıştır.

8.1.5. Trans-Caspian (Trans-Hazar) Boru Hattı :

Bu hat Kazakistan'dan başlayarak, Hazar Denizi altından Azerbaycan'a

Şekil 8.2: Hazar Bölgesi Doğal Gaz Rezervleri ve Boru Hatları¹³³

¹³³ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

uzanmaktadır. Hat bölge Petrolünün İran ve Rusya Federasyonu topraklarının by pass edilerek dünya pazarlarına ulaştırılmasını amaçlamaktadır. Ancak Hazar Denizi'nde yaratabileceği olumsuz çevresel sonuçlar ve Hazar Denizinin yasal statüsünün belirsizliği nedenleri ile bu hattın inşası da karışık görülmektedir.

Diğer sahil devletleri ise Hazar Denizi'nin bir deniz olduğunu iddia etmekte. Bu belirsizlik ya da anlaşmazlık hukuksal alanda sorun yaratmaktadır.

8.1.6. Trans-İran Hattı :

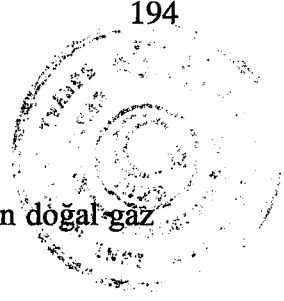
Trans-İran Hattı ile de Kazakistan'ın Tengiz petrolünün güneyde Türkmenistan ve İran üzerinden Basra Körfezi'ne taşınması planlanmaktadır.

8.1.7. Orta Asya Boru Hattı :

Bu hat Kazakistan'dan Türkmenistan ve Afganistan üzerinden Pakistan'a uzanacaktır. Hattın büyük bir kısmının çatışmaların yaşandığı Afganistan üzerinden geçmesi öngörülmektedir.

8.1.8. Taşıma İran ile Swap (Takas) Yoluyla :

Yukarıdaki alternatiflere ilaveten, Kazak hükümeti sınırlı miktarda petrolü Hazar Denizi'nden İran'a ihraç ederek İran ile takas (Swap) yolu ile Basra Körfezi'ne taşımaktadır. Türkmenistan da İran ile takas ederek petrol ihracatı yapmak için yollar araştırmaktadır.

8.2. Doğal Gaz Boru Hatları :

Yapımı planlanan veya bazı bölümlerinin yapımı tamamlanmış olan doğal-gaz boru hatları da şu şekilde sıralanabilir:

- a. Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı
- b. Türkmenistan-İran Doğal Gaz Boru Hattı
- c. Trans-Caspian (Trans-Hazar) Doğal Gaz Boru Hattı
- ç. Türkmenistan-Afganistan-Pakistan Doğal Gaz Boru Hattı
- d. Türkmenistan-Çin Doğal Gaz Boru Hattı

8.2.1. Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı :

Bu hattın projesi ile ilgili olarak ayrıntılı bilgiyi daha ileride verilecektir.

8.2.2. Türkmenistan-İran Doğal Gaz Boru Hattı :

Güney Türkmenistan'dan başlayarak İran'ın kuzey doğusuna uzanan 200 kilometrelik hattın yapımı İran tarafından 1997 yılında tamamlanmıştır. İran bu hattı bu bölgede bulunan elektrik üretim santrallerine bağlamıştır. Aslında bu hattın, o tarihlerde İran'dan geçmesi planlanan Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı ile bağlantısının yapılması öngörülmüştü. Ancak daha sonra söz konusu hattın İran toprakları yerine Hazar Denizi altından geçmesi kararlaştırılınca bağlantıdan da vazgeçilmiştir.

8.2.3. Trans-Caspian Doğal Gaz Boru Hattı :

Türkmenistan'ın Kazakistan sınırından başlayarak Azerbaycan'a oradan da Gürcistan'a ve Türkiye'ye uzanmaktadır. Aynı ham petrol boru hattında olduğu gibi bu hatla da Rusya Federasyonu ve İran toprakları kullanılmaksızın gaz taşımacılığı amaçlanmıştır.

8.2.4. Türkmenistan-Afganistan-Pakistan Doğal Gaz Boru Hattı:

Bu hat için Mutabakat Zaptı 1993 yılında imzalanmıştır. Bridas (Arjantin) firması hattı yapmayı teklif etmiştir. Hattın kapasitesi 20 Milyar metreküp olarak hesaplanmış ve hattın uzun dönemde kuzey Hindistan'a uzatılması da gündeme gelmiştir. Ancak, Türkmenistan'ın Unocal (ABD) ve Delta (Suudi Arabistan)'dan kurulu Konsorsiyumla Afganistan üzerinden bir petrol boru hattı inşası için mutabakat zaptı imzalaması üzerine bu hattın yapımı ihtimali azalmıştır.

Bu durumda yasal olarak Bridas ile Konsorsiyum arasında sorunlar çıkmıştır. Ayrıca, bu hattın Afganistan'dan geçecek olması çok büyük bir risktir. Diğer taraftan, Pakistan'ın bu miktar doğal gazı talep etmesi ve ileride de Hindistan'a taşınması hususlarında da belirsizlik söz konusudur.

8.2.5. Türkmenistan - Çin Doğal Gaz Boru Hattı :

Bu hat için 1994 yılında Türkmenistan ve Çin arasında bir mutabakat zaptı imzalanmıştır. Buna göre yıllık 28 Milyar metreküp kapasiteli hat Türkmenistan'dan Özbekistan üzerinden Çin'in doğu kıyılarına ulaşacaktır. Buradan da ya boru hattı ile ya da LNG olarak tankerlerle yüklenerek Japonya'ya ihraç edilecektir. İlave olarak Çin pazarının da bu hattan beslenmesi mümkün olabilecektir. Bu hattın dezavantajları arasında, hattın çok uzun olması, bu yüzden ekonomik olmaması, üç veya daha fazla ülkeden geçmesinin getirebileceği sorunlar ve Türkmen gazının Doğu Asya'da rekabet gücünün ne olabileceği gibi hususlar sayılabilir.

8.3. Hazar Petrolleri ve Doğal Gazlarının Türk Ekonomisine Etkileri

Bölge ihraç potansiyelini karşılamak için, Bölge'de faaliyette bulunan uluslararası enerji şirketleri ve hükümetler, alternatif boru hattı güzergahları araştırmakta ve önermektedir.

Burada da tartışıldığı gibi, bazı seçenekler politik olarak tercih edilmelerine rağmen ekonomik yönden zayıf projelerdir. Enerji şirketlerine daha cazip gelen bazı seçeneklerin ise politik yönden yapılabilirliği bulunmamaktadır.

Bölgeye komşu konumdaki Türkiye, enerji kaynakları açısından zengin olmasına rağmen petrol ve doğal gaz rezervleri açısından önemli bir potansiyele sahip değildir. Sınırlı rezerv ve üretim imkanları, Türkiye'yi önemli bir enerji, daha doğrusu petrol ve doğal gaz ithalatçısı konumuna getirmiştir.

Ülkemizin ham petrol talebinin 2005 yılı için 38,6 Milyon ton, 2010 için 44,6 Milyon ton, 2020 yılı için 64,4 Milyon ton olacağı tahmin edilmekte olup, aynı yıllar için doğal gaz talebimizin de 46.4 milyar m³, 55.2 Milyar m³ ve 82. 7 Milyar m³ olması beklenmektedir. Ancak petrol üretim miktarlarımızın da 2005, 2010 ve 2020 yılları için sırasıyla 1,6 Milyon ton, 1,1 Milyon ton ve 0.7 Milyon ton olarak gerçekleşmesi beklenirken doğal gaz üretimimiz de aynı yıllar için 179 Milyon metreküp, 150 Milyon metreküp ve 121 Milyon metreküp olarak tahmin edilmektedir.¹³⁴

Bu miktarlar, Türkiye'nin petrol ve doğal gaz gibi birincil enerji kaynakları açısından dışarıya bağımlılığının en çarpıcı göstergesi olmaktadır.

Yine bu miktarlar, bizi, Türkiye'nin 2005 yılında enerji talebinin % 26'sını, 2010 yılında % 28'ini ve 2020 yılında ise % 24'ünü yerli üretim ile karşılayabilecek konumda olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.

Enerji talebimizdeki bu ciddi artışlar ve yerli üretimdeki yetersizlikler göz önünde bulundurulduğunda, dış enerji kaynaklarına bağımlılığın artan oranda devam edeceği anlaşılmaktadır.

Bu durum aynı zamanda, gelecekte güvenilir bir enerji arz sistemi yaratmak isteyen Türkiye açısından, enerji taşımacılığına ve özellikle de boru hattı taşımacılığına çok önemli ve kritik görevler yükleyeceği anlamına da gelmektedir.

¹³⁴ YARDIM, Gökhan, *BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.*

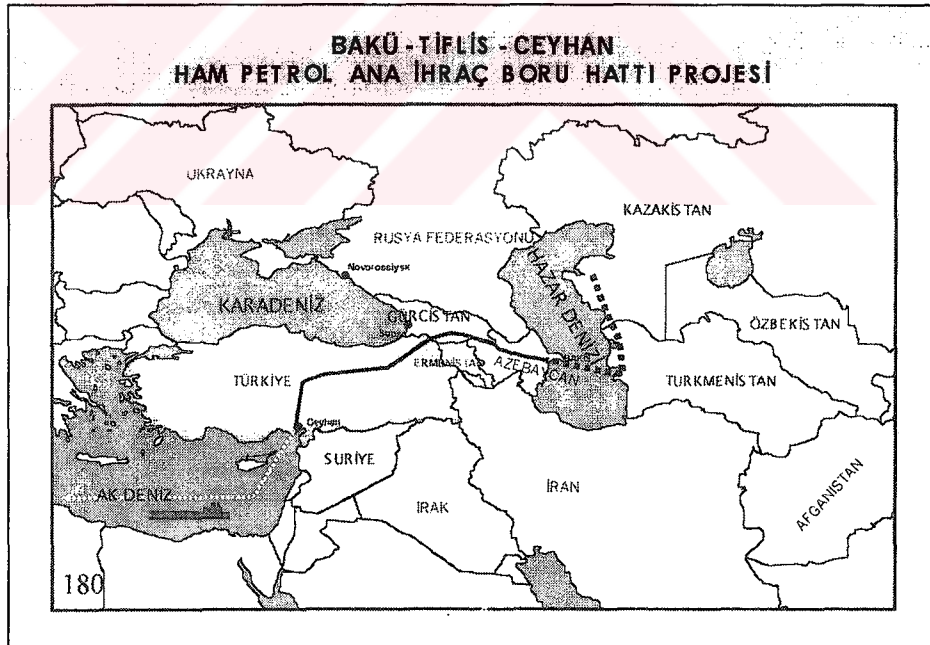
Türkiye Cumhuriyeti olarak, yürütülmekte olan çeşitli uluslararası projelerin desteklenmesine ilişkin politikalarımızda, ülkemiz ihtiyaçları ve çıkarları vazgeçilmez faktörlerdir.

Bunun yanı sıra; özellikle Orta Asya ve Kafkas ülkelerinin ekonomik gelişmelerine katkıda bulunmak amacıyla, bu ülkelere yürütülen uluslararası petrol ve doğal gaz projelerinin desteklenmesi de önem verilen diğer bir husustur.

Bu nedenle Türkiye, yurtiçi kullanımla birlikte, bu bölgelerde üretilecek olan petrol ve doğal gazın dünya pazarlarına taşınması için yoğun şekilde çalışmaktadır.

Türkiye’de boru hatları hususunda önemli otoritelerden birisi olan BOTAŞ, Hazar Bölgesine ilişkin olarak iki önemli proje üzerinde çalışmaktadır. Bunlar:

- a. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı Projesi,
- b. Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesidir.

Şekil 8.3 : Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı Projesi¹⁰⁰

¹⁰⁰ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

Güvenilir ve istikrarlı bir geçiş ülkesi olan Türkiye, coğrafi konumunun da vermiş olduğu avantajla, Hazar Bölgesi'nde üretilen petrolün düşük fiyatla ve emniyetli bir şekilde taşınmasını sağlayacak olan "Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı Projesi"ni geliştirmiştir.

8.3.1. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı

Projesi :

Proje ile, Bakü'den başlayıp Ceyhan'da son bulacak bir boru hattı ile başta Azeri petrolü olmak üzere Bölge'de üretilecek petrollerin Ceyhan'a taşınması ve buradan da tankerlerle dünya pazarlarına ulaştırılması planlanmaktadır.

Anahtar Teslim Anlaşması çerçevesinde Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Türkiye kesimi ana müteahhidi olarak görevlendirilen BOTAŞ, her biri Proje'nin ana aşamalarını da temsil eden, "Temel Mühendislik" çalışmalarını 6 ay, "Detay Mühendislik" çalışmalarını 12 ay ve nihayet "Arazi ve İnşaat" çalışmalarını ise 32 ay içerisinde bitirmekle yükümlü kılınmıştır. Tüm hattın tamamlanması ve devreye alınması için hedeflenen tarih ise 2005 yılı başlarıdır.

Hazar Petrolleri'nin Akdeniz'e çıkışına imkan verecek olan "Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı Projesi" ile ilgili olarak Dünya Bankası finansmanı ile müşavir PLE firmasına hazırlatılan fizibilite raporu, 1997 yılı sonunda tamamlanmış ve Ağustos 1998'de Banka tarafından onaylanmıştır.

Söz konusu fizibilite etüdü kapsamında Proje'nin teknik ve ekonomik yapılabilirliği, finansal ve hukuki yapılanmaya yönelik çeşitli model önerileri yer almaktadır. Ayrıca detaylı bir Çevresel Etki Değerlendirme Etüdü de hazırlanmıştır.

Projenin hayata geçirilebilmesi için çalışma gruplarının oluşturulmasına yönelik Mutabakat Zaptı Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan arasında 15 Mayıs 1998 tarihinde, ilgili protokol ve görev tanımları da Azerbaycan ve Türkiye arasında 10 Eylül 1998 tarihinde imzalanmıştır.

Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Cumhurbaşkanları 29 Ekim 1998 tarihinde bir Deklarasyon yayınlarak, Bakü-

Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı'na siyasi destek verdiklerini açıklamışlardır.

Yine 27 Ekim 1998 tarihinde ABD'nin TDA Kuruluşu ile T.C. Hazine Müsteşarlığı arasında "Bakü-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı ve Türkiye'nin İlgilendiği Diğer Boru Hatları İçin Kısmi Danışmanlık Hizmet Anlaşması"na yönelik 823,000 ABD Doları tutarında Hibe Anlaşması imzalanmış. hibe miktarı daha sonra 1,323,000 ABD Dolarına yükseltilmiştir.¹³⁶

13 Ocak 1999 tarihinde de TDA ile yapılan Hibe Anlaşması çerçevesinde müşavirlik hizmeti vermek üzere teklif alınan firmalar arasından C.C. Pace Consulting L.L.C. liderliğindeki konsorsiyum uygun görülmüş ve Hizmet Anlaşması imzalanmıştır.¹³⁷

İstanbul'da düzenlenen AGİT Zirvesi sırasında, 18 Kasım 1999 tarihinde, Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında Proje ile ilgili olarak Hükümetler arası Anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmanın ekinde bulunan Geçiş Ülkesi Anlaşması, Anahtar Teslimi Anlaşması ve Hükümet Garantisi de paraflanmıştır. Yine zirve sırasında Kazakistan, Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanan İstanbul Deklarasyonu ile Kazakistan herhangi bir boru hattı için taahhüt etmediği petrolünün Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı'na verilmesi için niyet beyanında bulunmuştur.

Hükümetler arası anlaşmanın imzalanmasının ardından BOTAŞ bünyesinde projeyi yürütmek üzere Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Proje Direktörlüğü oluşturulmuş ve söz konusu Direktörlük faaliyetlerine Ocak 2000 tarihinde başlamıştır.

Bunun yanı sıra ISO/TSE sertifikasının alınması amacıyla çalışmaları yürütmek üzere yine BOTAŞ Genel Müdürlüğü'ne bağlı bir kurul oluşturulmuş olup bu kurul çalışmalarını sürdürmektedir.

¹³⁶ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

¹³⁷ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

Azerbaycan ve Gürcistan arasında ortaya çıkan projeye ilişkin sorunların ve tarifeye ilişkin konuların çözüme kavuşmasından sonra 28 Nisan 2000 tarihinde Gürcistan Ev Sahibi Ülke Anlaşması, 9 Mayıs 2000 tarihinde de Azerbaycan Ev Sahibi Ülke Anlaşması parafe edilmiştir.

Projenin Anlaşmalar Paketi 26 Mayıs 2000 tarihinde Azerbaycan Parlamentosunda, 29 Mayıs 2000 tarihinde Gürcistan Parlamentosunda ve 22 Haziran 2000 tarihinde de TBMM’de onaylanmıştır.

Bu arada Proje Direktörlüğü tarafından, Temel Mühendislik ve Detay Mühendislik Çalışmaları kapsamında 14 Temmuz 2000 tarihinde yurt içi ve yurt dışı başında, “Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Türkiye Kısmının Detay Mühendislik Çalışması için Ön Yeterlik İlanı” verilmiştir.

Bunun üzerine 52 adet yerli ve yabancı firma ihale paketini almış 23 adedi de başvuruda bulunmuştur. (Bahse konu başvuruların değerlendirme çalışmaları çerçevesinde; Aralık 2000 ayı itibariyle şirket ziyaretleri de tamamlanmış ve karar aşamasına gelinmiştir.)

3 Ekim 2000 tarihinde, Azerbaycan, BTC Projesi’ni desteklemek üzere bir “Sponsor Grup” oluşturmuş bulunmaktadır. Söz konusu oluşuma, ExxonMobil ve Lukoyl dışındaki tüm AIOC üyeleri (BP-AMOCO-İngiltere, DELTAHESS- Suudi Arabistan, SOCAR-Azerbaycan, İTOCHU-Japonya, RAMCO-İngiltere, STATOIL-Norveç, TPAO-Türkiye ve UNOCAL-ABD) katılmıştır. Sponsor Grup üyeleri, otomatik olarak, hattı kontrol edecek Ana İhraç Boru Hattı(MEP)’nin da üyesi olacaklardır.¹³⁸

Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı Projesi ile ilgili olarak 17 ve 18 Ekim 2000 tarihlerinde Azerbaycan ve Gürcistan Ev Sahibi Ülke Anlaşmaları’nın imzalanmasının ardından, 19 Ekim 2000 tarihinde de sponsor şirket temsilcileri (BP-AMOCO, DELTAHESS, SOCAR, İTOCHU, RAMCO, STATOIL, TPAO ve UNOCAL) ile T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı arasında Ev Sahibi Ülke Anlaşması, sponsor şirket temsilcileri ile BOTAŞ tarafından Anahtar Teslim

¹³⁸ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

Müteahhitlik Anlaşması ve Sponsor şirket temsilcileri ve T.C. Hazine Müsteşarı arasında da Hükümet Garantisi Belgesi imzalanmıştır.¹³⁹

Bu anlaşmalarla Türkiye tarafından;

- a. Petrolün serbest geçişinin sağlanması,
- b. Akan petrol veya Proje tesisleri üzerinde hak talep edilmemesi,
- c. Proje'nin değerinin korunması,
- ç. Proje Katılımcılarının Ekonomik Dengesinin muhafaza edilmesi,
- d. Gerekli olan tüm izinlerin zamanında verilmesi,
- e. Boru hattının ve çalışanlarının güvenliğinin sağlanması,
- f. Proje Katılımcılarına verilebilecek zararların tazmin edilmesi,

gibi projenin hayata geçirilmesini kolaylaştıracak çeşitli garanti ve teşvikler verilmiştir.

Anahtar Teslim Yapım Anlaşması paralelinde Projenin Türkiye bölümü için müteahhit olarak görevlendirilen BOTAŞ, Temel Mühendislik çalışmalarını 6 ay, Detay Mühendislik Çalışmalarını 12 ay ve inşaat çalışmalarını da 32 ay içinde bitirmekle yükümlüdür.

Bu paralelde; Projenin temel mühendislik çalışmalarına 15 Kasım 2000 tarihinde başlanmış bulunmaktadır. Projenin 2004 yılının Aralık ayına yetiştirilmesi öngörülmektedir.

Projenin Türkiye kısmının finansmanı MEP (Main Export Pipeline) Konsorsiyumuna aittir. Konsorsiyum finansmanı ya kendi kaynaklarından ya da kredi temin ederek karşılayacaktır.

Hattın toplam maliyeti 2.4 Milyar Dolardır. Maksimum kapasitesi 50 Milyon ton/yıl (1 Milyon varil/gün) olan hat Azerbaycan'ın Sangachal bölgesinden başlayarak Gürcistan üzerinden Türkiye'ye uzanacaktır. Hattın bitiş noktası

¹³⁹ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

Ceyhan'dır. Azerbaycan sınırları içinde 468 km., Gürcistan sınırı içinde 225 km. ve Türkiye sınırı içinde 1.037 km. olmak üzere toplam uzunluğu 1.730 km.dir.¹⁴⁰

Projede; boru çapı ilk 1.618 km. boyunca 42'', son 112 km.de ise 36'', basınç 100 bar, pompa istasyonlarının sayısı 10-12, ölçüm istasyonlarının sayısı 4+1 olarak belirlenmiş olup, ayrıca scada ve telekom istasyonları da bulunacaktır.¹⁴¹

Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı Projesi, 1.730 km gibi uzun bir kara güzergahına sahip olmasına karşın, daha önce de bahsi geçen alternatif projelerle karşılaştırıldığında hem Türkiye hem de bölgedeki ülkeler açısından pek çok avantaja sahip olduğu gözlenmektedir.

Bu hat ile halihazırda bölge petrolü açısından önemli bir pazar konumunda olan Türkiye, taşınacak petrolün bir bölümüyle, petrol talebinin bir kısmını karşılayabilecektir.

Hattın bitim noktası olarak tasarlanan Ceyhan'da halihazırda bir Terminalimiz bulunmaktadır.

Dünya geneliyle karşılaştırıldığında oldukça iyi işletme koşullarına sahip olan ve büyük kapasiteli terminalleri barındırabilecek özelliklere sahip olan Ceyhan, derin bir limandadır. Ayrıca, Hazar Bölgesi'ne yakınlığı, elverişli yükleme koşulları, olumlu iklim koşulları ile bu hattın deniz terminalinin inşa edilebileceği önemli bir liman kentimizdir.

Bunlara ilaveten, Akdeniz'in hidro-meteorolojik durumu Karadeniz ile karşılaştırılamayacak derecede olumludur. Bilindiği gibi, Karadeniz'de yılın önemli bir bölümü, çetin deniz ve hava koşulları nedeniyle yükleme yapılamazken; Akdeniz'de neredeyse tüm yıl boyunca yükleme işlemi gerçekleştirilebilmektedir.

Ayrıca, Ceyhan'dan dünya pazarlarına uzanan tanker güzergahının tüm Karadeniz limanlarından daha kısa olduğu da ortadadır.

¹⁴⁰ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

¹⁴¹ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

Bütün bu hususlara ilaveten, Türk Boğazları'nın durumu da dikkatle ele alınması gereken önemli bir husustur.

Bilindiği gibi Türk Boğazları, İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'nden oluşmaktadır. İstanbul Boğazı dünyanın en kalabalık su yollarından biri olup, Panama Kanalı'nın 4 katı, Süveyş Kanalı'nın ise 3 katı daha fazla trafiğe sahne olmaktadır.

İstanbul Boğazı 31 km uzunluğunda, keskin dönüşleri olan bir su yolu olup oldukça dar bir coğrafi yapıya sahiptir. En geniş noktası 1,500 metre, en dar noktası ise 700 metre genişliğindedir. Boğaz bölgesindeki sert dönüşler boğaz geçişlerinde gemilerin 12 kez yön değiştirmesini gerektirmektedir. Bazen bu değişimlerden bir bölümü 80 derece gibi değerlere ulaşabilmektedir. Güçlü güney rüzgarları mahalli olarak "orkoz" olarak adlandırılan güçlü bir ters akıntıya neden olmaktadır. Ters akıntı da gemilerin manevra kabiliyetlerini olumsuz etkilemektedir.

Çanakkale Boğazı ise 70 km uzunluğunda olup, genişliği en geniş noktada 2000 metre ile en dar noktada 1300 metre arasında değişmektedir. Coğrafi ve oşinografik özellikleri İstanbul Boğazı ile benzerlik taşımaktadır.

Marmara Denizi ise ortalama 225 km uzunluğunda olup, Türk Boğazlarından geçiş yapmakta olan gemiler Türkiye'nin egemenliği altında olan 325 km'lik suyolunu aşmak durumundadırlar.

Türk Boğazları'nda gerçekleşen gemi trafiği dikkate alındığında, 1938 de yıllık 4500 olan geçen gemi sayısının, 1998'de 50.000'e yükseldiği görülmektedir. 1995-1998 yılları arasında ise Türk Boğazları'ndan geçiş yapan gemilerin sayısı yılda 50,000 dolayında olmuştur.

Yıllık toplam geçişlerin yüzde 10-15'ini tehlikeli yükler oluşturmakta olup, bu günde ortalama 14 gemiye karşılık gelmektedir.

Böylelikle Türk Boğazları'ndan yılda 60 milyon ton ham petrol ve petrol ürünü geçmektedir. Tehlikeli maddeler taşıyan gemilerin büyüklüğü ve tonajı yıllar içinde sürekli artış göstermekte olup, aralarında 200000 DWT'a ulaşan gemiler bulunmaktadır.

Boğaz ile ikiye ayrılmış olan ve 10 milyondan fazla bir nüfus ile üç bin yıllık tarihi ve kültürel mirasa ev sahipliği yapan İstanbul'da yaklaşık bir buçuk milyon kişi denizyolu ulaşımından yararlanmakta ve dolayısıyla denizde bulunmaktadır.

Deniz trafiğinde görev alan deniz taşıtlarının iki kıta arasındaki günlük toplam geçişleri 2000'e ulaşmaktadır. Yoğun deniz trafiği, İstanbul halkının petrol kirliliği, gürültü kirliliği, stres, maddi kayıplar, kirliliğin giderilmesi için oluşan maliyetler, doğal güzelliklerin zarar görmesi, kültürel ve tarihi zenginliğin hasara uğraması gibi ciddi sorunlara neden olmaktadır.

Bölge petrollerinin Türk Boğazları'nın üzerinden taşınması halinde deniz trafiğine yılda 120 milyon ton ek yük getirecek olduğu tahmin edilmekte olup, bölge petrollerinin teknik ve ekonomik olarak Boğazlarımızdan pazarlanmasının mümkün olmadığı aşıkardır.

Bu bağlamda planlanan BTC Hattının, Türk Boğazları'ndan geçiş gibi son derece önem taşıyan bir konuda bir avantaj yaratacaktır.

Bunun yanı sıra, ekonomik olarak ta, petrol ihtiyacımızın düşük maliyetle karşılanması, hattın yapılması esnasında teçhizat, malzeme ve işçilik gibi, Türk özel sektörü için yeni iş ve ek istihdam imkanlarının yaratılması, hattın son noktası olan Ceyhan Terminali ile birlikte, Mersin ve İskenderun limanlarını canlandırması gibi pek çok ilave avantajı bulunmaktadır.

Öte yandan, bölge petrollerinin dünya piyasalarına ulaştırılması amacıyla inşa edilecek olan bu hat Rusya Federasyonu'nun ekonomik ve siyasi nüfuz alanında yer alan Türk Cumhuriyetleri'nin kendi ayakları üzerinde durmalarını sağlayacak çok önemli ve tarihi bir fırsat olup, bu açıdan da "Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı Projesi", sadece ekonomik açıdan değil, siyasi bakımdan da Türkiye'nin en önemli projelerindendir.

Ayrıca Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığımız ve BOTAŞ yetkilileri tarafından Kazakistan'a gerçekleştirilen ziyaretler ile Kazakistan'ın ve üretici şirketlerinin Projeye katılımları için görüşmeler yapılmıştır.

21-25 Eylül 2000 tarihinde yapılan ziyarette Kazakistan'ın projeye katılımı konusunda görüş alışverişinde bulunulmuş ve Türk tarafı Kazakistan'a, Kazakistan'ın, Ana İhraç Boru Hattı sistemine hızlı bir şekilde adapte olması için alternatif bir taşıma planı sunmuştur.

Bu kapsamda, BOTAS ile Kaztransoil arasında, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi'ne katılım için gerekli teknik çalışmaların başlatılması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla iki şirket, 24 Eylül 2000 tarihinde bir 'Koordinasyon Protokolü' imzalamışlardır.¹⁴²

Kazakistan toplantılarda, her türlü hukuki, ekonomik, ve teknik desteği vereceğini ifade etmiş, iki ülkenin yakın işbirliğini desteklediğini belirtmiştir.

Projenin Türkiye kısmına ilişkin Hükümet Garantisi, Ana Prensipler olarak şu şekilde ifade edilebilir.

- a. Garanti kapsamı, gecikme, BOTAS'tan kaynaklanabilecek performans zararları ile olası maliyet artışını içermektedir.
- b. 300 Milyon Dolar tutarındaki garanti mektubunun bir kısmı gerektiğinde likit enstrüman şeklinde sağlanacaktır.
- c. BOTAS'ın performansından dolayı doğabilecek yükümlülükler toplam götürü usul sabit fiyatın %30'u olarak sınırlandırılmıştır.

Ayrıca, Bakü-Tiflis- Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı için Hükümetler arası Anlaşma'ya uyulmasının denetlenmesini kolaylaştırmak için her devlet, iki temsilci görevlendirmiş olup, Türkiye bu konuda Dışişleri ve Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlıkları Müsteşar Yardımcılarını görevlendirmiştir.

Esas süre 40 yıl olmakla birlikte, Proje Katılımcılarının talep etmesi durumunda, 10'ar yıllık dönemler halinde iki kez uzatılması mümkündür.

¹⁴² YARDIM, Gökhan, BOTAS Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

Çizelge 8.5: Hazar Bölgesi Petrollerinin Taşıma Alternatif Güzergahları¹⁴³

	Uzunluk (Mil)	Yatırım Miktarı (Milyar ABD Doları)	Üretim (Milyon Varil/Gün)	Tarife Dolar/Varil	Hedeflenen Pazar
Doğu Hattı CNPC (Kazakistan-Çin)	2.120	1.5	0.30- 0.40	3	Çin
Kuzey Hattı Rusya- Baltık Denizi	-	Kullanılmamak- tadır	0.16	3	Kuzey Avrupa
Batı Hatları Bakü-Novorossysk (Erken Petrol)	850	0.1'den az	0.1	2.12	Güney Avrupa
Bakü-Süpsa (Erken Petrol)	550	0.6	0.10- 0.20	1.98	Güney Avrupa
CPC Hattı (Burgaz'dan)	-	0.55- 0.8	-	-	Güney Avrupa
CPC Hattı (Boğazlar'dan)	940	4.5	0.56- 1.34	2.80-3.40	Güney Avrupa
Transcaspian Boru Hattı (Boğazlardan)	-	-	1.00	2.16	Güney Avrupa
Bakü-Tiflis-Ceyhan HPBH	1.076	2.4	1.00	0.55- 0.80(*)	Güney ve Güney Doğu Avrupa
Güney Hatları Trans- İran Hattı	1.560	4.5	1.00	3.40- 4.05	Doğu Asya
Orta Asya Hattı (Afganistan'dan)	1.000	3.0	0.60-1.00	4.86	Doğu Asya
İran ile Swap	-	-	0.40 0.40-0.80 0.80-1.60	1.62- 1.72 1.76-1.89 1.89-2.16	- -

Kaynak : BOTAŞ (Boru Hatları Taşıma A.Ş.), 2000.

Türkiye kesiminin tüm finansmanı, Türkiye tarafından değil; bizzat projeye iştirak eden şirketlerce (MEP Katılımcıları) karşılanacak olup; işin zamanında bitirilmesi durumunda Proje, Türkiye'ye hiç bir maliyet getirmeyecektir.

19 Haziran 2001 tarihinde MEP Katılımcıları'ndan alınan İşe Başlama Bildirimi ile resmen başlatılmış olan Detay Mühendislik çalışmaları Alman ILF firması tarafından yürütülmektedir. Detay Mühendislik Çalışması Ara Detay Dizayn Raporu 20 Kasım 2001 tarihinde MEP Katılımcıları'na sunulmuş olup MEP Katılımcıları'nın rapora ilişkin verdikleri görüşler doğrultusunda çalışmalar devam etmektedir. Nihai Detay Dizayn Raporu ise Haziran 2002'de sunulmuştur.

¹⁴³ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

LLI olarak tabir edilen temin süresi uzun malzemelerin satın alınacağı firmaların belirlenmesine yönelik ihale süreci 18 Ocak 2002 tarihi itibarıyla başlatılmıştır. Bu çerçevede, hat borusu, vanalar, pompalar ve pompa motorları, ölçüm sistemleri ve fiber optik kabloları içeren LLI ihalelerine katılacak firmalar, şartnamelerini almak üzere Proje Direktörlüğüne davet edilmiştir.

Firmaların teklifleri Şubat ayı sonu itibarıyla Proje Direktörlüğüne ulaşmıştır. Her bir malzeme grubu için alınan tekliflerin değerlendirme çalışmaları devam etmektedir.

Arazi Temin ve İnşaat aşamasında görev alacak inşaat müteahhitlerinin seçilmesine yönelik çalışmalarda da ihale aşamasına gelinmiştir. Boru Hattı (Lot A, B ve C), Pompa İstasyonları, Terminal Kara ve Deniz inşaatı olmak üzere yürütülen ihale sürecinde önyeterlik almış olan firmalar ihale paketlerini almak üzere Proje Direktörlüğüne davet edilmiştir.

Tekliflerin alınmasını izleyen dönemde yürütülecek değerlendirme çalışmaları, ve görüşmelerin ardından Haziran ayı ikinci yarısında inşaat müteahhitlerinin seçimine ilişkin ihale sonuçlanacaktır.

Çevre taşeron firmalarınca hazırlanan ÇED Raporu Proje Direktörlüğü ve MEP Katılımcıları uzmanlarınca incelenmiştir.

Kirlenme Kontrol Planı, Atık Yönetimi Planı, Çevre Yönetim ve Denetleme Planı, Trafik Yönetim Planı ve Arkeolojik Yönetim Planı tamamlanmış olup Petrol Sızıntı Tepki Planının hazırlanması sürmektedir.

BOTAŞ International Ltd. firmasının, Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Türkiye Kesiminin İşletme firması olarak atanması üzerine İşletme Anlaşması'nın hazırlanmasına yönelik başlatılan çalışmalar ve müzakereler, MEP Katılımcıları ile yapılan düzenli toplantılarla sürdürülmektedir. 14 Aralık 2002 tarihli anlaşma taslağı üzerinde 6 Şubat 2002 tarihinde yapılan çalışmalar sonucu yeni bir taslak hazırlanmıştır.

Kazak petrolünün de MEP sistemine dahil edilmesi için çeşitli çalışmalar devam etmektedir. Örneğin bu çalışmalar kapsamında 24 Eylül 2000 tarihinde, BOTAŞ ile KAZTRANSOIL arasında, BTC HPBH Projesi'ne katılım için gerekli teknik çalışmaların başlatılması amacıyla, bir "Koordinasyon Protokolü" imzalanmıştır. Kazak petrolünün sisteme dahil edilmesi ile ilgili olarak, 28 Şubat-1 Mart 2001 tarihlerinde, Türkiye, Gürcistan, Azerbaycan, Kazakistan ve ABD devlet temsilcileri arasında yapılan toplantılar neticesinde 1 Mart 2001 tarihinde, Kazakistan'ın Bakü-Tiflis-Ceyhan HPBH Projesi'ne katılması hususunu içeren Mutabakat Zaptı'nın imzalanmıştır.

Bu kapsamda, Kazakistan'da iş yapan petrol şirketlerinin, Proje'nin ikinci aşaması olan Detay Mühendislik çalışmalarından itibaren katılımlarını sağlamak amacıyla ilgili Proje Anlaşmaları üzerinde çalışılması kararlaştırılmıştır.

8 Şubat 2001 tarihinde Proje kapsamında önemli bir gelişme kaydedilmiş ve ABD firması Chevron Overseas Petroleum Inc., Detay Mühendislik aşamasından itibaren Sponsor Grup içinde yer almak istediğini beyan etmiştir. Bu sürecin olumlu sonuçlanması beklenmektedir. Kuşkusuz, İtalyan ENI grubunun MEP üyeleri arasına katılmış olması bu yöndeki beklentileri kuvvetlendirmektedir. Böylece, Kazak petrolünü MEP sistemine dahil etmek ve Proje'nin adını da Aktau-Bakü-Tiflis-Ceyhan HPBH Projesi olarak değiştirmek mümkün olacaktır.

Çizelge 8.6 : Projenin Türkiye kısmı için hazırlanan tarife tablosu(USD)¹⁴⁴

YILLAR	GEÇİŞ ÜCRETİ	BAKIM İŞLETME	TOPLAM TARİFE
1-5 yıl	0.20	0.35	0.55
6-16 yıl	0.20	0.35	0.55
17-40 yıl	0.37	0.43	0.80

Kaynak : BOTAŞ (Boru Hatları ile Petrol Taşıma A.Ş.)(2000)

¹⁴⁴ Yardım, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

Projenin Türkiye kısmı için hazırlanan tarife, ilk 5 yılda, 0.20 Dolar/Varil geçiş ücreti dahil olmak üzere 0.55 Dolar/varil, 6. ve 16. yıllar arasında geçiş ücreti minimum 0.20 Dolar/varil ve 17. ve 40. yıllar arasında geçiş ücreti, işletme ve bakım ücreti dahil olmak üzere 0.80 Dolar/varil olarak öngörülmektedir.

Bu Proje'den geçiş vergisi ve işletmecilik hizmetleri karşılığı, en kötümser durumda yaklaşık olarak;

5. yılda 100 Milyon \$,

10. yılda 140 Milyon \$

15. yılda 200 Milyon \$ ve

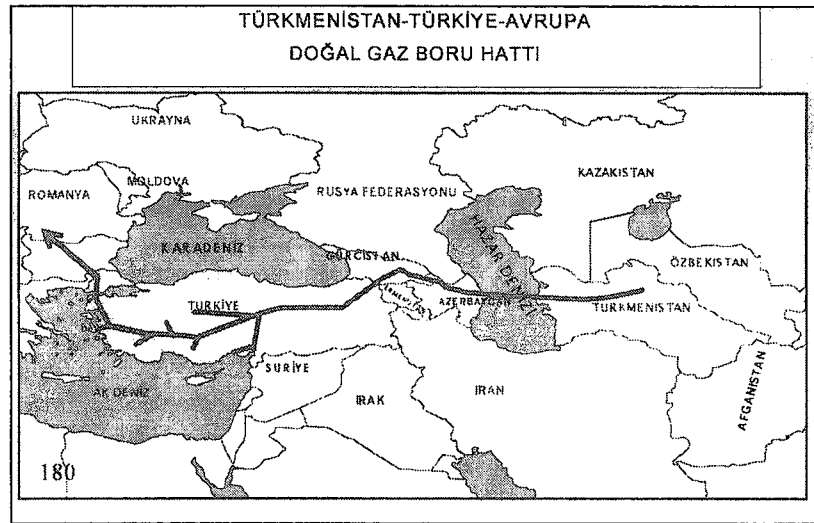
20. yıldan itibaren ise yılda 300 Milyon \$

civarında bir gelir elde edilmesi beklenmektedir.

8.3.2. Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı

Projesi :

Bu proje ile Türkmenistan'ın doğusundaki Pustynnaya sahasından üretilen doğal gazın boru hattı ile Türkiye'ye ve Türkiye üzerinden de Avrupa'ya taşınarak, 2000'li yıllarda Türkiye ve Avrupa'da meydana gelmesi beklenen doğal gaz arz açığının bir bölümünün karşılanması amaçlanmaktadır.

Şekil 8.4 : Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi

Proje hem Türkmen doğal gazının Türkiye ve Avrupa'ya açılmasında bir araç olarak görülmekte, hem de gelecek yüzyılda artması muhtemel Türkiye ve Avrupa gaz talebi açısından kaynak çeşitlendirme politikasının bir basamağı şeklinde değerlendirilmektedir.

Türkmen doğal gazının Batı pazarlarına ulaştırılması amacıyla yabancı şirketler tarafından çeşitli fizibilite çalışmaları yapılmıştır. Başlangıçta İran geçişli olarak öngörülen güzergah ABD'nin İran'a uyguladığı yaptırımlar nedeniyle Hazar geçişli olarak revize edilmiştir.

23 Nisan 1998 tarihinde Türkmenistan ve TDA arasında imzalanan Hibe Anlaşması kapsamında Türkmenistan'a TDA tarafından Hazar geçişli Türkmenistan Doğal Gaz Boru Hattı Projesinin fizibilite çalışmasında kullanılmak üzere 750.000 ABD Doları tutarında hibe yardımında bulunulmuştur. Bu konuda yetkili kılınan Enron firması fizibilite çalışmasını tamamlamıştır.

Hazar geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'ne ilişkin olarak, 29 Ekim 1998 tarihinde, Ankara'da, Türkiye ve Türkmenistan Devlet Başkanları tarafından bir Çerçeve Anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaya göre; 30 Milyar metreküp Türkmen doğal gazının 16 Milyar metreküpü Türkiye'ye, 14 Milyar metreküpü de Avrupa'ya taşınacaktır.

Hazar geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin General Electric Capital ve Bechtel Firmalarından oluşan Pipeline Solutions Group (PSG) liderliğinde bir Konsorsiyum tarafından yürütüleceği 13 Şubat 1999 tarihinde, Türkmen yetkilileri tarafından açıklanmıştır. Bu Konsorsiyuma daha sonra SHELL de katılmıştır.

21 Mayıs 1999 tarihinde de, BOTAŞ ve Türkmenistan Hidrokarbon Kaynaklarının Kullanımı için Yetkilendirilmiş Merciler arasında, 16 Milyar m³/yıl doğal gaz alımı için 30 yıl süreli Doğal Gaz Alım Satım Anlaşması imzalanmıştır.

Bu Proje ile ilgili olarak, "Hazar Geçişli Bir Boru Hattı'nın Gerçekleştirilmesine İlişkin Prensiplere Yönelik Hükümetler arası Deklarasyon

İstanbul'da yapılan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Zirvesi'nde yapılan görüşmeler sürecinde 18 Kasım 1999 tarihinde imzalanmıştır.

ABD Başkanı'nın da gözlemci sıfatıyla imzalamış olduğu bu deklarasyonda taraflar, Proje anlaşmalarının 2000 yılı Mart ayı sonuna kadar sonuçlandırılmasına gayret edilmesini ve Projenin 2002 yılı son çeyreğine kadar tamamlanması için sponsorlara gerekli desteğin verilmesi hususunda mutabık kalmışlardır.

Bunu takiben ilk kez 18 Ocak 2000 tarihinde Aşkabat'da Türkiye, Türkmenistan, Azerbaycan ve Gürcistan heyetleri 'Hükümetler arası Anlaşma'yı müzakere etmek için bir araya gelmişlerdir ve toplantı sonunda "Hükümetler arası Anlaşma Taslağı" hazırlanmıştır.

Proje'nin gerçekleştirilmesi için Konsorsiyum'un Türkmenistan ile imzalamış olduğu "Mandate Letter"ın 19 Şubat 2000 tarihi itibarıyla geçerlilik süresi dolmuştur. Bu sürenin uzatılmaması nedeniyle, General Electric Capital ve Bechtel firmaları Konsorsiyumdan çekildiklerini, ancak projenin gerçekleştirilmesi için Shell firması çalışmalara devam edeceğini açıklamıştır.

Projenin Türkiye sınırları içinde kalan 225 kilometrelik kısmında Gürcistan sınırı ile Erzurum-Pasinler arasında jeolojik, ÇED, tabiat, tarih ve kültürel açılarından incelemeler tamamlanmıştır.

Diğer taraftan, Azerbaycan'ın Şah Deniz sahasında önemli büyüklükte doğal gaz rezervinin tespit edilmesi, Türkmen gazının ihracı için gerçekleştirilecek olan 30 Milyar metreküp/yıl kapasiteli boru hattında Azerbaycan'a da 5 Milyar metreküp/yıl'lık kota ayrılmasını gündeme getirmiştir.

Ancak Azerbaycan'ın kendi gazını Türkmenistan'dan daha önce Türkiye'ye ihraç etmek istemesi de söz konusu olup, projenin hız kazanması için mutlaka Azerbaycan ve Türkmenistan'ın proje üzerinde ve Azerbaycan'dan sevk edilecek doğal gaz miktarları hususunda mutabakata varmaları gerekmektedir.

Bu gelişmeler paralelinde Ocak 2000 ayında yapılan toplantıda görüşülen "Hükümetler arası Anlaşma Taslağı"na alternatif olarak Mart 2000 tarihinde Azerbaycan tarafından hazırlanan alternatif metin taraf ülkelere gönderilmiştir.

Azerbaycan doğal gazının taşınması hususunda gündeme gelen Şahdeniz, Bakü'nün 70 Km. doğusunda yer almakta olup, tahmini rezervin 1 Trilyon m³ gaz ve 2 Milyar varil "kondensate" olduğu tahmin edilmektedir. Şahdeniz Sahası'na ilişkin Üretim Paylaşım Anlaşması (PSA) 1996'da imzalanmıştır.

Söz konusu sahada Konsorsiyumun hisse dağılımı şöyledir;¹⁴⁵

BP-AMOCO (İngiltere)	% 25.5
STATOIL (Norveç)	% 25.5
ELF (Fransa)	% 10
LUKAGIP (Rusya-İtalya)	% 10
ANS (SOCAR-Azerbaycan)	% 10
OIEC (İran)	% 10
TPAO (Türkiye)	% 9 ¹⁴⁶

Sahada bugüne kadar yapılan çalışmalarda iki adet test ve üretim kuyusu açılmış olup, gazın geliştirilmesi aşamasında sahanın kuzeyinde iki adet üretim platformu oluşturularak 18 adet kuyu açılması planlanmaktadır.

Bu gazın miktarının ilk aşamada 5 Milyar m³/yıl olması planlanmaktadır.

Azeri gazının Türkiye'ye ulaştırılması için Azerbaycan'daki 490 km'lik mevcut boru hattının rehabilitasyonu, Gürcistan'da 280 km'lik yeni bir boru hattı ve Gürcistan-Türkiye sınırına getirilmesi öngörülmektedir. Projenin tamamı için 1.3 Milyar \$'lık bir yatırım öngörülmektedir.

Bu projenin başlatılmasının Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı ile Hazar Geçişli Türkmenistan-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı Projelerini hızlandıracağı ve özellikle TPAO'nun hissesi oranındaki miktarı kendi ülkesine ihraç edebilecek olmasının Türkiye için önemli bir avantaj teşkil edeceği düşünülmektedir.

¹⁴⁵ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

¹⁴⁶ YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür, 2000.

Diğer taraftan, BOTAŞ olarak Türkmen gazını Gürcistan-Türkiye sınırında teslim alacak olmamız nedeniyle, Gürcistan sınırı ile Erzurum arasında yapılacak olan 48", 225 km. uzunluğunda boru hattının ÇED çalışmalarını yapılmış ve hazırlanan ÇED Raporu Çevre Bakanlığı'na sunulmuştur.

BOTAŞ'ın gündeminde bulunan ve Hazar bölgesini dolaylı olarak ilgilendiren bir diğer projede Mavi Akım Projesi'dir. Bu proje kapsamında, 16 Milyar metreküp doğal gazın Karadeniz geçişli bir hat ile Samsun'a ve buradan da Ankara'ya ulaştırılmasına yönelik olarak 15 Aralık 1997 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arasında bir anlaşma imzalanmış, 30 Aralık 2002'de ilk gaz pompalanmıştır.

Yine aynı tarihte, 25 yıl süreli ve 16 Milyar metreküp doğal gaz alımına ilişkin Doğal Gaz Alım-Satım Anlaşması imzalanmıştır.

Şekil 8.5: Mavi Akım Projesi

Hat, Samsun'da karaya çıktığı noktadan itibaren 501 km'lik bir mesafe kat ettikten sonra Ankara'da son bulmaktadır.

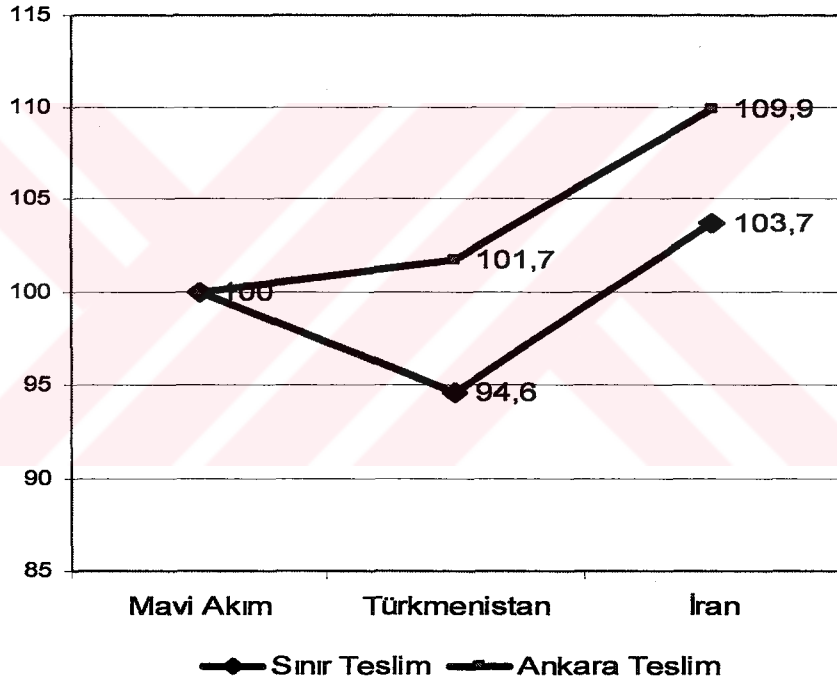
Doğal gazın maliyetinin belirlenmesinde taşıma mesafesi önemli bir faktördür. Son beş yılda vuku bulan doğal gaz fiyatlarını dikkate aldığımızda, yürütmekte olan projelerin maliyetleri de değişmektedir.

Mavi Akım Projesi'nin sınır teslim ve Ankara'ya kadar ulaşım maliyetleri dikkate alındığında Çizelge 8.7.'deki grafikte yer alan değerler ile karşılaşılmaktadır.

Ekonominin belkemiğini oluşturan enerji ve enerjinin temini hususları, diğer ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'nin de ekonomik yapısını, tercihlerini, siyasi karar mekanizmasını ve stratejilerini derinden etkileyerek şekillenmektedir.

Bu kapsamda bahsi geçen bölgelerdeki petrol ve doğal gazın üretimi, taşınması ve pazarlanması başta Türkiye olmak üzere, dünya jeopolitiğini de etkilemektedir.

Çizelge 8.7 : Mavi Akım Projesi Maliyetleri

Kaynak : Gökhan YARDIM, BOTAS Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür

Petrol ve doğal gaz kaynakları bakımından son derece kıt kaynaklı olan Türkiye'nin söz konusu kaynaklara yakın bir coğrafyada yer alması enerji temininde tarafımıza büyük avantajlar sağlamaktadır.

Petrol ve doğal gaz boru hatlarının gündeme gelmesi ile Rusların, Kafkaslar ve Orta Asya'da, Türkiye'ye ve söz konusu bölge ülkelerine takındığı tutumlar ya da farklı taşıma alternatif projeleri geliştirme çabaları; ülkemizin hem dış politika, hem

de dış ekonomik ilişkilerinin şekillendirilmesinde önemli rol oynayacak sadece bir iki örnektir. Bunlara ilaveten bu bölgede yer almayan ancak bölgede güç sahibi olan diğer devletlerin de dış politikalarının da yakından takibi gerekmektedir.

Soğuk savaş döneminin bitmesi üzerinden neredeyse on yıl geçmiş durumdadır. Ancak Batı devletlerinin ve dolayısıyla ABD'nin enerji ikmaline verdiği önem değişmediği gibi artarak da devam etmektedir. Bu amaçlarına hizmet olarak, söz konusu bölgelerde nüfuz sağlanmasına yönelik stratejiler geliştirilmektedir.

Bu iki boru hattı projemiz ülkemize enerji ithalinde yeni fırsatlar yaratmış olup bu fırsatların en iyi şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Söz konusu bölgelerde; belirsiz vergilendirme, riskli siyaset, etnik ve dini gerilimler, tehlikeli ulaşım güzergahları, muazzam miktarlarla telaffuz edilen yatırım miktarları ve Hazar Denizi'nin belirsiz statüsü gibi pek çok sorun önümüzde engel teşkil etmekte ya da gecikmeye neden olmaktadır. Bütün bu unsurlara ilaveten, ABD, İran, İsrail, Rusya Federasyonu gibi bölgede siyasi nüfuzlarını artırmak için büyük gayret içinde olan ülkelerin hamlelerinin, çok yakından takibi ve bunlara müdahale edilmesi gerekmektedir. Bunlar da ağırlıklı olarak dış politikamızı ilgilendirmektedir.

Sonuç olarak; hızlı büyümenin gerektirdiği enerjinin temini için, yakın çevremizdeki kaynaklardan optimum düzeyde yararlanırken, bu hidrokarbon zengini ülkelerin kaynaklarını dünya pazarlarına ulaştırılmasından doğacak gelirleri kazanmak ve bir enerji köprüsü ve terminali olmanın sağlayacağı avantajlardan yararlanarak, bunu ekonomi ve dış politika açısından kazanca dönüştürmek için çok çalışmak gerekmektedir.

9. SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

9.1. Hazar Bölgesindeki Doğal Kaynaklar ve Kullanımına İlişkin Yaklaşımlar :

Hazar Denizi; bulunduğu jeopolitik konum, sahip olduğu doğal zenginlikler, büyüklüğü ve açık denizlere kapalı oluşundan kaynaklanan fizyolojik farklılık, çevreleyen ülkelerin yapıları vb. etkilerle kozmopolit yapıya sahip bir denizdir. Bu karmaşık yapıya ilaveten tüm dünyanın bu denizin kaynaklarından faydalanmaya yönelik plan ve emelleri önemini bir kat daha artırmaktadır.

Çevresel problemler açısından petrol işletmelerinin neden olabileceği kirlilik ve balık stoklarına verebilecek zararlar için şimdiden acil önlemler alınmalıdır. Bu havzada beş sahil devleti içine alan bir uluslararası kuruluşa ve bunun aldığı kararları kontrol eden bir mekanizmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Dünyanın iki büyük gücü- ABD ve Rusya'nın ve bu iki gücün müttefiklerinin ilgileri artan bir şekilde Hazar üzerinde yoğunlaştıkça merkezi Avrasya'da petrol ve nüfuz için oynanan yeni "Büyük Oyun"daki hamleler giderek artacaktır.

Hazar Denizi'nin global siyasetteki önemi şu şekilde özetlenebilir; Hazar sorunu eski SSCB toprakları üzerindeki en önemli jeopolitik sorunlardan birisidir. Dünyanın büyük güçlerinin çıkarları burada iç içe geçmiştir. Stratejik açıdan önemli petrol sahaları ve balık stokları buradadır. Hazar Devletleri (Rusya dahil) için hayati önemdeki petrol ve doğal gaz boru hatları bölge kaynaklıdır. Sadece petrol ile ilgili ülkeler değil, kültürler ve jeopolitik yönelimler de burada çarpışmaktadır. Statüko uzun süre devam ettirilemez. Tek sorun kimin bu statükoyu değiştirip ve kimin bundan faydalanacağıdır.

Ortada 200 milyar varillik bir petrol rezervi vardır. Bu rakamlar göz önünde bulundurulduğunda Orta Asya ve Hazar Bölgesi'nin 21. Yüzyıl'ın Orta Doğu'su olacağı şüphe götürmez bir gerçektir.

Orta Asya ve Transkafkasya ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından Rusya dışında bulunan güç merkezlerine yoğun ilgi duymaya başlamışlardır. Güneylerindeki Müslüman ülkeler ve kültürel akrabaları olan Türkiye ile işbirliği yapmak ve uluslararası ilişkilerinde de bireyselleşme arzusundadırlar. Bu cumhuriyetler Rusya'dan sınırları itibariyle bağımsızlıklarını kazanmış olsalar bile ekonomik manada da kendi başlarına hareket edebilecek bir konuma gelmek zorundadırlar. Fakat Sovyetler Birliği'nin yegane varisi Rusya bölgenin dış dünyaya giden ulaşım yollarının kendi elinden çıkmasını ve de bölgedeki varlığını kaybetmek istememektedir. Bu amaçla da Türk Cumhuriyetleri'nin dışarıya açılma çabaları engellenilmeye çalışılmaktadır.

Hazar Denizi'nin kuzeybatı kıyısı Rusya'ya aittir. Fakat Hazar Denizi altındaki doğal kaynakların kimin hangi oranda ortak payı olduğu halen hukuken kesinleşmiş değildir. Rusya Hazar Denizi'nin aslında bir göl olduğunu, bundan dolayı da uluslararası hukuka göre kıyısı olan ülkeler arasında eşit olarak paylaşılması gerektiğini iddia etse de diğer cumhuriyetler Hazar Denizi'nin bir deniz olduğunu iddia etmekte.

Ne kadar demokratik seçimlere ve çok partili sisteme geçse de, Rusya halen kendi jeopolitiğinde otoriter ve emperyalist anlayışını devam ettirmeye niyetlidir. Aslında oynanan bu "Büyük Oyun" Rusya'nın en önemli ölüm kalım savaşlarından biri olarak da görülebilir. Geçmişte iki kutuplu olan bu büyük oyun günümüzde Rusya, Amerika, İran, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında paylaşılmaktadır. Bu söz konusu oyuncular arasında kısmen uyuma ve birlik olsa dahi ekonomik çıkarlar söz konusu olduğundan dolayı kimin, kimin dostu ya da düşmanı olduğunu anlamak pek mümkün değildir.

Orta Asya ve Hazar Denizi petrollerinin en önemli taliplerinden birisi de İran'dır. İran'ın Hazar Denizi'nin güneyinde kıyıları vardır ve Hazar Denizi yeraltı kaynaklarına hangi derecede ortak olduğu (Rusya gibi) halen tartışılan bir konudur. İran, komünist sistemin çöküşünden ve sınırların açılmasından sonra Türk Cumhuriyetleri'ne kendi ideolojisini empoze ederek oralardaki ekonomik kaynakların dış dünyaya ulaşmasını kontrolü altına almak ve böylece bölgesel gücünü global bir güç haline çevirmek dileğindedir. Ayrıca Türk Cumhuriyetleri'nin

Türkiye ile ilişkilerini pekiştirmelerine de karşısıdır. Çünkü İran'ın içindeki en büyük azınlık Türk asıllı milletlerden oluşmaktadır (çoğunluk Azeri, bir kısım Türkmenler ve başka boylar da mevcut). Sovyetler'in dağılmasından sonra alevlenen pan-türkist akımlar İran içinde de ayaklanmaları ve ayrılıkçılığı besleyebilir ve İran içinde yaşayan Azerilerin yoğunlukta olduğu bölge bağımsızlığını kazanırsa (sadece küçük bir ihtimal) Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye sınırları bilfiil yan yana gelmiş olacak ve Türk Dünyası'nın "coğrafi" bütünlüğü sağlanacaktır. Bu da İran'ın bölgedeki gücünü ve etkisini Türkiye'ye teslim etmiş ve tarihi oyununu kaybetmiş olmasına neden olur. İşte bütün bu faktörler İran'ın bölge üzerinde uyguladığı siyaseti kendi geleceği açısından gerekli kılmaktadır.

Orta Asya ve Hazar jeopolitiğinde en önemli kültürel etki ve siyasi güç sahibi ülkelerden biri olan Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ile olan kültürel ve ekonomik ilişkilerini geliştirmenin kendisine getireceği yararların farkındadır. Kurulan ikili iyi ilişkiler;

- a. Türkiye'nin ekonomisine büyük fayda sağlayarak,
- b. Türkiye'nin Doğu'ya olan köprü olma görevini ve de gerekliliğini yeniden kanıtlayarak,
- c. Eğer başarabilirse bu oyundaki tarihi rakibi Rusya'yı devre dışı bırakarak bölgesel liderliğini ilan etmesine yardım edecektir. Türkiye uluslararası platformlarda petrolün Rusya üzerinden boru hatlarıyla taşınmasının kendi ekolojik çevresine de zarar verdiğini savunmaktadır. Orta Asya ve Hazar petrollerinin Rusya'dan geçmesi Türkiye'de boğazlar deniz trafiğinin artması anlamına gelmektedir. 1995 senesi Mart ayında petrol taşıyan Rus bandıralı bir tankerin kaza yapmasıyla büyük bir ekolojik felaketten yine büyük bir şans ve tesadüfle kurtulunmuştur. Bu nedenlerden dolayı da Türkiye ilk planda Azeri petrolünün, ikinci planda da diğer Orta Asya ülkeleri petrollerinin kendi toprakları üzerinden geçirilerek Akdeniz'deki büyük limanı Ceyhan'a ulaştırılmasını arzulamaktadır.

Türkiye'ye bu tarihi oyun içinde zor görevler düşmektedir. Bir taraftan doğusundaki Türk milletleri ile yüzyıllar sonraki bu tarihi karşılaşmayı iyi değerlendirmek ve ilişkilerinde karşılıklı güven ortamını yaratmak zorunda, diğer

tarafından da Türk Cumhuriyetleri ile arasındaki coğrafi engelleri de hesaba katarak hareket etmek durumundadır. Türk Dünyası tarihinde yapılan diplomatik hatalar yüzünden coğrafi olarak bir bütün değildir. Rusya, İran ve Kafkasya ülkeleri bu coğrafi bütünlüğün arasındadırlar. Türkiye bu tarihi oyunu diğer bölgesel güçlerle iyi ilişkiler içinde akıllı diplomatik taktikler ve uluslararası ilişkilerinde tutarlı bir çizgi tutturarak oynarsa çok uzun yollar kat edecektir.

Hazar ve Orta Asya petrolünün Dünya Pazarları'na ulaştırılması üzerinde tarihin bu devresi için uzun sayılabilecek bir süredir planlar ve projeler üzerinde düşünülmektedir. Boru hatlarının geçiş yerleri kısmen uluslararası anlaşmalarla belirlenmiştir.

Rusya pazarlık masasında Hazar Denizi'nin hukuki açıdan bir kapalı deniz, yani göl olduğunu savunmakta ve böylelikle de Hazar Denizi altındaki yeraltı kaynaklarının bu denize kıyısı olan ülkeler arasında eşit olarak paylaştırılmasını istemektedir. Bu durumda özellikle Kazakistan'ın sınırları önündeki Tengiz Petrol Sahası'na ve Azerbaycan'ın önündeki petrol rezervlerine (Şah Deniz) ortak olmak durumundadır. Rusya için ikinci pazarlık konusu da çıkarılan petrolün Kafkasya üzerinden (Grozni ve diğer kriz bölgeleri üzerinden) Rusya topraklarına ulaşması ve Karadeniz'deki Novorossisk limanından Akdeniz'e taşınmasıdır. Kazakistan'daki Tengiz Sahası'ndan çıkarılacak petrolün de yine Rusya üzerinden Karadeniz'e ulaştırılması söz konusudur. Fakat bu doğrultuda önemli bir sorunla karşılaşmaktadır. Karadeniz'e getirilen petrolün deniz yoluyla tankerlerle Akdeniz'e getirilmesi, bunun için de Türkiye'nin elindeki Boğazlar üzerinden geçirilmesi gerekmektedir.

Boğazların çevresel yönden daha ağır bir taşıma yükünü kaldıramayacağı bir gerçektir. Ayrıca da bu doğrultu bütün yolu uzatmakta ve olayın maddi yönünü de büyötmektedir. Türkiye'nin komşusu ülkeler Boğazlar sorununa bir çözüm bulmuşlardır; buna göre Rusya'nın Novorossisk limanına boru hatlarıyla getirilen petrol, tankerlerle Bulgaristan'ın Burgaz limanına getirilecek ve ardından da sadece birkaç yüz kilometrelik kısa bir yeni petrol boru hattıyla Yunanistan'ın ilk Ege limanından da Akdeniz'e taşınacaktır. Yunanistan'dan binlerce kilometre uzaklıktaki petrol, ilk olarak Kafkasya'nın Rusya'ya bağlı sallanmakta olan küçük

cumhuriyetlerini ve halen kriz bölgesi olan Çeçenistan'ı aşarak Karadeniz'e ulaştırılacak, ardından tankerlerle önce Bulgaristan'a, daha sonra da yeni bir petrol boru hattıyla Yunanistan'a ulaştırılacaktır. Bu oyun, Türkiye'yi 21.Yüzyıl'ın en önemli projelerinden birinin dışında bırakmak için Ortodoks ittifakının bir oyunudur.¹⁴⁷

Bahse konu projeyi AB (Avrupa Birliği) de desteklemektedir. Bu doğrultunun geçerlilik gerekçesi ise Bulgaristan ile Yunanistan'ın batı için güvenilir ve tutarlı demokratik devlet sistemlerine sahip olmalarıdır. Bu durum Rusya'nın ne olacağı sorusunu akla getirmektedir. Rusya'nın Kafkaslardaki bazı topraklarını kaybedebileceği ya da en azından ayrılıkçı etnik terörist gruplar tarafından bu boru hatlarına sabotaj uygulanabileceği de çok büyük bir olasılıktır. Çıkarılan petrolün Azerbaycan, Ermenistan ya da Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaştırılması ve PKK yanlısı faaliyetlerin endişesi duyulan topraklar üzerinden Akdeniz'deki Ceyhan'a ulaştırılması alternatifi Rusya alternatifinden çok daha tehlikeli değildir. Bu konuda yine Türkiye'nin bölgede güçlenmemesi için uygulanan uluslararası bir oyunun söz konusu olabilir.¹⁴⁸

İkinci alternatif Azerbaycan üzerinden Ermenistan ya da Gürcistan yoluyla Türkiye'ye bir boru hattı inşaatıdır. Türkiye finansman bulma sorununa bir alternatif getirmiştir. Boru hattının kendi toprakları içinden geçen bütününün yapımını ve finansmanını üzerine almıştır. Soğuk Savaş dönemi ve sonrası yakın tarih gözlemlendiğinde akla Amerika gelmektedir. Aslında Amerika Türkiye'yi bu sahnede köprü ülke olarak belirlemiş durumdadır. Dil ve kültürel bağları ve de bölgedeki Batı yanlısı tutumu düşünülürse Türkiye bu coğrafyada yegane bir bağlantı koridoru olarak görülebilir. Fakat Amerika Rusya'nın da varlığını göz önünde bulundurduğunda ikili bir oyun oynamak mecburiyetindedir. Zaman zaman Amerika Türkiye'yi uluslararası platformlarda yalnız bırakmaktadır. Amerika'nın bu tutumunu

¹⁴⁷ BİNAY Mehmet, *Orta Asya ve Hazar Denizi Petrolleri Üzerinde Poker Oyunu*, 28 Mayıs 1996. Frankfurt a.M

¹⁴⁸ BİNAY Mehmet, a.g.e.BÖLÜM II

Rusya'nın yakın geleceğinin tahmin edilemez oluşundan ileri gelmektedir. Rusya'nın iç tutarlılığı Orta Asya, Kafkasya ve Dünya barışı için vazgeçilemez bir zorunluluktur. Rusya'daki her türlü radikal milliyetçi ya da komünist akım bölgenin barışını tehlikeye sokabilir. Bu yüzden Amerika ve Avrupa Rusya'da Batı yanlısı ve ülkeyi serbest piyasa ekonomisi prensipleri doğrultusunda geleceğe taşıyacak bir başkanı ve siyasi görüşü desteklemek mecburiyetindedir. Kısacası Amerika'nın ve Batı'nın böyle bir siyasi lidere ihtiyacı vardır. Bu nedenle Amerika ve Avrupa Rusya'yı Orta Asya ve Hazar petrolleri konusunda desteklemek zorundadırlar. Bu tabloya Amerika ve Avrupa devletleri açısından bakıldığında; Türkiye'nin bölgede potansiyel bir güç olmasını istemeyen ABD ve AB ülkeleri Türkiye'nin bu gücünün Rusya ile bir türlü dengelenmesi gerekeceğinin hesabını yapmaktadırlar. Rusya'nın zayıf düşmesi sonucunda Kafkasya'da çok fazla devletin bağımsızlığını kazanması Batılı devletlerin çıkarlarına ters düşmektedir. Soğuk Savaş dönemindeki iki kutuplu sistem çökmüş olsa bile Dünya Süper Güçleri mümkün olduğunca az sayıda oyuncunun katıldığı bir oyunu tercih etmektedirler.

Bütün bu nedenlerin dışında bir de çağımızda küreselleşmenin önemli bir kuralını da unutmamak gerekir; ortaklarına muazzam bir siyasi ve ekonomik güç temin edecek olan böylesine mega projelerde uluslararası pay sahibidir. Teknoloji ve finansman gücünü elinde bulunduran tarafın kazançlı çıktığı bu türden ihalelerde Türkiye'nin ayrıca ekonomik ve teknolojik yönden de kuvvetli olması gerekmektedir.

Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi, Azerbaycan'da üretilen ham petrolün boru hattı ile Gürcistan üzerinden Ceyhan'daki bir deniz terminaline, buradan da tankerlerle dünya pazarlarına ulaştırılmasını amaçlamaktadır. Proje taraflarınca yürütülen muhtelif görüşmeler ve yoğun çalışmalar sonucunda karşılıklı niyet ve yükümlülükleri belirleyen bir dizi Mutabakat Zapt'ları, Deklarasyonlar, Protokol'ler ve Anlaşmalar imza altına alınmıştır.

3 Ekim 2000'de Projeyi desteklemek amacıyla Socar (Azerbaycan), BP (İngiltere), Unocal (ABD), Statoil (Norveç), TPAO, Itochu (Japonya), Ramco (İngiltere) ve Delta-Hess (Suudi Arabistan-ABD) olmak üzere AIOC üyesi 8 şirketten oluşturulan Sponsor Grup 17 Ekim 2000'de, Sponsor Grup Finansman ve

İşbirliği Anlaşması imzalamışlardır. BP şirketi liderliğinde hareket eden Sponsor Grup üyeleri, Ana İhraç Boru Hattı (MEP) Katılımcıları olarak da anılmaktadır.

19 Haziran 2001 tarihinde MEP Katılımcıları'ndan alınan İşe Başlama Bildirimi ile resmen başlatılmış olan Detay Mühendislik çalışmaları Alman ILF firması tarafından yürütülmektedir. Detay Mühendislik Çalışması Ara Detay Dizayn Raporu 20 Kasım 2001 tarihinde MEP Katılımcıları'na sunulmuş olup MEP Katılımcıları'nın rapora ilişkin verdikleri görüşler doğrultusunda çalışmalar devam etmektedir. Nihai Detay Dizayn Raporu ise Haziran 2002'de sunulmuştur. LLI olarak tabir edilen temin süresi uzun malzemelerin satın alınacağı firmaların belirlenmesine yönelik ihale süreci 18 Ocak 2002 tarihi itibarıyla başlatılmıştır. Bu çerçevede, hat borusu, vanalar, pompalar ve pompa motorları, ölçüm sistemleri ve fiber optik kabloları içeren LLI ihalelerine katılacak firmalar, şartnamelerini almak üzere Proje Direktörlüğüne davet edilmiştir. Firmaların teklifleri Şubat ayı sonu itibarıyla Proje Direktörlüğüne ulaşmıştır. Her bir malzeme grubu için alınan tekliflerin değerlendirme çalışmaları devam etmektedir.

2005'te açılması planlanan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) ham petrol Türkiye ayağının 18 Eylül 2002'de Bakü'de temeli atılmıştır. 1.4 milyar dolar yatırım bedelli, 1070 kilometrelik Türkiye kısmını gerçekleştirecek firmalarla anlaşmalar imzalanmıştır.

Bilkent Oteli'nde düzenlenen imza törenlerine Enerji Bakanı Zeki Çakan'ın yanı sıra, çok sayıda büyükelçi ile firma temsilcileri yer almıştır. BP'nin Azeri temsilcisi Yaşar Latifov, 2005 yılında tamamlanacak BTC için ilk kez tarih vererek, 10 Mayıs 2005'de Ceyhan'da açılış yapılacağını açıklamıştır.

Boru hattı inşaatının ilk bölümünü oluşturan Gürcistan sınırından Erzurum'a kadarki 296 kilometrelik bölümü Tepe İnşaat-Nacap Nederland BV Konsorsiyumu gerçekleştirecektir. İkinci bölümü oluşturan Erzurum'dan sonraki 439 kilometrelik bölümü ise Haustadt Timmermann GmbH-Max Streicher-Günsayıl-Alarko Ortak Girişim Grubu inşa edecektir. BTC, bu kısmındaki en yüksek noktasına erişerek 2840 metreye ulaşacaktır. 332 kilometrelik Ulaş (Sivas)-Ceyhan hattını ise Limak-Punj Lloyd ortak girişimi gerçekleştirecektir. Bu kesimde boru hattı Ceyhan'a varıncaya kadar Toros dağlarından geçecektir.

BTC Türkiye bölümündeki pompa istasyonları için Tepe İnşaat, Ceyhan terminali için Tekfen-Toyo Engineering-Itochu grubu ile anlaşma imzalanmıştır. BTC'nin Türkiye bölümünde dört pompa istasyonu yapılacaktır. Ceyhan terminalinin deniz bölümünde ise 2100 metrelik dalgakıran, yükleme istasyonu ve platform yapılacaktır.

9.2. Türkiye Açısından Çıkarılması Gereken Sonuçlar ve Geliştirilmesi Gereken Stratejiler :

9.2.1. Çıkarılan Sonuçlar

Hazar Denizi ve Hazar Bölgesi ile Avrasya üzerine yapılan bu çalışmadan çıkarılabilecek sonuçları şöyle sıralayabiliriz :

a. Bir zamanlar Hazar Havzasını tamamen kendi nüfuzu altında bulunduran Rusya; şimdi kendini bir kenara itilmiş, güç politikası kullanmaya muktedir olmayan ve liderliğini devam ettirmek için taraflar arasında arabuluculuk yapar durumdadır. Bu duruma rağmen Rusya'nın bölgeyi jeostratejik, politik, ekonomik ve ekolojik sebeplerden dolayı terk etmesi mümkün gözükmemektedir.

b. Rusya'nın Çeçenistan üzerindeki özel dikkati devam edecektir. Çeçenlerin komşu Dağıstan'a doğru kendi nüfuzlarını herhangi bir yayma teşebbüsü, Ruslar'ın Hazar Denizi'ne erişimini büyük ölçüde sınırlayacak ve güney batı kanadının güvenliğini zayıflatacaktır.

c. Hazar Havzası, 200 milyar varillik üst seviye tahminlerin gerçekleşmesi mümkün olmasa da hiç değilse 2010-2015 yılına kadar mütevazı bir hidrokarbon kaynaklar merkezi olmaya devam edecektir. Hazar Havzası kaynaklarının işletilmesinin, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi açısından uluslararası topluma önümüzdeki on yılda çok önemli bir katkı sağlayacağı kesin gibidir. Ancak ticari ve jeopolitik konular ilişkisi, dikkatle ve derinlemesine düşünülmeyeceği takdirde yanlış jeopolitik rekabet, büyük dünya devletleri arasındaki barışçıl ve işbirliğine dayalı ilişkileri tehdit edebilir.

ç. Batı'nın Hazar Havzası'ndaki en önemli etkisi, bölgenin kaynaklarına serbest erişim, bölge istikrarının sağlanması ve çetin bir görev olan uluslaşma sürecinde yeni bağımsız devletlere yardımcı olmakta yatmaktadır.

d. Batı için yakın tehlike, Hazar Havzasında Rus veya İran hegemonyası değil, bu bölgede halen varolan siyasal boşluk olabilir. Bölgedeki düzen eksikliği, ABD veya NATO'nun, eski Yugoslavya'da ortaya çıkana benzer maliyeti yüksek, önu açık ve zor bir güvenlik rolüne sürüklenme riskini gündeme getirmektedir.

e. Bölgenin karmaşık yapısı ve sorunları, istikrarsızlığın meydana çıkması durumunda bir veya daha fazla bölgesel aktörün düzeni sağlamak için olasılıkla müdahalede bulunacağına dalalet etmektedir.

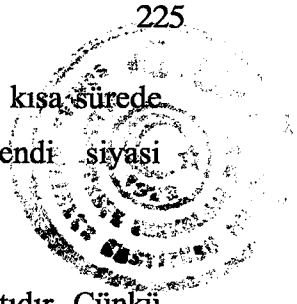
f. Azerbaycan'ın Hazar ekonomisine ilişkin tercihlerinde, ekonomik olmanın ötesinde politik çıkarları da göz önünde bulundurduğu görülmektedir. Bağımsızlığını kazanan ve bölgede daha önce etkin olan Rusya'ya karşı Azerbaycan'ın, ekonomik ve siyasi bağımsızlığını pekiştirme zorunluluğunda olması, kaçınılmaz olan bu tercihte önemli bir rol oynamaktadır.

g. Trans-Kafkasya ve Orta Asya'da nüfuzunu kaybetmekten ziyade aksine kontrolünü ilerletmeye, buna karşı Batı'nın nüfuzunu ise sınırlamaya çalışan Rusya, enerji ağırlıklı Hazar ekonomisine ayrı bir önem vermektedir. Gelişmeler Rusya'nın Hazar Denizi'nin ekonomik kaynakları üzerinde gerçek kontrolü sağlamayı hedeflediğini açıkça teyit etmektedir.

ğ. ABD yönetimi ise bölgenin zengin enerji kaynaklarının, Batı'ya güvenli şekilde aktarılmasını ve bu kaynaklar üzerinde Amerika'nın kontrolünü sağlayacak bir politika izlemektedir. Kısaca Amerikan yönetimi enerji kaynakları üzerindeki Rus hakimiyetinin kalkmasını isterken, kendisi de bu kaynaklar üzerinde hakimiyet kurmayı arzulamaktadır.

h. Liberal ekonomiye sahip olmak için serbest piyasa ekonomisinin prensiplerini uygulamak zorunda olan bölge ülkeleri, kendilerini dünya ekonomik ve siyasi sistemine entegre edecek, petrol ve doğalgaz güzergahları tespit etmişlerdir. Bu projelerin gerçekleşmesi için aşırı istekli olan bu devletler, petrol zenginliğinin

paraya çevrilmesiyle ülkenin kalkınmasının önünün açılacağına, halkın kısa sürede refaha kavuşacağına, ülkenin dünyaya entegre olacağına ve kendi siyasi kariyerlerinin sağlamlaşacağına inanmaktadırlar.

1. Azerbaycan için de en güvenilir güzergah Bakü-Ceyhan hattıdır. Çünkü çıkışın kontrolü Azerbaycan'ın elindeyken, son noktayı da dost ülke Türkiye kontrol edecektir. Bu nokta her fırsatta Azerbaycanlı yetkililerce de dile getirilmektedir. Azerbaycan için önemli olan diğer nokta, Ermenistan'ın by-pass edilmesidir.

i. Petrol Kafkasya'da ekonomik olmaktan çok stratejik bir karakter taşımaktadır. Azerbaycan stratejik tercihleri çerçevesinde, Batı'daki ortaklarıyla ilişki kurmaya çalışması ve aynı zamanda Rusya'ya olan bağımlılığını minimize etme gayreti nedeniyle tabii olarak, Bakü-Ceyhan üzerinde durmaktadır.

j. Hazar Havzası ele alındığında, ekonomik, sosyal ve ekolojik faktörlerin birbirinden ayrı tutulması düşünülmemelidir. Bu günkü halde bu faktörler bölge için birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir. Bunun aksi bir düşünce bölgedeki kalkınmanın engellenmesi anlamına gelecektir.

k. Hazar'ın statüsünün belirlenmemesi yabancı yatırımcılar üzerinde olumsuz etki yapmaktadır. Bu nedenle çözüm hem kıyı devletleri, hem de bölgenin enerji kaynaklarının işletilmesine katılmak isteyen yabancı şirketler için olumlu sonuçlar doğuracaktır. Yine Hazar'ın Hukuki statüsü çözülmeden güvenlik probleminin de çözülmeceği görülmektedir.

l. Kafkasya petrolleri tüketici dünyası için alternatif bir kaynak oluşturmaktadır. Bölge ülkeleri sahip oldukları petrol rezervlerinden, halihazırda yapılan üretimin artırılmasını ve güvenli yollarla Dünya'ya pazarlanmasını istemektedirler.

m. Petrolün Akdeniz'e ulaştırılması için değişik boru hattı güzergahları ve taşıma planları, sadece daha çok ihracat talebi beklentisiyle değil, potansiyel olarak siyasi sorun yaratabilecek ülkelerden kaçınma ve petrolün güvenli ulaştırılmasını sağlayacak alternatif rotalar bulma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu konuda uluslararası siyasi ve maddi destek bulan projelerin başarı şansı daha fazla olacaktır.

n. Türkiye'nin Bakü-Ceyhan boru hattı projesinin ilgili ülkelerce desteklenerek gerçekleşmesi halinde, Kafkasya petrollerinin Akdeniz'e ulaştırılmasında Rusya Federasyonu'nun tekeli ortadan kaldırılabilecek ve birden fazla boru hattı düşüncesi ile alternatifli bir ulaşım sağlanabilecektir. Bakü-Ceyhan hattının tesisi suretiyle Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında, petrol taşımacılığı yönünden Boğazların fiziki ve çevre güvenliği nedeniyle oluşabilecek gerginliklerin önlenebileceği, daha ekonomik olması avantajına ilave olarak petrolün tüketici ülkelerce güvenli yollardan daha kolay temin edilmesini sağlayabileceği değerlendirilmektedir.

o. Daha ekonomik taşıma imkanları sunan Türkiye'nin tezinin gerçekleşmesi halinde, petrolün sahibi olan ülkeler kadar o ülkede faaliyet gösteren uluslararası konsorsiyumlar da ekonomik olarak daha fazla girdi elde etme imkanına kavuşabilecekleri gibi tüketici ülkeler de daha ucuza petrol temin edebileceklerdir.

ö. Boru hatlarıyla ilgili projelerin hayata geçirilmesi ile birlikte Türkiye, bu devletler arasında kalıcı bir güven ve dostluk ortamı tesis etmiş olacaktır.

p. Petrol ve doğal gaz kaynakları açısından fakir ve dışa bağımlı bir ülke olan Türkiye'nin üç bir tarafı bu enerji kaynakları açısından zengin ve ihracatçı ülkelerle çevrilidir. Diğer taraftan, batısı dünyanın sayılı petrol, doğal gaz alıcısı (ithalatçısı) Avrupalı ülkelerle çevrili olan ve sahip olduğu boğazları, dünyanın dört bir yanına açılan limanlarıyla doğal bir enerji köprüsü olan Türkiye, enerjinin ekonomik ve güvenli bir şekilde tüketiciye ulaştırılması için bütün üstünlüklere sahip tek ülkedir. Bu stratejik özelliğini kullanarak hem ihtiyacı olan enerjiyi kolayca karşılayabilir, hem de önemli bir geçiş ücreti olarak ekonomik bir gelir elde edebilir. Ayrıca enerji gibi stratejik bir değerın iletiminin kontrolünü elinde tutan bir Türkiye, uluslararası sorunlarının çözümünde sözü geçerli ülke statüsü de kazanabilir. Türkistan, Kafkasya, Rusya, Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerindeki petrol ve doğal gazın batıya, kuzeye ve güneye taşınmasında takip edilecek en kısa ve en ekonomik yol Türkiye'den geçmektedir. Türkiye üretici ülkelerle tüketici ülkelerin tam ortasında bulunan doğal bir enerji köprüsü konumundadır. Çağımızın en önemli enerji kaynakları üzerine yapılan hesap ve mücadelelerde, ülkemizin göz ardı edilmesi mümkün değildir. Bu konuda yazılan ve/veya yazılacak her senaryoda

Türkiye mutlaka bir etkin role sahip olacaktır. Türkiye, büyük bir ülke konumuna yükselmiştir.¹⁴⁹

r. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi, Türkiye'nin Bölgede siyasi ve ekonomik istikrarın teşekkülünde önemli bir rol üstlenmesini sağlamanın yanı sıra, enerji sektöründe “dünya çapında” bir ülke olma misyonunu gerçekleştirmesi yönünde ilk adımı atmasını da sağlamıştır.

s. Türk Boğazları'ndan geçen gemi sayısındaki artışın doğurduğu sorunların hukuksal önlemlerle çözülmesi olanaksızdır. Montrö Sözleşmesi değiştirilirse ve çok akılcı bir biçimde yeniden yapılırsa dahi, böyle bir belge İstanbul boğazı'nı genişletemeyecek ve sis/tipiye önleyemeyecektir. Tehlikenin artmasını göze almadan geçen gemilerin hızlandırılması mümkün değildir. Boğazlardan geçen gemilerin artması, Boğazlar, Marmara Denizi ve Kara Denizdeki çevre kirliliğinin de artırması gibi menfi yönde ve doğru orantılı olarak etkilemesi söz konusudur.

9.2.2. Geliştirilebilecek Stratejiler :

Çıkarılan bu sonuçlardan hareketle geliştirilebilecek stratejiler şu şekilde sıralanabilir :

a. Rusya'nın eskimiş teknolojisi ve iç finansman kaynaklarının bulunmayışı mevcut petrol ve doğal gaz işletmelerini ve boru hatlarını yenilemeye imkan vermediğinden yabancı sermaye ve ileri teknolojiyi ülkesine getirmek mecburiyetinde kalmıştır. Böyle bir durumda olan Rusya'nın, kendisi gibi aynı şartları yaşayan Hazar denizi havzasındaki petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahip ülkelerin kalkınmalarında hayati rol oynayan yabancı sermaye ve ileri teknolojinin bölgeye girmesine tepki göstermemesi, aksine kurulacak ortaklıklara katılması kendi menfaati icabıdır. Bu konuda Türkiye ikna edici bir politika izlemeli ve Rusya'yı göz ardı etmediğini göstermelidir.

¹⁴⁹ HÜCÜPTAN, Ertuğrul Şeref “Hazar Denizi Bölgesindeki; Petrol ve Doğalgaz Kaynaklarının, Paylaşım ve Taşınmasının, Türkiye Yönünden Önemi ve Etkileri” 06 Ocak 2003. Harp Akademileri Komutanlığı.

b. Rus petrol şirketlerine petrol kaynaklarının işletilmesine ve boru hatlarına eşit katılım konusunda yönelik güvence verilirken aynı zamanda Rus güvenlik sisteminin Rus toprakları üzerinden kuzeye boru hattı için, tek güzergahı empoze etme çabaları da önlenmelidir.

c. Bakü-Ceyhan boru hattı biran önce hayata geçirilmelidir. Böylelikle;

(1) Karadeniz ve Türk Boğazları'nda birtakım ekolojik ve politik sorunların da ortaya çıkması engellenmiş,

(2) Boğazlardaki aşırı trafik yükünden kaynaklanan geçiş riskleri en aza indirilmiş,

(3) Ucuz ham petrolle beraber özel sektör için yeni iş olanakları dolayısıyla ek iş istihdamı sağlanmış,

(4) Gerek boru hattının kullanılmasından gerekse Türk Limanlarının kullanılmasından dolayı ek gelir elde edilmiş,

(5) Türkiye'nin kendi enerji ihtiyacını karşılaması çerçevesinde sadece Basra Körfezi'ne bağlı kalmamış ve alternatif bir yol kazanılmış olacaktır.

ç. Türkiye; hızlı büyümenin gerektirdiği enerjinin temini için, yakın çevremizdeki kaynaklardan optimum düzeyde yararlanırken, bu hidrokarbon zengini ülkelerin kaynaklarını dünya pazarlarına ulaştırılmasından sağlanacak gelirlere sahip olmak; bir enerji köprüsü olmanın sağlayacağı avantajlardan yararlanmak, bunu ekonomi ve dış politika açısından kazanca dönüştürmek için bir strateji oluşturmalı ve tüm ülkelerle dengeli bir politika izlemelidir.

d. Oluşturulacak strateji ile enerji, hem politikada, hem güvenlikte hem de ekonomik dengelerin sağlanmasında gerektiği şekilde değerlendirilerek, bir bölgesel güç olma çabalarında büyük bir adım atılmalıdır.

e. Petrol, belirli tarihsel dönemlerde, çatışmaların nedeni olmuştur. Ancak çoğu zaman global ve bölgesel gelişmelerde, ülkeleri ve milletleri; politikaları ve ekonomileri; kültürleri ve dinleri yaklaştırmaları itibarıyla olumlu etkisi de olmuştur. Türkiye konuyu bu yönüyle ele almalı ve kullanmalıdır.

f. Yatırım yapılacak bölge ya da ülkeye yönelik genel bilgilerin yanı sıra; bu ülke ya da bölgedeki güç merkezleri, bunların politika ve stratejileri, paralellikler ve ayrılıklar, ilgilenilen sektörün özellikleri, bu ülkelerdeki yasal mevzuat, yatırım yapılacak ülkeler içindeki belli başlı oyuncular ve bunların mevcut ve olası etkileri gibi çok geniş bir “spektrum”da, fikir üretecek bağımsız “think-tank”lere ihtiyaç vardır. Bu nedenle bu tür faaliyetler devlet eliyle teşvik edilmelidir.

g. Türk Boğazları’ndan geçişin hızlandırılması yoluyla soruna çözüm bulmak mümkün değildir. Tek çıkar yol, Türk Boğazları’ndan geçen gemi sayısını önleyecek tedbirler alınmasıdır. Bu nedenle konu sık sık gündeme getirilip tüm ilgili ülkeler nezdinde tekrarlanmalı, dikkatler bu konu üzerinde yoğunlaştırılmalıdır. Bunun sonucu olarak da bizim lehimize olacak farklı boru hattı alternatifleri gündeme getirilmelidir.

ğ. ABD’nin maruz kaldığı 11 Eylül saldırılarından sonra enerji nakil hatlarının korunması ihtiyacının artmış ve enerji temin yöntemlerinin çeşitlendirilmesi önem kazanmıştır. Tüm bunların yanında enerji kaynaklarının sonsuz miktarda olmadığı da (Hazar Bölgesi yaklaşık 40 yıl civarında) düşünüldüğünde, nükleer enerji konusunda daha fazla geç kalınmadan harekete geçilmesi hususu ortaya çıkmaktadır. Bu hem bağımlılığı ortadan kaldıracak, hem de diğer kaynaklara nazaran daha ekonomik olacaktır.

h. Türkiye’nin gerek petrol ve doğalgaz boru hatları konusunda gerekse genel olarak bir Orta Asya stratejisi oluşturmak aşamasında pek çok parametreyi göz önüne alması gerekmektedir. Bakü Ceyhan’ın Azerbaycan ve Kazakistan için Rusya’ya bağımlı olmayan bir seçenek olarak bu ülkeler üzerindeki Rus baskısını azaltacağı bir gerçektir. Bununla birlikte Rusya ve İran’ın ekonomik açıdan daha uygun seçenekler sunması göz ardı edilemez. Dikkat edilirse Bakü Ceyhan boru hattında Türkiye dışında yalnızca ABD ve İsrail’in desteklediği görülmektedir. Avrupa ülkeleri daha önce de sözü edilen Karadeniz’den Ukrayna ya da Bulgaristan

üzerinden geçecek boru hatlarını tercih etmektedirler. Çin ve Japonya petrolün Doğu'ya doğru akmasını isterken Rusya ve İran Bakü Ceyhan'a açıkça tavır almaktadırlar. Bakü-Ceyhan'ın yapımı Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Gürcistan için olumlu olacaktır.

1. Türkiye'ye bu tarihi oyun içinde zor görevler düşmektedir. Bir taraftan doğusundaki Türk milletleri ile yüzyıllar sonraki bu tarihi karşılaşmayı iyi değerlendirmek ve ilişkilerinde karşılıklı güven ortamını yaratmak zorundadır. Diğer taraftan da Türk Cumhuriyetleri ile arasındaki coğrafi engelleri de hesaba katarak hareket etmek durumundadır. Türk Dünyası tarihte yapılan diplomatik hatalar yüzünden coğrafi olarak bir bütün değildir. Rusya, İran ve diğer Kafkasya ülkeleri bu coğrafi bütünlüğün arasındadırlar. Türkiye bu tarihi oyunu diğer bölgesel güçlerle iyi ilişkiler içinde akıllı diplomatik taktikler ve uluslararası ilişkilerinde tutarlı bir çizgi tutturarak oynarsa çok uzun yollar kat edecektir.

i. Hazar havzası enerji kaynaklarının batı pazarlarına naklinde aktif rol üstlenmeye soyunan Türkiye açısından takibi gereken üç önemli husus;

(1) Türk Cumhuriyetlerinin kendilerine ait sektörlerdeki enerji kaynaklarına sahip olmaları,

(2) Hazar geçişli projelerde boru hatları döşenmesinde RF ve İran'a veto yetkisi tanınmaması,

(3) Nihai çözümün RF ve İran'a bölge ülkeleri üzerinde nüfuz oluşturma avantajları vermemesi olabilir.

j. Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi konusunda Hazar'ın deniz olması ve 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi esaslarının uygulanması durumu gerçekleşirse, Volga-Don kanalının da Rusya Federasyonu müdahalesi olmaksızın kullanılması çok önemli stratejik bir kazanç olacaktır. Bu ise, Türkiye'nin askeri ve politik gücü itibarıyla Hazar Havzası ülkeleri üzerinde etkin bir rol üstlenmesine imkan sağlayacaktır. Böylece, Hazar Denizi'ne sahili olan ülkelere bu kanaldan büyük lojistik ve askeri transferler gerçekleştirilebilecektir. Başka bir deyişle, Türkiye açısından en uygun çözüm boru hatlarının döşenmesine imkan sağlayan ve

üçüncü ülkelere de bazı hak ve yetkiler veren Hazar'ın hukuki statüsünün deniz olması ve BM Deniz Hukuku Sözleşmesinin uygulanmasıdır.

k. Türkiye'nin enerji güvenliği de, kaynak çeşitlendirmesinden geçmektedir. Tarihi ve kültürel köklerinin sıkı sıkıya bağladığı Hazar Bölgesi'ndeki bağımsız Cumhuriyetler'le olan yakınlığı, bu ülkelerdeki kaynak zenginliği ve Türkiye'nin hızla gelişen ekonomisiyle birleştiğinde, yadsınmaz bir olanak doğurmaktadır. AB'nin de büyük enerji talebini karşılamada ve kaynak çeşitlendirmede bu bölgeye yönelimi kaçınılmazdır. Konu, zamanlamanın doğru yapılması ve Türkiye ile işbirliğinin sağlıklı kurulması hususudur. Türkiye'nin AB'ye girişinin sağlıklı ve karşılıklı yarar temelinde gerçekleşmesinin de temel unsurlarından biri, Orta Asya ve Kafkasya'nın enerji kaynaklarının birlikte ve doğru zamanda değerlendirilebilmesi olarak ortaya çıkmaktadır.

l. Türkiye'de de Rusya ile körü körüne rekabetin Türkiye'nin çıkarlarına olmayacağı konusunda görüşler yaygınlık kazanmıştır. Bu açıdan bakıldığında, ekonomik olarak karşılıklı çıkarları olan ülkelerin siyasi rekabette de en azından bazı sınırları aşamayacakları düşünülebilir. Türkiye, Türkmenistan ve Azeri Şahdeniz gazını bir an önce getirmek durumundadır. Yoksa doğal gazda Rusya'ya bağımlılık artacaktır. Orta Asya konusunda ulusal stratejiler belirlenmelidir. Ancak bu yapılırken çok yönlü bir bakış açısıyla analiz yapabilmelidir. ABD, Rusya ya da Çin eksenli değil, Türkiye eksenli politikalar üretilmelidir.

m. 24 Mart 2003 tarihinde başlayan Irak müdahalesi ile başlayan süreçte, Türkiye'nin içinde bulunduğu jeopolitik ve stratejik konum, olayların dışında kalmasına imkan vermemekte ve içinde olmasını zaruri kılmaktadır. Ancak Türkiye'nin sahip olduğu bu jeopolitik ve stratejik konum, karşılaşılabileceği zararlardan etkilenmemesi için imkan da yaratmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu, karşılaşılabileceği şartları, başta güvenlik ve ekonomi olmak üzere alınabilecek önlemleri ve uygulayabileceği politika ve stratejilerin tespit edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

1. ABDUSAMADOV, A.S. State of Fisheries in Dagestan, 1999
2. ABUZYAROV Z. K. Problems of the Caspian Sea Level Prediction 1999
3. ABUZYAROV Z. K. Comparison between a monthly sea balance and the Roshydromet method for forecasting monthly Sea levels CCWLF November 2001 aktaran State and Challenges of the Marine and Coastal Environment of the Caspian Sea (Transboundary Diagnostic Analysis) December 2001.
4. AKIJANOVA F., Kazakhstan Desertification Country Report & Mapping CCCD 10.11.99
5. ALKAR, M. Barbaros, The Caspian Oil Fields and Turkey, Bilkent Üniversitesi, IR-10 Project.
6. Prof. Dr. ANDİCAN, A. Ahad ,“Kafkasya’daki Gelişmeler ve Türkiye ”, 20 Şubat 1998, RADİKAL .
7. Dr. ARAS Osman Nuri , Yaşanan Yeni Süreçte Avrasya Enerji Kaynaklarının Yeri ve Önemi
8. ARAS, Bülent. Central Asia Shuns U.S. Hegemony U.S. Energy Information Administration, June 2000 ; Avrupa-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri ve Türkiye’nin Muhtemel Rolü; Avrasya Dosyası; Avrupa Birliği Özel Sayısı, Kış 1999
9. ARMAOGLU, F. 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914 -1990’-Cilt-1 Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.1991. İstanbul
10. ASLAN, Yasin. “Hazar Petrolleri, Kafkas Kördüğümü ve Türkiye” Harp Akademileri Komutanlığı, 1999.
11. AYDIN, Nehir. Orta Asya-Hazar-Ceyhan Boru Hattı ve Milli Güce Etkileri. (Nisan 1999)
12. BERKEŞ, Niyazi “Türk Düşününde Batı Sorunu”. Bilgi Yayınevi. İstanbul.1975
13. BERNIKER M.China’s Uighur Policy Draws Critics in Kazkhstan . 29.01.2002 – Human Rights Report. 25.11.2002
14. BİNAY Mehmet, “Orta Asya ve Hazar Denizi Petrolleri Üzerinde Poker Oyunu”, 28 Mayıs 1996. Frankfurt
15. BLAGOV Sergei . Russia-China eye Pan-Asian oil Bridge. 2002 Asia Times Online Co, Ltd. 29June2002
16. BLANDY, Charles, Directorate Doctrine and Development Royal Military Academy, England. The Caspian: A Sea of Troubles.
17. BOLSHOV, A.A., An Analysis of the State of Fisheries in Kazakhstan 1999
18. BRZEZINSKI The consolidation of geopolitical pluralism within the former Soviet Union.

19. BRZEZINSKI "The premature partnership", "The Geostrategic Triad Living with China, Europe and Russia" . CSIS Significant Issues Series. January 2001
20. BROOK, Keven Alan. An Introduction To The History Of Khazaria, 1996
21. BUDAGOV A., MIKHAILOV A., ISMATOVA H. Azerbaijan Desertification Country Report & Mapping CCCD 20.02.00
22. BURYAKOVSKY, Leonid, CHILINGAR, George V. and AMINZADEH Fred "Petroleum Geology of Azerbaijan and the South Caspian Basin: A Mathematical Approach"
23. BÜYÜKAKINCI, Erol. Perceptions-March-May 2000 sayısı, s 175-178, (Patterns of Integrations in Central Asia)
24. CEMAL, Hasan "Petrol Coğrafyasında Yeni Kavşak Noktası Türkiye", Ekim 2003, 1997, SABAH
25. CLAGET Brice M. Caspian Crossroads Magazine, Cilt 1 (3), 1995, s.4 (United Nations, General Assembly, A/49/475, 5 October 1994
26. COŞKUN, Müge. "Hazar Petrolleri Alternatif Taşıma Güzergahlarına İlişkin Bir Değerlendirme" Hacettepe Üniversitesi, 1999.
27. Dr. CUTLER Robert ; Russia and Europe's Energy Strategy; News and Trends, Vol.5, issue:20, 2000
28. DABIRI, Muhammad Rizo , Stenographic Report from the International Conference "The Legal Status of the Caspian Sea", Almaty, Kazakistan, 15-16 mayıs 1995, (Hazar petrolleri, internet TRT, Kasım 1999).
29. DJANMURZAEV, A.Z., SYCHUGOVA, I.G. Turkmenistan - Economic Importance of Fisheries, Proposals for Management, 1999
30. DJANMURZAEV, A.Z., Assessment of Sea Fishery along the Coast of Turkmenistan 1999
31. DURDIEV H., BATYROV A., NİCOLAEV V., MEDVEDEVA N. Turkmenistan Desertification Country Report & Mapping 1999
32. ERDOĞAN, B., Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Alfa Yayıncılık, 1998
33. EVANS T. E., Predictions of Future Caspian Sea Levels 2001
34. FULLER, Graham and LESSER, Jan O. The Sense of Siege : The Geopolitics of Islam and Europe, 1995.
35. GEORGIEVSKIY V. Evaporation from the Surface of the Caspian Sea Surface and its Long Term Variability 1999
36. GEORGIEVSKIY, V.Y. Reviews of the Caspian Sea Monthly Water Balance Models CCWLF April 2001 by State and Challenges of the Marine and Coastal Environment of the Caspian Sea (Transboundary Diagnostic Analysis) December 2001.
37. GEORGIEVSKIY, V.Y. A Review and critical analysis of the methods and results of the Caspian Sea level predictions developed for 5 to 10 years and 20 to 100 years time horizons April 2001

38. GLAZOVSKY N., FORSTMAN D., KAPUSTIN G. Russian Federation Desertification Country Report & Mapping, 20.02.2000
39. GOLUBTSOV, V.V., ve LEE,V. Review of WLF 26L on Hydrology and Evaporation Estimates of Kara Bogaz Gol, 2000
40. GOLUBTSOV, V.V. and LEE,V Some Aspects of the Caspian Sea Balance, 2001.
41. GOLUBTSOV, V. V. Proposal for Improving the Water Balance of the Caspian Sea. 01.12.98
42. GOLUBTSOV V., LEE V. Influence of Antropogenic Climate Changes on Caspian Sea Level. 01.12.99
43. GORKUNOVA G. G.,VETROVA Y. S.,STROYEVA T. P. Information Catalogues on Water Resource Problems of the Caspian Sea and it's Basin.1999
44. GOULIYEV, Rasul. Petrol ve Politika: Petrol Üreten Ülkeler Arasındaki Yeni İlişkiler; Azerbaycan, Rusya, Kazakistan ve Batı Ülkeleri” Türkçeye çeviren Fatma FERAN İstanbul 1997
45. GUSEYNOF, R.. (1999), “İstoriya Ekonomiki Rasii” Str.10 . Maskva.
46. GÜRSES, Emin, Kafkasya’da Uluslararası Rekabet, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt:7, Sayı:1, s.250
47. GÜRSOY -Naskalı E. - Şahin E.”Bağımsızlıklarının 10. yılında Türk Cumhuriyetleri”.SOTA- Haarlem . Hollanda. 2002.
48. HARDING H. China's Foreign Relations After Tiananmen:Challenges for the U.S. The Impact of Tiananmen on China's Foreign Policy. NBR Analysis.
49. HASANOV, Üzeyir “Uluslararası Sözleşme ve Anlaşmalar”, Azerbaycan Siyasi Üniversitesi (2000) (Stratejik Analiz, Cilt 12, Sayı 13, Mayıs 2001, s.64).
50. HUNTINGTON, Samuel P. Clash of Civilizations, Foreign Affairs, 1993.
51. HÜCÜPTAN, Ertuğrul Şeref. “Hazar Denizi Bölgesindeki; Petrol ve Doğalgaz Kaynaklarının, Paylaşım ve Taşınmasının, Türkiye Yönünden Önemi ve Etkileri” 06 Ocak 2003. Harp Akademileri Komutanlığı
52. ISAYEV A., I. Isayev “Sfenks mi, Chimere mi?”
53. IVANOV V.P., Report on Scientific Activities of the Caspian Centre for Fisheries and Commercially Exploited Bioresources
54. IVANOV, V.P., Proposed Fishery Resources Management Scheme, 1999
55. IVANOV, V.P., Review of Fish Farming and Proposals for its Support 1999
56. IVANOV, V.P. Semi-anadromous Fishes - the State of Resources, Trends and Reasons for Reduction of Stocks, Proposals for Stock Rehabilitation. 1999

57. IVKINA, N. Data for input to Caspian Sea Basin Grid model CCWLF May 2001
58. İLHAN, A. "Sultan Galiyef-Avrasya'da Dolaşan Hayalet". Bilgi Yayınevi. İstanbul.2000 .
59. İLHAN, Suat, Türkiye'nin ve Türk Dünyası'nın Jeopolitiği, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1999
60. KALKAN, İ., Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları, Bağlam Yayınları,1998
61. KASHINTSEV M.L. Inputs into the Major Theme: Proposed Fishery Resources Management, 1999
62. Prof.Dr.KAZGAN G., "Türk – Rus İlişkileri" Çağrılı Konferansında sunulmuştur. Konferans kitabının yine aynı üniversitenin Yayınevi tarafından basılma tarihi 2003 ün ilk çeyreğidir. 25-28 .Nisan 2002., "Türk – Rus İlişkileri: Tartışmalı Konula" . İstanbul Bilgi Üniversitesi.
63. KATUNIN, D.N. Transboundary Diagnostic Analysis of Relevantly Important Commercial, Bioresources, 1999
64. KELLEHER, K. Proposals on the Management System of the Transboundary Fish Resources of the Caspian Sea 01.12.99
65. KENNEDY, Paul. Preparation to 21st Century, 1995.
66. KHALIL Pour S.A., SARDAN F., Islamic Republic of Iran Desertification Country Report & Mapping, 20.12.1999
67. KIBRIZLI, İ., "Putin Penceresinden Avrasya'ya Bakış"
68. Yrd.Doç.Dr. KILIÇBEYLİ, Elif Hatun., Çukurova Üniversitesi IIBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Görevlisi. "21. Yüzyılda Avrasya Jeopolitiğinde Değişim: Rusya, Çin, İran ve Türkiye'nin Rolü"
69. KOCAOĞLU, M. Petro-Strateji, Türkeli Yayınları
70. KULIEV, Z.M. Azerbaijan - Economic Importance of Fisheries, Proposals for Management 1999
71. KULLBERG A.'The Russian Idea-Mongool or Byzantine Heritage?'.The Eurasian News Reports.2001
72. LABON, V. Ivanov Detailed Programme for an All-Caspian Marine Expedition 2001
73. LESZEK A. Kosinski, "Caspian Sea," Discovery Channel School, original content provided by World Book Online,
74. MAZHNIK A.Y., SHVARTSKOPF E.O. Socio-economic Review of the Caspian Fisheries, 1999
75. MESHCHERSKAYA, A. Analysis of Global Features and Teleconnections to Caspian Sea April 2001
76. MÜTERCİMLER, E., 21. Yüzyıl ve Türkiye Yüksek Strateji, Erciyes Yayıncılık 1997
77. NAUSHABAYEVA, Assem. "Azerbaycan ve Kazakistan Petrolleri ve Bölgesel Politikaya Etkisi" Gazi Üniversitesi, 1999.

78. NUĞMAN, Gülnar, (JELMAYA, Türkiye'deki Kazakistan Gençlerinin Sosyo-Kültürel Ve Bilimsel Dergisi)
79. ÖZKAN, R., Türkiye'nin Dış Politika Sorunları, 1999, Ümit yayıncılık
80. Doç Dr ÖZMAN, M. Aydoğan Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi, Aralık 1984, İstanbul
81. PAMİR, N., "Bakü - Ceyhan Boru Hattı: Orta Asya ve Kafkasya'da Bitmeye Oyun", ASAM Yayınları, Ankara 1999
82. PAMİR, A. Necdet "Avrupa'nın ve Türkiye'nin Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu'da Ortak İlgi Alanları" Uluslararası Sempozyumu. 13-14 Kasım 2000, Ankara, Türkiye
83. PANIN G. N. Weather Systems Related to the Caspian Basin Precipitation and Evaporation from the Caspian Sea. 1999
84. Prof Dr PAZARCI, Hüseyin. Uluslararası Hukuk Dersleri II Kitap, Ankara, 1998
85. PEIMANI H. Turkey plots its own course on Iran
86. REYHAN H. (1999), 'U.S. Teorik Katkı' .Ankara.
87. Dr. RIZA, Bülent Ali. ABD'nin Hazar Boru hattı Politikası: Ciddi mi, Yoksa Dostlar Alışverişte Görsün mü?; Stratejik Analiz, Cilt:1, Sayı: 6, Ekim 2000
88. SARIİBRAHİMOĞLU, Lale. "Gizli Belgelerle Boru Hattı Bozgunu" Ankara 1997.
89. SALTZMAN, David S and EVINCH, P C , "Overview of the Caspian", Azerbaijan Information Guide, 1998, s 62
90. SCHRADER, Frank, BABAYEV Aman Evaluation and Mapping of Desertification Processes 2000
91. SHIVAREVA S. S., IVKINA N., STROYEVA T. Review of Hydrometeorological Data Collecting Stations Adjacent to the Caspian Sea 1999
92. SNEGIRI, Conference on US-Russian Interaction On security in the Caspian Sea Region, Moscow, 2001
93. TANTER, Richard. Boru Hattı Politikaları: Petrol, Gaz, ve ABD'nin Afganistan'daki Çıkarı
94. Dr. TOLKATCHEV, A., Senior Assistant Secretary IOC Secretariat UNESCO, Climate Changes on Caspian Sea Level.
95. TOZKOPARAN, Yüzyılın son Petrol Savaşı, Stratejik Araştırmalar Grubu, Elya yayıncılık, 1998
96. UIBOPUU, Henn-Juri The World Today, Cilt 51 (6), 1995 s 119 "The Caspian Sea a tangle of Legal Problems"
97. UIBOPUU Henn-Juri , "The Caspian Sea: a Tangle of legal Problems", The World Today, Cilt 51 (6), 1995, s:119
98. WINROW, Gareth M. Turkey and the Newly Independent States of Central Asia and the Transcaucasus (Boğaziçi Üniversitesi/İstanbul)

99. YARDIM, Gökhan, BOTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdürü "Kafkasya, Hazar Petrolleri ve Doğal Gazları ile İlgili Projelerin Mevcut Durumları" Harp Akademileri Komutanlığı, 13 Aralık 2000
100. YASMANN V. 'The rise of the Eurasians'.
101. YONGA, Namık Kemal. Kapalı Deniz Hukuku, 1996
102. Perceptions, March-May 2000, (Patterns of Integration in Central Asia) s.177 (Orta Asya-Hazar-Ceyhan boru Hattı ve Milli Güce Etkileri, Hrp. Ak.Yayını, 1999) Avrasya Etüdları, İlkbahar 1998, Sayı 13

DERGİ/BÜLTENLER

1. Avrasya Etüdları, İlkbahar 1998, Say 13, s 80-85
2. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi Yayınları
3. Caspian Oil Production Begins (Azerbaijan), NBC News.
4. BP Statistical Review of World Energy.
5. BPAmoco Statistical World Review of Energy, June 2000
6. Caspian Crossroads Magazine, Cilt 1, 1995
7. Caspian Basin Seen not Replacing Middle East as Oil Source, Sep. 26, 199
8. Caspian Sea Fishery Community Assessment for Caspian Environment, Programme, 1999
9. Combating Desertification Concept. Report Stage 1. Draft (April 1999)
10. Design of a Decision Support System for the Caspian Sea 1999
11. EIU Azerbaijan Country Report 1st Quarter 2000
12. International Conference, 15-16 Mayıs 1995, Almaty-Kazakistan
13. Jane's Foreign Report 2624, January 18th 2001 S 1-8
14. Main Result of the Study of the CRTC for Combating Desertification
15. Newsweek, February, 1992
16. State and Challenges of the Marine and Coastal Environment of the Caspian Sea (Transboundary Diagnostic Analysis) December 2001
17. Sturgeons - the State of Resources, Trends and Reasons of Reduction of Stocks, Proposals for Stock Rehabilitation
18. Stratejik Analiz (Çeşitli Sayıları)
19. M5 Savunma ve Strateji (Çeşitli Sayıları)
20. Avrasya Dosyası (Sonbahar 1999, İlkbahar 2001, Yaz 2001, Kış 2002)
21. Jeopolitik, Bilimsel Araştırmalar Dergisi

İNTERNET KAYNAKLARI

1. <http://www.inaf.gen.tr/turkish/arastir/aras15.htm>
2. <http://www.discoveryschool.com/>
3. <http://www.m5strateji.com>
4. www.ntvmsnbc.com 26 Nisan 2003
5. <http://www.stratfor.com/CIS/commentary/0006130312.htm>
6. <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/kazakfull.html>
7. www.atimes.com
8. <http://www.rccc.jyu.fi/aphamala/pe/issue4/index.html>
9. <http://www.eurasianstudies.no>
10. <http://www.archivioeurasia.it>
11. <http://www.perspektif.online.ru>
12. <http://imperium.lenin.ru//LENIN/27/avrom -1.html>
13. <http://www.undp.org/rbec/nhdr/1996/azerbaijan/>,
<http://www.president.az/>
14. <http://www.undp.org/rbec/nhdr/1996/turkmenistan/>
15. <http://www.grida.no/enrin/htmls/turkmen/soe2/index.htm>
16. www.CIA.org
17. www.asia.gov/regional/nea/econmena/rpt0929.html
18. www.ueu.org/nca/news/199/N.KU.9/1112104815.html
19. www.cpss.org/casiaci/caspian.html
20. <http://www.nbi.ac.uk/psmsl/gb2/tolkatchev.html>
21. <http://www.caspianenvironment.org/counrties.html>
22. <http://www.caspianenvironment.org>
23. <http://www.nbi.ac.uk/psmsl/gb2/tolkatchev.html>
24. <http://www.undp.org/rbec/nhdr/1996/azerbaijan/>,
<http://www.president.az/>
25. <http://www.undp.org/rbec/nhdr/1996/kazakstan/>
26. <http://www.undp.org/rbec/nhdr/1996/turkmenistan/>
27. <http://www.grida.no/enrin/htmls/turkmen/soe2/index.htm>
28. <http://www.discoveryschool.com/homeworkhelp/worldbook/atozgeography/c/098700.htm>
29. <http://www.yesevi.edu.tr/JELMAYA/turkgulnar.htm>

ÖZGEÇMİŞ

1977 yılında Ankara’da doğdum. İlk ve ortaokul öğrenimi Kırıkkale’de tamamladıktan sonra 1991 yılında Deniz Lisesi’ne girdim. 4 yıllık eğitim sonrasında 1995 yılında Deniz Lisesi’nden üçüncülükle mezun olarak Deniz Harp Okulu’na başladım. 1999 yılında, Deniz Harp Okulu’ndaki mühendislik programlarından Endüstri Mühendisliği bölümünü bitirerek yine üçüncülükle mezun oldum. 30 Ağustos 1999 tarihinden itibaren Deniz Teğmen nasbedilerek Donanma’ya katıldım.

Deniz Harp Okulu öğrenimim sırasında; eğitim maksatlı olarak Romanya, Bulgaristan, Fransa, Belçika, İspanya, Portekiz ve Tunus’da bulundum.

Deniz Harp Okulu bitirme tezim ile 8-9 Haziran 1999 tarihlerinde katılmış olduğum “Yöneylem Araştırması ve Endüstri Mühendisliği XX. Ulusal Kongresi Öğrenci Proje Yarışması”nda beraber çalıştığım arkadaşım ile birlikte birincilik elde ettim.

1999 yılından itibaren Donanma Komutanlığı bağlısı firkateynlerde çalışmaya başladım. 2001 yılı Eylül ayında Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü’nde Strateji Ana Bilim Dalı’nda yapmaya başladığım Yüksek Lisans öğrenimimi 27 Haziran 2003 tarihinde tamamladım.

Hali hazırda Donanma Komutanlığı bağlısı firkateynlerde görev yapmaktayım.